ION GHEŢIE

INTRODUCERE ÎN DIALECTOLOGIA ISTORICĂ ROMÂNEASCĂ

UAIC IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

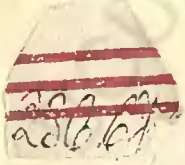

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
III 236.96

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ION GHEȚIE

INTRODUCERE ÎN DIALECTOLOGIA ISTORICĂ ROMÂNEASCĂ

IORGU IORDAN
(1888 — 1986)

IN MEMORIAM

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ION GHEȚIE

INTRODUCERE ÎN DIALECTOLOGIA ISTORICĂ ROMÂNEASCĂ

251145
B.C.U. - IASI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 1994

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Introduction à la dialectologie
historique roumaine

B.C.U. „M. EMINESCU"
— IAŞI —
dle-761537

ISBN: 973–27–0405–5

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
R – 76117 Bucureşti, Calea 13 Septembrie 13

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUVÎNT ÎNAINTE

Nu prea numeroase și nici prea vechi, cercetările de dialectologie istorică românească au cunoscut în ultimele decenii o anumită dezvoltare, pusă în lumină de contribuțiile apărute în acest răstimp, ca și de importanța problemelor dezbătute. Lucrarea de față încearcă să prezinte pentru prima oară momentele cele mai importante ale evoluției dialectelor românești și, în mod deosebit, a dialectului dacoromân, de la origini pînă în zilele noastre. Întemeiată pe unele cercetări mai vechi ale noastre (*e vorba, în special, de* Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea, *București, 1974, în colaborare cu Al. Mareș, și de* Baza dialectală a românei literare, *București, 1975*). Introducerea în dialectologia istorică românească *are, în chip firesc, toate scăderile și neajunsurile unei poate prea timpurii încercări de sinteză. Ea este susceptibilă cu siguranță de îndreptări și ameliorări, nu numai de amănunt. Dacă am hotărît totuși s-o încredințăm tiparului a fost din convingerea că ea va fi utilă celui ce va elabora, într-un viitor pe care-l dorim cît mai apropiat, o așteptată și atît de necesară* Istorie a dialectelor și graiurilor române.

Lucrarea a beneficiat de pe urma observațiilor competente ale colegului nostru Marius Sala, șef de sector la Institutul de Lingvistică din București, care a întocmit un atent referat asupra ei. Îl rugăm să găsească și aici expresia sentimentelor noastre de gratitudine.

Decembrie 1986 ION GHEȚIE

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE

1. Dialectologia istorică este o disciplină care se ocupă cu studierea problemelor legate de evoluția în timp a diverselor ramificații teritoriale ale unei limbi (dialecte, subdialecte, graiuri). Prin însăși definiția ei, dialectologia istorică se înscrie în rîndul așa-numitelor discipline de frontieră. Ea aparține înainte de toate dialectologiei, avînd, în general, aceleași scopuri și urmărind aceleași probleme ca dialectologia sincronică, dar apelînd la mijloace de investigație diferite. Relația dintre cele două ramuri ale dialectologiei devine și mai evidentă dacă ținem seama de faptul că, pentru a obține o viziune diacronică asupra dezvoltării unor subdiviziuni ale limbii, dialectologia istorică cercetează, în perspectivă sincronică, diversele etape ale evoluției acestora. În același timp însă, studiul diacronic al dialectelor interesează îndeaproape și istoria limbii, căreia îi furnizează informații din cele mai importante. Nu trebuie să uităm că, în ultimă instanță, istoria limbii se rezumă la studierea a două aspecte fundamentale ale acesteia: limba vorbită în varietatea ipostazelor ei teritoriale și sociale și limba literară, care se întemeiază întotdeauna pe realitatea acestei vorbiri.

2. Dacă cercetările de dialectologie românească consacrate stadiului actual al limbii române au cunoscut, în special în secolul nostru, o dezvoltare din cele mai remarcabile, studiile închinate aspectelor mai vechi ale dialectelor și graiurilor limbii române se găsesc într-o fază mult mai puțin avansată. Cauzele care au dus la o asemenea situație sînt multiple. Vechi de peste o sută de ani, studiile de istorie a limbii române (și îndeosebi cele de fonetică istorică) s-au limitat, de regulă, să stabilească corespondențe între sunetele (formele) originare și cele din româna literară, sărind de obicei peste fazele intermediare și neglijînd cel mai adesea fenomenele dialectale care n-au fost încorporate în norma supradialectală. Cum româna literară este muntenească în esența ei, rezultă că studiile de istorie a limbii au surprins în special evoluția în timp a graiului muntean și au lăsat în umbră cînd n-au ignorat cu totul, istoria celorlalte graiuri. Faptul a fost posibil, și pentru că, cu puține excepții, istoricul limbii române nu face distincția fundamentală între evoluția spontană a limbii la nivelul dialectelor (graiurilor) și evoluția ei normată la nivelul scrisului literar. Ceea ce se urmărește în mod curent în studiile de istorie a limbii române este limba scrisă, examinată, uneori, în perspectiva repartiției teritoriale a fenomenelor. Introducerea în

discuție a factorului geografic nu duce însă, de regulă, la perceperea realității dialectale a limbii, ci numai la intuiția existenței unor variații teritoriale ale limbii scrise. Pe scurt, nu sînt relevate *dialectele* limbii, ci *dialectele* ei *literare*.

3. Iată numai cîteva dintre motivele pentru care nu avem în momentul de față o dialectologie istorică a limbii române dezvoltată ca o disciplină autonomă, avîndu-și domeniul și metodele proprii de cercetare, dar subordonîndu-se, în mod firesc, atît dialectologiei, cît și istoriei limbii. Nu e mai puțin adevărat că numeroase obstacole stau în calea cercetării istorice a dialectelor. S-a subliniat de multă vreme și este astăzi un loc comun că scrierea nu notează întreaga varietate a sunetelor limbii vorbite, ci numai fonemele sau, mai exact spus, sunetele-tip. Faptul impune o primă corecție perspectivelor dialectologiei istorice. Ea nu va pătrunde, în mod fatal, în intimitatea și diversitatea vorbirii dintr-o anumită epocă, ci se va mulțumi cu o imagine tipizată a aspectelor ei mai importante, așa cum se reflectă ele în texte. Dacă fiecare om care scrie „falsifică" fără să vrea vorbirea, nu e mai puțin adevărat că adeseori el o face cu bună știință. Actul scrierii reprezentînd un moment solemn (în raport cu vorbirea), în special pentru persoanele mai puțin instruite, „scriitorul" se va strădui să marcheze caracterul deosebit al momentului tocmai printr-o îndepărtare de norma sa lingvistică uzuală. Și o va face, indiferent de gradul de instrucție, din dorința de a se conforma normelor literare în vigoare, adică, de fapt, tradiției grafice. Încă un factor, așadar, care disimulează fenomenul lingvistic dialectal și face ca detectarea lui să nu fie ușoară. Fiecare notație dintr-un text este, pînă la un punct, criptografică. Termenul e departe de a fi, în întregime, metaforic, mai ales dacă ținem seama de împrejurarea că pentru descifrare avem nevoie de două chei: una, de interpretare curentă a grafiei, cealaltă, de stabilire a viabilității fenomenului la nivelul epocii cercetate.

Numărul obstacolelor și dificultatea lor pot descuraja pe cercetător, cu atît mai mult cu cît pentru perioada anterioară secolului al XIX-lea are la dispoziție prea puține lucrări în care limba română (în speță, sunetele, formele sau cuvintele ei) să constituie un obiect de studiu. Absența unor asemenea cercetări, ca și greutățile de care am amintit mai sus nu fac cu neputință investigarea istorică a dialectelor, chiar dacă-i fixează unele limite și-i imprimă un anumit specific. Întreprinderea nu e lipsită de riscuri, o anchetă dialectală, în sensul curent al acestui termen, nefiind cu putință. În măsura în care poate avea loc, ea ne silește să urmăm o cale aparte, diametral opusă celei tradiționale. În loc de a opera cu un chestionar în vederea obținerii răspunsurilor, avem înaintea noastră răspunsurile la întrebări ce trebuie ghicite.

4. Confruntați cu atîtea chestiuni nerezolvate sau atinse numai în treacăt, n-am putut întreprinde în lucrarea de față o expunere sistematică asupra evoluției dialectelor și graiurilor românești din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre. Ne-am rezumat de aceea să examinăm, în limitele spațiului ce ne-a stat la dispoziție, unele momente semnificative ale acestei evoluții, surprinsă în cîteva din aspectele ei esențiale.

În prima parte a lucrării, intitulată *Chestiuni generale*, am întreprins o scurtă prezentare a preocupărilor de dialectologie istorică românească și am zăbovit asupra unor probleme de teorie și metodă a cercetării. Un subiect viu dezbătut în lingvistica românească din trecut și de astăzi, *Originile*

dialectelor române, a fost tratat pe larg în capitolele părții a doua. Partea a treia (*Dialectul dacoromân. Particularități fundamentale*) conține o descriere a celor mai de seamă particularități fonetice, morfologice și lexicale ale graiurilor dacoromâne, privite în perspectivă istorică. Ea s-a dovedit absolut necesară pentru a stabili dinamica granițelor dialectale de-a lungul perioadei cuprinse între secolele al XIII-lea și al XIX-lea. Capitolele integrate acestei părți constituie temeiul principal al expunerii consacrate *Repartiției graiurilor dacoromâne*, care formează materia celei din urmă părți, a patra [1].

NOTE

[1] După cum se observă, începînd cu partea a III-a ne-am ocupat numai de dacoromână, singurul dialect a cărui evoluție după secolul al XII-lea poate fi urmărită pe baza unor fapte de limbă consemnate în scris (dintre dialectele transdanubiene numai aromâna posedă monumente de limbă, dar ele nu sînt anterioare secolului al XVIII-lea).

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA I

CHESTIUNI GENERALE

Capitolul I

Scurt istoric al preocupărilor de dialectologie istorică românească

Deşi studiile consacrate în mod special dialectologiei istorice româneşti vor apărea abia la începutul secolului nostru, interesul pentru aspectele diacronice ale dialectelor şi graiurilor româneşti s-a manifestat mult mai devreme. Astfel, la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi la începutul celui următor, Miron Costin şi Dimitrie Cantemir se arată preocupaţi de originea aromânilor şi a dialectului lor [1]. Un secol mai tîrziu, e rîndul lui Petru Maior să abordeze aceeaşi problemă şi să vadă în aromâni nişte dacoromâni migraţi în anumite împrejurări istorice în sudul Dunării [2]. I. Maiorescu, cel dintîi român care i-a cercetat pe istroromâni în actualele lor aşezări, îi credea băştinaşi, urmaşi ai romanităţii locale [3]. Nu-l putem omite din rîndul precursorilor disciplinei noastre nici pe Hasdeu, care s-a oprit şi el, în trecere, asupra originii dialectelor române. În concepţia sa, dialectele sud-dunărene îşi au obîrşia în teritoriul din nordul fluviului. Vorbitorii lor ar descinde din grupuri de dacoromâni migraţi cu secole înainte, din regiunile unde locuiseră iniţial [4].

O dată cu H. Tiktin, cercetarea istorică a dialectelor zăboveşte mai pe larg asupra unor probleme specifice dacoromânei. În *Studien zur rumänischen Philologie* (Leipzig, 1884), eruditul lingvist s-a ocupat, între altele, şi de evoluţia fricativelor *ş* şi *j*, ţinînd seamă de teritoriul lor de expansiune în cursul timpului. Concluziile la care a ajuns sînt acceptate şi astăzi de unii oameni de ştiinţă români [5].

De o repartiţie a graiurilor dacoromâne în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea pare a se interesa M. Gaster în introducerea la *Chrestomaţie română* (Leipzig, 1891), atunci cînd vorbeşte despre existenţa în perioada amintită a trei dialecte româneşti: dialectul de nord sau din Moldova, dialectul de sud sau din Muntenia şi dialectul din Transilvania, acesta „ţinînd cumpăna între cele două din urmă şi conducînd de la un dialect la celălalt" [6]. În realitate, Gaster nu avea în vedere dialectele propriu-zise, ci dialectele literare, aşa cum rezultă din definiţia pe care o dă dialectelor: „dacă vorbesc aici de d i a l e c t e, înţeleg acele mici diferenţe ce se pot observa între textele tipărite sau scrise din Transilvania şi cele din Muntenia şi Moldova" [7].

Spre sfîrşitul secolului trecut, vorbind despre româna primitivă (*Urrumänisch*), G. Weigand arăta că în această epocă este posibil să fi existat deosebiri dialectale, relevate chiar de unele urme [8]. Formulată în 1896, opinia e reluată de autor în introducerea la atlasul său lingvistic din 1909.

Cum era firesc, problemele românei primitive au stat şi în atenţia lui O. Densusianu în primul volum al monumentalei sale opere *Histoire de la*

langue roumaine (Paris, 1901). El presupune o separație timpurie între cele două ramificații principale ale românei, aromâna (pe care o identifică cu româna primitivă) și dacoromâna (influențată într-o măsură însemnată de dialectul sud-dunărean, transplantat pe teritoriul actual al Olteniei, Banatului și Transilvaniei de colonii de aromâni migrați spre nord). Cît privește meglenoromâna și istroromâna, el le considera a fi la origine graiuri dacoromâne din regiunea Banatului sau a Munților Apuseni (Crișana) [9]. Surprinzător de puține sînt însă considerațiile cu caracter dialectologic în volumul al doilea al lucrării (Paris, 1938). Deși știa foarte bine că în secolul al XVI-lea „le morcellement dialectal y est assez visible" [10], el se rezumă a înșira faptele, fără vreun comentariu asupra repartiției lor geografice (ceea ce se explică, poate, prin atitudinea sa declarat ostilă față de principiile geografiei lingvistice). Merită a fi subliniat faptul că, în ciuda poziției sale principiale, Densusianu a întrevăzut posibilitatea alcătuirii unor atlase lingvistice consacrate limbii din secolele trecute, „care ar completa pe cele dialectale de azi" [11].

Un pas hotărîtor înainte îl face lucrarea lui S. Pușcariu *Zur Rekonstruktion der Urrumänischen* (1910). Explorînd epoca românei primitive (numită, după D. Onciul, *străromână*), autorul stabilește existența unor diferențieri dialectale, asupra cărora se oprește pe larg [12]. Potrivit opiniei exprimate mai tîrziu, în *Studii istroromâne*, vol. II (București, 1926), româna primitivă ar fi cunoscut trei ramificații principale, corespunzătoare împărțirii românilor în *răsăriteni*, *apuseni* și *dacoromâni* (aceștia fiind mai apropiați de românii apuseni) [13]. În ambele lucrări, cercetarea este efectuată pe un material concret și depășește faza afirmațiilor generale, indiferent dacă rezultatele sînt uneori discutabile. În monografia publicată în 1926, Pușcariu stabilește pe baza unei bogate documentări descinderea istroromânilor din așa-numiții români apuseni, a căror soartă, de-a lungul secolelor, o urmărește cu atenție, întemeiat, în bună măsură, pe rezultatele obținute de istoricul S. Dragomir, dar și pe baza vechii toponimii românești din Iugoslavia și a cuvintelor de origine română din sîrbo-croată [14]. În opera sa de sinteză, *Limba română* (vol. I, București, 1940), autorul reia pe scurt constatările anterioare asupra românei primitive și asupra segmentării ei dialectale [15].

Tot de originea dialectului istroromân se ocupă (înaintea lui Pușcariu) I. Popovici. El se raliază ipotezei formulate de Densusianu, după care istroromânii ar fi originari din regiunile Banatului și ale Transilvaniei vestice, continuînd graiul vorbit aici în secolele al X-lea — al XIII-lea. Punctul acesta de vedere este sprijinit pe un material de limbă foarte bogat, dar nu întotdeauna atent selecționat [16].

Plină de observații de dialectologie istorică este *Originea românilor* (Iași, vol. I: 1925, vol. II: 1928) a lui A. Philippide, în care se acordă un deosebit credit cronologiei relative a fenomenelor. Supunînd unui amănunțit examen comparativ particularitățile dialectelor și graiurilor contemporane, precum și informațiile istorice, savantul ieșean s-a crezut îndreptățit să susțină că Dacoromania ar fi fost colonizată (înainte de secolul al VIII-lea) de două valuri de români sud-dunăreni vorbind graiuri diferite, dintre care unii s-ar fi așezat în Banat, Transilvania și Moldova, iar ceilalți în sudul Carpaților.

În cele două monografii consacrate meglenoromânilor și aromânilor, precum și în studiul *Macedoromânii* [17], Th. Capidan se apropie, în general, de punctele de vedere susținute de Pușcariu. El vede în prima epocă de dezvoltare a poporului român două grupuri principale: *românii nordici* și

românii sudici, ultimii strămoşi atît ai aromânilor, cît şi ai meglenoromânilor. Prin aceasta el neagă descendenţa meglenoromânilor din dacoromâni, cum credea Densusianu, şi afirmă că ei s-au format la sud de Dunăre, de unde au coborît în anumite împrejurări istorice în aşezările actuale. În privinţa aromânilor se cuvine să arătăm că Th. Capidan este convins că o parte a acestora s-au format pe teritoriile locuite în prezent şi n-au venit din regiuni situate mai spre nord.

Spre deosebire de Densusianu, Al. Rosetti, elev al lui Gilliéron, acordă o importanţă deosebită „repartizării pe teren a faptelor de limbă" în lucrările sale *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle* (Paris, 1926) şi *Limba română în secolul al XVI-lea* (Bucureşti, 1932), aceasta din urmă integrată ca a şasea secţiune în *Istoria limbii române*. El acordă un credit larg textelor neliterare (documente, însemnări etc.), care „au şanse să reprezinte limba vorbită în cutare localitate sau regiune, la un moment determinat" [18]. Mărturia textelor literare este de asemenea reţinută, chiar atunci cînd localizarea lor nu este absolut sigură. Autorul repartizează materialul fonetic pe regiuni geografice şi stabileşte în comentarii circulaţia diverselor fonetisme pe teritoriul dacoromân. El nu procedează la fel cu morfologia şi vocabularul, unde intenţia de a cerceta fenomenele în perspectivele geografiei lingvistice este absentă. La urmă, se întreprinde o repartiţie a graiurilor dacoromâne din secolul al XVI-lea, pe baza a 19 particularităţi fonetice. Dacoromâna ar fi cunoscut în secolul al XVI-lea două grupuri dialectale: unul alcătuit din Moldova, nordul Transilvaniei şi Maramureşul, altul format din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei. Banatul ar ocupa un loc aparte, mergînd cînd cu grupul nordic, cînd cu cel sudic. Deşi, aşa cum s-a arătat [19], faptele invocate de autor au o valoare probatoare diferită şi nu sprijină în întregime opiniile sale (în special caracterul de sine stătător al graiului bănăţean), încercarea lui Al. Rosetti rămîne meritorie, chiar şi numai pentru că a încercat să distingă sub litera textelor realitatea graiurilor populare şi modul particular în care ele se repartizau într-un moment al evoluţiei lor istorice. Mai tîrziu, în expunerea consacrată românei primitive [20], autorul admite existenţa unor deosebiri dialectale în cadrul acestei limbi, dar, prudent, nu citează exemple concrete în sprijinul afirmaţiilor sale.

Mergînd pe urmele lui E. Gamillscheg [21], E. Petrovici s-a oprit în 1941—1943 asupra celor mai vechi diferenţieri locale ale dacoromânei [22]. După părerea sa, graiurile dacoromâneşti actuale îşi au obîrşia în nişte „celule" sau „vetre" dialectale, de unde s-au răspîndit, în evul mediu tîrziu, pe actualele teritorii, o dată cu coborîrea elementului românesc din zonele montane spre cîmpie. Ulterior, autorul a renunţat la această teorie, susţinînd constituirea relativ recentă a subdialectelor dacoromâne [23]. În ultimii ani ai vieţii, E. Petrovici s-a ocupat mai îndeaproape de epoca formării dialectelor româneşti şi a emis o ipoteză asupra originii istroromânilor într-o zonă situată pe teritoriul de astăzi al Bulgariei [24].

O dată cu începerea lucrărilor pentru elaborarea tratatului *Istoria limbii române*, în 1961, s-a redeşteptat interesul cercetătorilor români pentru problemele de dialectologie istorică a limbii române. A fost reluată vechea problemă a românei primitive şi a diferenţierilor ei teritoriale. Urmărind să reconstituie aspectul general al limbii române în perioada începuturilor ei istorice, adică un sistem abstract sau un diasistem, autorii au trecut, în mod fatal, peste realizările concrete ale acestuia, deşi au recunoscut, în principiu, diversitatea teritorială a românei primitive. Maniera aceasta de a

privi lucrurile se întîlnește atît în volumul al II-lea al tratatului [25], cît și la diverși autori care s-au oprit asupra celei mai vechi epoci a limbii române (Em. Vasiliu [26], I. Coteanu [27], M. Sala [28]). Recent, în *Istoria limbii române*, G. Ivănescu, situat pe alte poziții teoretice și metodologice, a examinat pe larg subdiviziunile dialectale ale românei primitive, prezentîndu-le trăsăturile distinctive și zonele de expansiune geografică [29].

O altă direcție în care s-a manifestat interesul cercetătorilor a fost istoria dialectului dacoromân, din momentul constituirii sale și pînă în zilele noastre. Epoca de formare a graiurilor dacoromâne, care, în concepția autorilor tratatului, trebuia să constituie obiectul unei părți a celui de al III-lea volum, a fost văzută de unii ca o perioadă de comunitate dialectală, cu diferențieri puțin însemnate [30]. Dimpotrivă, alți autori (G. Ivănescu [31], V. Frățilă [32]) au susținut ideea conturării timpurii a actualelor subdiviziuni ale dacoromânei.

Un punct de vedere original întîlnim în lucrarea *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne* (București, 1968) de Em. Vasiliu. Potrivit opiniei autorului, trecerea de la româna primitivă la actualele „dialecte" dacoromâne s-a făcut direct, fără o perioadă de comunitate a acestor dialecte. N-a existat, deci, o dacoromână comună, cele două principale grupuri dialectale de astăzi, muntean și moldovean, desprinzîndu-se direct din româna primitivă. „Dialectele" dacoromâne, eterogene din punct de vedere genealogic, ajung să evolueze către un „tip dacoromân": „Evoluția este deci de la diversitatea genetică spre unificare tipologică" [33]. Lucrarea consacră un spațiu relativ restrîns istoriei propriu-zise a graiurilor dacoromâne. Ea se întemeiază pe examinarea unui număr nu prea mare de fapte și în special pe evoluția lui *ș* și *j*, cărora li se acordă o importanță particulară în structurarea istorică a graiurilor dacoromâne. Apelul la texte este sporadic. Pentru secolele al XVII-lea — al XVIII-lea se au în vedere numai 7 monumente literare, din rîndul cărora lipsesc texte din Transilvania de nord și din Banat, deci dintr-o treime a teritoriului dacoromân. În asemenea împrejurări, concluziile finale ale lucrării, în măsura în care se referă la perioada „istorică" a evoluției limbii române, rămîn discutabile. Aproximativ aceeași orientare metodologică și rezultate asemănătoare se regăsesc în volumul *Limba română în secolele al XII-lea — al XV-lea (fonetică—fonologie—gramatică)*, București, 1986, scris în colaborare cu Liliana Ionescu-Ruxăndoiu.

Lucrările lui Em. Vasiliu, altfel remarcabile în multe privințe, reflectă, în fond, stadiul atins, în momentul respectiv, de investigarea istorică a graiurilor dacoromâne. Pentru a întreprinde o sinteză lingvistică era necesar ca în prealabil să se facă cercetări de amănunt atît asupra evoluției unor fenomene de limbă, cît și asupra configurației unor arii dialectale mai restrînse. Era nevoie, de asemenea, de formularea unor principii teoretice și metodologice de investigare istorică a graiurilor, fără de care cercetarea riscă să nu ducă la rezultate valabile. Este cazul lucrării Floricăi Dimitrescu *Contribuții la repartizarea regională a lexicului românesc în secolul al XVI-lea* [34], care, apelînd la texte insuficient de bine localizate, a sfîrșit prin a ne oferi o imagine neconformă cu realitatea asupra vocabularului dialectal românesc din perioada studiată.

Cercetările de detaliu destinate să asigure necesarele puncte de sprijin viitoarelor lucrări de sinteză au început să apară o dată cu deceniul al șaptelea. Ele au avut în vedere chestiuni de ordin fonetic, morfologic și lexical. Nu vom intra într-o analiză a lor, imposibil de întreprins în lucrarea de față. Ne vom limita să citățm numele unor cercetători al căror interes

pentru problemele dialectologiei istorice s-a manifestat cu o anumită constanță, precum și cîteva dintre contribuțiile lor mai reprezentative: Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăștie"*, în CL, III, 1958, p. 227—246, *Permanențe și substituiri lexicale. În legătură cu elementele de origine maghiară atestate în textele din sec. al XVII-lea — al XVIII-lea (1780)*, în AUI, serie nouă, tom. XVIII/XIX, 1982—1983, secț. III, Lingvistică, p. 135—141; R. Todoran, *O problemă de dialectologie istorică:* **ĕ** > **ŝ** *și* **ĝ** > **ẑ** *în graiurile moldovenești*, în CL, X, 1965, nr. 1, p. 85—95; C. Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus*, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 299—318, *Din istoria perfectului simplu românesc: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul* **-ră-**, în ALIL, XVIII, 1967, p. 175—192, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205—227, *Vechimea și răspîndirea formelor* **să deie, să beie** *în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 261—276; N. Saramandu, *„Genealogic" și „tipologic". Puncte de vedere privind formarea dialectelor românești*, în MCD, II, p. 234—245, *Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat*, în LR, XXXV, 1986, nr. 3, p. 225—233; Ruxandra Pană-Boroianu, *Remarques sur l'emploi du passé simple dans les textes non littéraires d'Olténie*, în RRL, XXVII, 1982, nr. 5, p. 423—434, *Problema arici de tranziție în perspectivă diacronică*, în MCD, II, p. 190—214, *Dialectologia istorică*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 41—57. Ultimei autoare îi datorăm și o teză de doctorat, probabil cea dintîi care abordează un subiect de dialectologie istorică dacoromânească, *Contribuții la studiul morfo-sintaxei istorice a graiurilor oltenești* (prezentată la Facultatea de Limba și Literatura Română a Universității din București în 1982). La aceste lucrări adăugăm cîteva elaborate de noi (unele în colaborare cu Mirela Teodorescu): *În legătură cu desinența* **-u** *a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 87—101, *Africatele* **ĕ** *și* **ĝ** *în textele literare bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 35—39, *Originea auxiliarului* **a** *de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421—430, *În legătură cu auxiliarul* **or** *de la pers. 3 pl. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, nr. 3, p. 279—289, *În legătură cu formele verbale de tipul* **să pună, să vină**, în SCL, XXV, 1974, nr. 4, p. 451—457.

În condițiile unei încă insuficiente investigări a istoriei graiurilor, ideea de a întocmi o monografie de mai mari proporții consacrată stadiului atins de dialectul dacoromân într-o epocă dată ar putea părea destul de hazardată și, în orice caz, prematură. În ciuda tuturor neajunsurilor, lucrarea *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* (București, 1974), elaborată de noi împreună cu Al. Mareș, a beneficiat totuși de totalitatea materialului lingvistic existent în textele neliterare, precum și de unele repere teoretice și metodologice precise. Ea s-a întemeiat, deopotrivă, pe informațiile furnizate de documentele slavo-române și latine din secolele al XIII-lea — al XV-lea, precum și pe succinta prezentare a evoluției graiurilor dacoromâne în secolele al XVII-lea — al XIX-lea existentă în lucrarea noastră *Baza dialectală a românei literare*, ce avea să apară un an mai tîrziu. În asemenea împrejurări, concluzia finală potrivit căreia, în secolul al XVI-lea, dacoromâna cunoștea două subdialecte (sudic și nordic, ultimul divizat în trei graiuri) își găsește un temei suficient în materialul prezentat și interpretat de autori.

Succinta privire pe care am aruncat-o asupra evoluției preocupărilor de dialectologie istorică românească din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre ne-a permis să observăm că, într-o primă fază, cercetătorii

români și străini s-au arătat interesați mai ales de originea dialectelor românești, manifestînd, în acest sens, o preocupare ce s-a menținut la un nivel ridicat îndeosebi în prima jumătate a secolului nostru. Ultimele decenii au marcat apariția unor studii (mai ales de amănunt, dar și de sinteză) consacrate formării și evoluției dialectului dacoromân și a principalelor sale ramificații istorice. Orientarea aceasta tinde să se consolideze și să atragă un număr tot mai mare de cercetători.

NOTE

[1] Vezi Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie. Istorie. Limbă*, București, 1942, p. 157—158.

[2] *Ibidem*, p. 133.

[3] Vezi I. Popovici, *Dialectele române (Rumänische Dialekte)*. II. *Dialectele române din Istria*, Partea I, Halle a.S., 1914, p. 122.

[4] Vezi Th. Capidan, *op. cit.*, p. 131.

[5] H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, Leipzig, 1884, vol. I, p. 91—109.

[6] M. Gaster, *Chrestomatie română*, Leipzig, 1891, vol. I, p. XCII.

[7] *Ibidem*, p. XC.

[8] G. Weigand, *Der Banater Dialekt*, în Jb, III, 1896, p. 140.

[9] Densusianu, HLR, I, p. 3.

[10] *Ibid.*, II, p. 12.

[11] GS, II, 1925—1926, fasc. 1, p. 184.

[12] S. Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, în *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 63—78.

[13] S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 362.

[14] *Ibidem*, p. 3—36 și 273—366.

[15] Pușcariu, LR, I, p. 244—256.

[16] I. Popovici, *op. cit.*, p. 114—127.

[17] Th. Capidan, *Meglenoromânii*. I. *Istoria și graiul lor*, București, 1925, *Aromânii. Studiu lingvistic*, București, 1932, *Macedoromânii. Etnografie. Istorie. Limbă*, București, 1942.

[18] Rosetti, ILR², p. 492.

[19] Vezi Gheție — Mareș, GD, p. 30.

[20] Rosetti, ILR², p. 360—364.

[21] E. Gamillscheg, *Despre originea românilor*, în RFR, VII, 1940, nr. 8, p. 251—271 (versiunea românească a lucrării *Über die Herkunft der Rumänen*, apărută în „Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wiessenschaften zu Berlin" din același an).

[22] Într-o serie de articole apărute în anii 1941—1943 și mai ales în *Transilvania, vatră lingvistică a românismului nord-dunărean*, în „Transilvania", 73, 1941, nr. 2, p. 102—106, și *Siebenbürgen als Kernland der nordlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten*, în *Siebenbürgen*, vol. I, București, 1943, p. 304—317.

[23] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 16.

[24] E. Petrovici, *Elementele sud-slave orientale ale istroromânei și problema teritoriului de formare a limbii române*, în CL, III, 1967, nr. 1, p. 11—19.

[25] *Istoria limbii române*. Volumul II, București, 1969 [Academia Republicii Socialiste România].

[26] Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 29—122.

[27] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969.

[28] M. Sala, CPh, p. 186—253.

[29] Ivănescu, ILR, p. 329—362.

[30] Vezi Al. Rosetti, *Tratatul de istorie a limbii române (TILR)*, în SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 9.

[31] G. Ivănescu, *Variations régionales de l'influence du vieux slave sur la langue roumaine*, în RS, XVI, 1968, p. 31—42.

[32] V. Frățilă, *Considerații asupra vechimii diferențierilor dialectale ale dacoromânei*, în AUT, XI, 1973, p. 9—29.

[33] Em. Vasiliu, *op. cit.*, p. 194.

[34] Publicată în SCL, XV, 1964, nr. 4, p. 539—559. Asupra ei vezi pe larg Gheție — Mareș, GD, p. 30.

Capitolul II

Considerații teoretice și metodologice

1. E un lucru de mult stabilit că orice idiom vorbit pe un teritoriu relativ întins manifestă tendința de a se diversifica, scindîndu-se în două sau mai multe varietăți teritoriale. Un ansamblu de factori (geografici, economici, politici sau culturali) pot contribui la fărîmițarea unui teritoriu lingvistic. Limbile ajung, uneori, să se dividă în dialecte și graiuri. Oricît de profundă ar fi, diversificarea nu merge, de obicei, pînă la ultimele consecințe. Fărîmițînd tot mai mult grupurile între care limba servește drept instrument de comunicare, diversificarea ar lipsi în cele din urmă limba de rostul ei esențial, acela de a face posibile contactele dintre grupurile omenești aparținînd aceleiași comunități [1]. Tendința de unificare își găsește expresia lingvistică în constituirea unei limbi literare (comune). Aceasta exercită o acțiune nivelatoare asupra dialectelor și graiurilor, sfîrșind, după o evoluție îndelungată, prin a li se substitui. Fără existența unei norme unice supradialectale sau, cel puțin, a unor norme regionale suficient de omogene, diversificarea lingvistică nu poate fi frînată. Pentru a-și exercita acțiunea unificatoare, normele literare trebuie să se bucure de o reală difuzare în masele de vorbitori ai unui idiom, ceea ce presupune un anumit nivel cultural la aceștia sau cel puțin știința de carte.

2. Observațiile de mai sus sînt integral valabile și în cazul limbii române. Ideea susținută de generația romantică a lingviștilor români că limba română ar fi fost extrem de unitară în trecutul mai îndepărtat nu mai poate fi acceptată astăzi [2], deși, în virtutea inerției, ea mai este reluată uneori. Diferențieri dialectale sînt presupuse a fi existat chiar la nivelul românei primitive. Lucru firesc, dacă admitem că această limbă era vorbită pe un teritoriu relativ vast. Deosebirile se vor fi înmulțit în cursul timpului în cadrul dacoromânei, ca și înăuntrul celorlalte dialecte [3]. Faptul că diferențele dintre varietățile locale ale dacoromânei sînt mai mici în raport cu situația din alte limbi nu schimbă datele problemei. Există idiomuri care cunosc o diversificare teritorială mai puțin accentuată, asemenea românei, și în acest sens pot fi amintite maghiara sau unele limbi slave. Acceptînd, prin urmare, faptul că sensul evoluției idiomului dacoromân este de la unitate (relativă) spre diversificare, va trebui să admitem că permanentele și multilateralele legături dintre populația românească a celor trei principate au constituit un factor moderator al tendințelor de diversificare semnalate la nivelul graiurilor. Inovațiile n-au trecut în totalitate dincolo de limitele provinciilor unde au apărut [4], iar cînd au făcut-o nu s-au generalizat întot-

deauna, așa că ideea unei unificări spontane la nivelul graiurilor dacoromâne sau chiar a unei tendințe spre o asemenea unificare nu se poate susține.

O acțiune unificatoare asupra graiurilor ar fi putut exercita în domeniul dacoromân numai o limbă literară (comună), care s-ar fi impus, prin prestigiul ei, vorbitorilor din diversele provincii românești. Despre o normă unică supradialectală nu poate fi vorba înainte de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar problema unei influențe reale exercitate de această normă comună asupra graiurilor nu este de admis decît cel mai devreme pentru a doua jumătate a secolului următor. E adevărat că româna literară se realiza, în secolele al XVI-lea — al XIX-lea, în ipostazele unor variante regionale (așa-zisele dialecte literare), dar ele n-au putut exercita nici o înrîurire asupra graiurilor locale, în condițiile în care știința de carte era, în acele vremi, privilegiul unei pături foarte subțiri a populației. Nu este de admis că în secolele al XV-lea — al XVIII-lea dialectul literar maramureșean ar fi avut o influență decisivă asupra scrisului din toate provinciile românești, impunînd o serie de fonetisme, forme și cuvinte, așa cum crede G. Ivănescu [5]. Mai verosimilă pare a fi fost o înrîurire a graiului muntean prin intermediul cărților tipărite de vorbitori ai acestui grai, începînd cu Coresi. Această înrîurire nu a fost nici pe departe atît de puternică cum au presupus unii cercetători [6], iar efectele ei se semnalează mai ales după 1750, cînd s-a realizat o primă unificare a limbii literare scrise pe baza graiului vorbit în Țara Românească. Avertizați asupra acestui fapt, putem identifica fără greutate în texte, lăsîndu-le deoparte, elementele (muntenești) care nu au acoperire în structura diferitelor graiuri dacoromâne din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a celui următor. După toate aceste precizări, nu e riscant să afirmăm că dacoromâna a evoluat diversificîndu-se de-a lungul timpului, la adăpost, pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de orice acțiune unificatoare (din partea unei norme literare). Avem a face, deci, cu un proces natural, nestingherit de intervenția factorilor culturali.

3. În lipsa unor cercetări cu caracter special sau, cel puțin, a unor lucrări consacrate limbii române în ansamblul ei (gramatici, dicționare), sîntem nevoiți să stabilim existența și răspîndirea graiurilor populare din epoci mai îndepărtate adresîndu-ne monumentelor scrise. Este un adevăr elementar că, atunci cînd se exprimă (pentru prima oară) prin scris într-o limbă, o persoană își reproduce, cu fidelitatea permisă de mijloacele de redare, propria sa vorbire. Ar fi deci normal ca textele scrise în epoci mai vechi sau cel puțin un anumit tip de texte (vom vedea îndată care) să reproducă cu exactitate vorbirea populară din diverse zone ale Dacoromaniei. După G. Ivănescu, o asemenea convingere ar fi iluzorie, iar încercarea de a stabili configurația graiurilor dacoromâne dintr-o perioadă dată, servindu-ne de mărturia textelor, lipsită de șorți de izbîndă: „Graiurile populare..., în mod fatal, nu puteau fi imortalizate prin scriere, ele nefiind limbi literare. Despre ele am fi putut fi informați numai prin cercetători care ar fi procedat întocmai cum se procedează astăzi cu graiurile populare... Ce cunoaștem deci din stările de lucruri lingvistice de pe acea vreme sînt numai dialectele literare, limbile de cultură ale timpului" [7]. Aproximativ în același timp cu cercetătorul român, punctul acesta de vedere a fost formulat și de L. Remacle, unul dintre fondatorii cercetării moderne a istoriei dialectelor. Lingvistul belgian arată că greșeala capitală a cercetătorilor mai vechi a fost confuzia dintre dialectul oral și așa-numita *scripta* (adică dialectul scris), noțiuni diferite, deși strîns legate între ele, care au fost socotite în mod nejustificat

drept identice [8]. Singura metodă sigură constă în a opune *scripta* şi dialectul, în loc de a le confunda: „C'est la seule en effet, qui puisse nous sauver de l'erreur où nos devanciers sont tombés tant de fois: donner pour un trait de dialecte réel ce qui est seulement un caractère graphique de la scripta" [9]. În istoria fixării în scris a unei varietăţi teritoriale a limbii ar exista două faze. Într-o epocă mai depărtată fiecare provincie şi-ar fi făurit o limbă bazată pe graiurile locale. Mai tîrziu, un fel de limbă comună ar fi adunat în sine elemente proprii mai multor dialecte orale [10]. Concepţia lui Remacle a fost împărtăşită de mulţi alţi cercetători ai domeniului galo-roman. Lucrări minuţioase au scos în evidenţă faptul că la un moment dat *scriptele* includ, pe lîngă elemente proprii graiurilor locale, elemente de altă provenienţă dialectală şi mai ales de origine franciană, arhaisme, latinisme, simple particularităţi de grafie (lipsite de valoare fonetică) etc. [11].

Este deasupra oricărei îndoieli că modul acesta de a vedea lucrurile este întemeiat şi impune o recepţie precaută a informaţiilor furnizate nouă de texte. Întrebarea care se pune este în ce măsură situaţia din domeniul galo-roman se regăseşte în cel daco-roman. După O. Nandris, „la langue roumaine écrite se présente dès l'origine déjà comme une sorte de koiné qui reunit les deux grandes aires linguistiques du nord et du sud et d'emblée elle évince les traits dialectaux: c'est un des principes de base qui sera sien également durant les siècles à venir" [12]. Escamotarea aspectului dialectal al românei din secolul al XVI-lea s-ar manifesta chiar în textele neliterare. Trăsăturile dialectale nu apar decît sporadic şi se datorează inadvertenţei scribilor. Acest fapt ar pune în lumină existenţa încă din secolul al XVI-lea a unei limbi literare „possédant déjà une structure bien définitive et une certaine diffusion" [13].

Tabloul prezentat de O. Nandris este vizibil influenţat de concepţia privind structura *scriptelor* din provinciile de limbă franceză. Ea se întemeiază pe o insuficientă cunoaştere a textelor româneşti din secolul al XVI-lea. Se au în vedere numai 3 documente (cîte unul din Ţara Românească, Moldova şi Transilvania) şi 4 particularităţi dialectale (*-u, -î, -n- > r* şi palatalizarea labialelor), ceea ce este cu totul insuficient pentru a trage concluzii cu caracter general.

Un lucru rămîne cert, şi anume că în secolul al XVI-lea nu exista o limbă literară supradialectală capabilă să împiedice pătrunderea unor particularităţi regionale în textele scrise. Limba literară nu a apărut gata făcută, ci s-a format la capătul unei lungi evoluţii. Despre influenţele reciproce dintre dialectele literare nu se poate, de asemenea, vorbi la nivelul limbii secolului al XVI-lea (vezi cele spuse mai sus, p. 18). Rămîne însă să se stabilească dacă nu cumva dialectele literare n-au posedat încă de la începuturi, din diverse pricini, unele elemente de altă provenienţă dialectală, care s-ar fi conservat în virtutea tradiţiei, fiind capabile să creeze o imagine falsă asupra configuraţiei graiurilor din cele mai vechi perioade ale existenţei acestora. Aceasta este concepţia lui G. Ivănescu, după care textele scrise în secolul al XVI-lea nu reproduceau decît într-un procent oarecare limba vorbită, şi aceasta pentru că, la originile ei relativ îndepărtate, limba scrisă nu reda vorbirea populară, ci graiul aristocraţiei, diferit de această vorbire. Deosebirea dintre cele două uzuri lingvistice s-ar explica (cel puţin pentru Moldova) prin caracterul alogen al clasei boiereşti, venită de aiurea şi vorbind un alt grai (cel maramureşean) [14].

Din capul locului, vom spune că imaginea unei aristocraţii româneşti vorbind, în secolele al XIV-lea — al XV-lea, alt grai decît masa populaţiei

(țărănești) ni se pare foarte puțin probabilă. E adevărat că Moldova a fost „descălecată" de maramureșeni la mijlocul secolului al XIV-lea. Aceștia erau însă puțini la număr, iar populația românească aflată, la venirea lor, pe pămîntul Moldovei relativ numeroasă și avînd, fără îndoială, o pătură conducătoare [15]. Este, deci, lipsit de temei să se susțină că aristocrația moldovenească ar avea o origine exclusiv maramureșeană. Chiar dacă ar fi așa, aristocrația maramureșeană ar fi trebuit, în mod normal, cum se întîmplă în astfel de cazuri, să se asimileze din punct de vedere lingvistic populației locale (moldovenești), care era majoritară. Această asimilare putea să nu aibă loc în cazul că graiul celor veniți de dincolo de munți ar fi fost așezat, din primul moment, la baza unei limbi literare scrise, care, fixînd graiul maramureșean de la 1350, ar fi influențat de o asemenea manieră graiul aristocrației moldovenești (maramureșeană la obîrșie), încît acesta s-ar fi păstrat neschimbat în trăsăturile sale fundamentale și ar fi continuat să se opună graiului moldovenesc din secolele al XIV-lea — al XV-lea. Este însă cu totul hazardat să se afirme că în secolele al XIV-lea și al XV-lea ar fi înflorit în Moldova o limbă literară românească capabilă să înrîurească graiul vorbit fie și de o minoritate a locuitorilor, în condițiile în care limba oficială a cancelariei și a bisericii era cea slavonă. Nu avem, de altfel, nici un motiv să ne imaginăm că în secolul al XIV-lea graiul vorbit în Maramureș ar fi prezentat diferențe sensibile față de cel moldovenesc.

Nici originea aristocrației muntenești nu poate fi invocată pentru a susține un punct de vedere similar. Atîta timp cît palatalizarea labialelor e posterioară, în graiurile muntenești, secolului al XVI-lea, nu e nevoie să aducem în discuție vorbirea unei aristocrații muntenești care s-ar fi opus uzului popular prin rostirea nealterată a labialelor [16]. Faptul că unele inovații ale graiurilor din Țara Românească comune cu meglenoromâna nu apar în cele mai vechi texte românești alcătuite în această provincie nu trebuie să ne ducă neapărat la concluzia că ar fi existat un grai aristocratic constituit înaintea pătrunderii (în secolele al XIII-lea — al XIV-lea) a așa-numitelor meglenoromânisme în graiurile populare muntenești. Nu cunoaștem vechimea fenomenelor aduse în discuție în Țara Românească și de aceea prezența lor în graiurile muntenești și meglenoromână e susceptibilă și de alte explicații. De altfel, fără a fi exclusă, ideea unei imigrări masive de meglenoromâni în Țara Românească în secolele al XIII-lea — al XIV-lea, susținută de G. Ivănescu, nu este clădită pe argumente indiscutabile [17].

4. Stabilind că scrisul românesc s-a întemeiat în cea mai veche epocă a sa pe graiurile vorbite în diferitele regiuni ale Dacoromaniei, și nu pe graiul aristocrației din aceste regiuni, admitem totodată că o corectă interpretare a textelor din secolul al XVI-lea ne permite să aflăm, mai mult sau mai puțin precis, cîte erau și ce înfățișare aveau aceste graiuri. Nu vom putea trece la precizarea configurației dialectale a dacoromânei în cea mai veche epocă literară (secolul al XVI-lea) înainte de a hotărî, fie și aproximativ, care era în această epocă vechimea tradiției literare (grafice) românești. Numai cunoscînd acest lucru vom fi în stare să apreciem (în mare) gradul de „sinceritate" al textelor, măsura în care grafia întrebuințată pentru scrierea lor ascunde realitatea vorbirii, făcînd ca cunoștințele noastre să fie grevate de incertitudine.

E deasupra oricărei îndoieli că o tradiție grafică exista în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de cînd datează (cu o singură excepție) cele mai vechi texte românești ajunse pînă la noi. La fel de neîndoielnică este și presupunerea că „trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic

și pentru nevoi particulare" [18]. De o tradiție grafică nu poate fi însă vorba decît din momentul în care limba română a fost folosită în scris cu o relativă constanță. Ce vechime are, în acest sens, tradiția literară românească?

Cel mai vechi document scris în românește datează din 1521. Unsprezece ani mai tîrziu sînt menționate primele texte literare (astăzi pierdute), traducerile (moldovenești) ale *Evangheliei* și *Apostolului* [19]. Deținem, de asemenea, informații că la sfîrșitul secolului al XV-lea limba română era folosită în scris pentru redactarea unor documente. Un element prețios pentru a stabili vechimea tradiției literare (grafice) românești îl constituie apariția în documentele slavo-române a slovei ѹ (= *ğ*) pentru redarea în scris a unor termeni toponimici și antroponimici românești. Împrumutată probabil din grafia slavonă sîrbă (bosniacă) [20], unde avea forma ѫ, sau, poate, creată de români, această slovă apare pentru întîia dată într-un document din 1454 și se întîlnește apoi din ce în ce mai frecvent pe măsură ce ne apropiem de finele secolului al XV-lea [21]. Apariția lui ѹ este o dovadă a existenței unei tradiții literare românești, oricît de firave, adică a deprinderii de a folosi limba română în scris, căci nu se împrumută o slovă din cărți scrise în străfundurile Serbiei și cu atît mai puțin se inventează o asemenea slovă numai pentru a reproduce, cînd și cînd, sunetul *ğ* în relativ rarele cuvinte românești (în marea lor majoritate termeni onomastici) care trebuiau consemnate în documente [22]. Pentru a reda cu totul ocazional africata *ğ* în asemenea cuvinte, scribii (nu o dată străini) aveau la îndemînă pe ж, г sau ц, în măsură să reproducă satisfăcător sunetul românesc (notații de acest fel apar în documente din secolul al XV-lea [23]). Crearea unei slove noi sau chiar numai împrumutarea ei (cu unele modificări) presupune în chip necesar scrierea relativ curentă a limbii române. Cercetarea grafiei cuvintelor românești din documentele slavo-române scrise în secolele al XIV-lea și al XV-lea furnizează și alte argumente în favoarea acestei opinii [24]. În stadiul actual al cunoștințelor noastre, originile tradiției literare românești nu pot fi plasate înainte de 1450; ele datează deci, foarte probabil, din a doua jumătate a secolului al XV-lea [25].

Acceptînd acest punct de vedere, rezultă că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea tradiția literară românească avea o vechime de aproximativ un secol [26]. Ea nu este prin urmare foarte veche, dar nici nu poate fi neglijată, atîta timp cît în intervalul mai sus delimitat au trebuit să se succeadă trei-patru generații de „scriitori" ai limbii române. Dacă existența unei tradiții literare relativ recente trebuie admisă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, rămîne de văzut dacă prin intermediul ei s-a putut ajunge la un decalaj între grafie și realitatea vorbirii din această perioadă. Pentru a primi un răspuns satisfăcător la această întrebare ar trebui să știm, fie și aproximativ, dacă în intervalul relativ scurt de circa o sută de ani s-au produs schimbări relevante în structura fonetică a limbii române. O asemenea cunoștință ne este interzisă, cel puțin teoretic, de absența textelor românești din secolul al XV-lea, împrejurare în măsură să compromită orice examen comparativ. Nu trebuie să uităm, totuși, că deținem o serie de informații referitoare la limba română dinainte de 1500 prin intermediul cuvintelor românești consemnate în documentele slavone și latine scrise în secolele al XIII-lea — al XV-lea. Unele indicii asupra evoluției (fonetice) a limbii române înaintea secolului al XVI-lea pot fi, așadar, puse în lumină. Deși insuficiente, ele sînt în măsură să ne sugereze că decalajul dintre scriere și vorbire nu a luat asemenea proporții și nu s-a generalizat într-un ase-

menea grad, încît să compromită operația de interpretare a grafiilor din textele secolului al XVI-lea.

5. Vorbind despre decalajul dintre scriere și vorbire la nivelul celei mai vechi epoci a literaturii române, trebuie să trecem într-o categorie aparte deosebirile aparente, explicabile prin acceptarea în scrisul literar românesc a unor soluții proprii limbii slavone. S-a arătat mai de mult că scrisul în limba română s-a dezvoltat în strînsă legătură și chiar în dependență de scrierea limbii slavone în țările românești [27]. Evoluția paralelă și solidară, o perioadă mai îndelungată, a scrisului românesc și a celui slavon în principatele române explică existența unor astfel de grafii. Ele pot fi recunoscute cu ușurință, iar comparația cu grafiile slavone corespunzătoare permite o justă interpretare a lor.

6. Tradiția literară presupune, în mod obligatoriu, un ansamblu de norme, mai mult sau mai puțin coerent, avînd, într-o măsură mai mare sau mai mică, un caracter de obligativitate pentru cei ce se supun ei. Modul în care cei ce scriu într-o limbă urmează comandamentelor tradiției depinde nu numai de vechimea acestei tradiții, ci și de gradul de instrucție al fiecărui scrib în parte. Norma va fi respectată într-un anumit fel de o persoană beneficiind de o instrucție aleasă și în altul de o persoană care abia a deprins rudimentele scrierii. Va fi normal deci să ne adresăm, înainte de toate, textelor elaborate de persoane mai puțin instruite. Scriitorii din această categorie au mai puțin dezvoltat „simțul normei" și evadează mai frecvent din constrîngerea sistemului ortografic, reproducînd rostirea reală din graiurile pe care le vorbesc.

Din punctul de vedere care ne interesează aici textele vechi pot fi împărțite în *texte literare* și *texte neliterare*, înțelegînd prin „texte literare" acele scrieri în elaborarea cărora este descifrabilă intenția de a realiza un act de cultură, iar prin „texte neliterare" scrierile străine de o asemenea intenție. Toate textele literare din secolul al XVI-lea sînt traduceri, deci elaborarea lor trebuie atribuită, *a priori*, unor persoane instruite, căci o traducere nu poate fi făcută de un incult. Ar fi greșit, în schimb, să socotim că, în bloc, textele neliterare (documente, scrisori etc.) sînt opera unor persoane cu o instrucție sumară. E destul să știm că printre autorii textelor neliterare din secolul al XVI-lea se numără un mitropolit, arhimandriți și egumeni, domnitori sau boieri, care, în principiu (căci excepții există), nu pot fi socotiți semidocți (în special fețele bisericești mai înalte). Este, deci, riscant (pînă la un punct) să se afirme că textele din această categorie „reprezintă limba vorbită" [28], formularea mai precaută că ele „au șanse să reprezinte limba vorbită" [29], într-o măsură mai mare sau mai mică, fiind de preferat. Întrucît sînt redactate, în marea lor majoritate, de persoane cu (mai) puțină știință de carte, ele ne pot fi oricum de un mult mai mare folos decît textele literare, deși nici acestea nu trebuie aprioric eliminate, ci numai trecute în rîndul izvoarelor de mîna a doua.

O altă clasificare a textelor se poate face în *texte originale* și *texte copiate*. Textele literare sînt, cu foarte puține excepții, copiate (tipăriturile trebuie trecute tot în această categorie). O copie poate fi, de la bun început, bănuită de infidelitate (lingvistică) față de original. Copierea s-a putut efectua în altă regiune dialectală, iar copistul (tipograful) a putut schimba limba originalului, introducînd particularități ale propriului său grai. O copie poate fi realizată, apoi, la un mare interval de timp de data întocmirii originalului, de unde riscul ca în textul de care ne ocupăm să coexiste parti-

cularități de limbă caracterizînd două momente relativ depărtate din istoria limbii. Desigur că atunci cînd putem stabili cu exactitate care sînt straturile lingvistice reflectate într-o asemenea lucrare și avem posibilitatea de a fixa în timp data alcătuirii originalului (iar aceasta nu este depărtată în timp de data executării copiei) nu avem motive să nu ținem seama și de textele copiate. În principiu, textele neliterare sînt toate originale, deci ele ar trebui să redea vorbirea din momentul cînd și din locul unde au fost scrise. Și aici sînt însă de făcut cîteva observații. Nu trebuie să excludem posibilitatea ca un document să fie copiat după o ciornă care, în mod normal, a fost distrusă. Un asemenea lucru s-a putut petrece însă numai cu documentele de cancelarie, nu și cu actele particulare, redactate prin orașe și sate, avînd în vedere că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea hîrtia era încă destul de scumpă. Deținem un act al lui Mihai Viteazul împreună cu ciorna sa. Diferențele de ordin lingvistic sînt, practic, lipsite de orice însemnătate, semn că cele două persoane vorbeau același grai. Nu trebuie totuși să excludem posibilitatea ca, din diverse motive, copiștii să fi aparținut unor alte arii dialectale decît cei ce scriau ciornele. Foarte adesea noi nu cunoaștem locul de origine al scribului, ci numai localitatea unde a fost redactat actul. E posibil, în principiu, ca persoana care a scris documentul să vină din altă localitate. Așa cum arată Al. Rosetti, „e rar... ca scriitorul (grămăticul, diacul) unui text să vină de departe și ca graiul său să fie profund diferit de graiul localității unde e scris textul" [30]. Probabilitatea, oricît de redusă, nu trebuie, totuși, trecută cu vederea [31].

Rezultă din toate acestea că într-o cercetare consacrată studierii istorice a graiurilor dacoromâne trebuie să se țină seama cu precădere de textele originale, iar dintre acestea în primul rînd de cele neliterare [32].

7. Legată de cele spuse mai sus este problema stabilirii locului unde au fost redactate textele (e vorba de textele neliterare). O parte a lor conțin indicații suficient de precise asupra locului unde au fost întocmite. O altă categorie de texte nu prezintă astfel de mențiuni asupra locului de scriere, dar ne furnizează informații în legătură cu locul de origine sau de reședință al celui ce a scris. Cel mai vechi document românesc ajuns pînă la noi nu poartă o indicație clară asupra locului unde a fost redactat. Se spune însă că autoral scrisorii este Neacșu *ot Dlŭgopole* (= din Cîmpulung). Este firesc să presupunem că Neacșu *din* Cîmpulung a scris *la* Cîmpulung, dar în privința aceasta nu există o siguranță deplină, căci boierul muntean putea scrie corespondentului său din Brașov dintr-o altă localitate a Țării Românești, unde se va fi aflat în momentul acela. În cazul acesta însă, localitatea unde s-a redactat actul nu prezintă interes prea mare pentru noi, deoarece deținem o informație mult mai prețioasă: locul de origine (sau cel puțin de reședință) al autorului. Există, în fine, situații cînd cunoaștem atît locul de redactare a textului, cît și localitatea de unde era originar scriitorul. În asemenea cazuri, trebuie menționate ambele localități (întîi locul de redactare a documentului, apoi localitatea de origine a scribului). O categorie aparte o alcătuiesc acele documente care nu conțin mențiuni nici asupra localității unde au fost scrise, nici asupra locului de origine al scriitorului. În aceste situații, e necesar să se procedeze la reconstituirea localității sau regiunii unde a fost întocmit documentul. Din motive ușor de înțeles, trebuie să evităm a folosi drept mijloc de localizare limba textului, întrucît ar însemna că admitem, aprioric, o anumită repartiție dialectală a dacoromânei. Ne putem servi în schimb de diversele informații pe care le posedăm asupra documentului (proprietari, loc de depozitare etc.) și, în special, de unele date conținute de documentul

însuși (nume de localități și de persoane amintite în text, împrejurările politice în care a fost întocmit etc.).

8. În principiu, scrierea ne înfățișează ceea ce am putea numi o imagine tipizată a realității lingvistice dintr-un moment dat. A devenit celebră și se citează curent afirmația lui Philippide că „limba scrisă simbolizează uzurile, nu vorbirile ocazionale" [33]. În limba scrisă se notează, în general, *invariantele*, nu *variantele*, adică ceea ce este distinctiv, omițîndu-se trăsăturile fără valoare distinctivă [34]. Interpretînd grafia unui text, noi stabilim, în principiu, care erau *sunetele-tip* ale limbii vorbite de persoana care a scris textul. Sunetul-tip este, conform definiției lui Al. Rosetti, o medie a diferitelor pronunțări ale unui sunet. Sunetele se grupează într-un număr limitat de tipuri sonore, pe care ne-am obișnuit să le recunoaștem în sunete vorbite și pe care am învățat să le notăm cu ajutorul alfabetului [35]. Acceptînd acest punct de vedere, trebuie să observăm că scriitorul poate totuși nota (în măsura în care dispune de semne corespunzătoare și întotdeauna în mod aproximativ, pe baza unor analogii) și varietăți ale unui sunet-tip [36].

9. Stabilind valoarea slovelor folosite pentru scrierea unui text, nu facem decît o primă operație de interpretare. A doua constă în stabilirea viabilității sunetului identificat în epoca scrierii documentului [37]. O problemă extrem de delicată este, în acest sens, cea a alternanțelor grafice [38]. Se știe că în textele vechi românești apar uneori grafii duble pentru notarea unui sunet dintr-un anumit cuvînt sau din cuvinte diferite [39]. Asemenea alternanțe sînt, de exemplu, *e/ă* (*sec — săc* sau chiar *sec — sămn*) ori *f/h* (*fi — hi* sau chiar *fi — hiară*). Problema care se pune este de a ști dacă în astfel de situații celor două semne le corespund în limba autorului unul sau două sunete. În primul caz, notarea unuia din semne trebuie pusă în seama tradiției. Aceasta este opinia lui Al. Rosetti, care într-o serie de cazuri similare a optat pentru o asemenea explicație. Așa, de pildă, luînd în considerație alternanța *k* (ѧ)/*ę* în cuvinte de tipul *lege*, el consideră că „grafiile cu *ĕ* și ѧ sînt tradiționale; grafia cu *e* notează realitatea fonetică ... Prezența acestei grafii, în textele din secolul al XVI-lea, probează, deci, că diftongul *ea* fusese monoftongat în *e*, din cauza influenței asimilatoare a lui *e* din silaba următoare (*leage* > *lege*). Prezența grafiei cu *e*, o singură dată, chiar, în cuprinsul unui text, are, deci, o valoare deosebită: ea constituie pentru noi indicele de evoluție fonetică" [40].

Vom spune din capul locului că alternanțele grafice pot fi explicate, cel puțin în unele cazuri, și într-alt fel decît printr-o încrucișare între tradiția grafică și realitatea fonetică. Alternanțele se pot datora și dificultăților pe care le întîmpină vorbitorii încercînd să redea în scris un sunet mai greu de notat [41]. Alternanțele ar putea reda, apoi, oscilațiile existente în vorbirea celui ce scrie, căci trebuie să admitem că trecerea de la un sunet la altul nu s-a făcut brusc, ci s-a desfășurat într-o anumită perioadă de timp. Nu e exclus ca asemenea oscilații în rostire să se explice uneori prin faptul că scriitorul aparținea unei zone lingvistice de contact între două dialecte sau graiuri și vorbea, deci, un grai de tranziție. Nu mai amintim despre posibilitatea ca, în anumite cuvinte, una dintre grafii să noteze rostirea reală, iar cealaltă să reflecte modelul etimonului (slav) sau al cuvîntului-bază (în cazul derivatelor)[42]. Desigur, ficcare din aceste explicații are, de la un caz la altul, șanse diferite de a fi cea adevărată. Cea mai întemeiată dintre toate (mai ales dacă nu ne raportăm la realitatea unui text, ci privim problema în ansamblu) ni se pare

a fi aceea care vede în aceste alternanțe o interferență între tradiția grafică și realitatea limbii. Notarea sunetului mai nou *poate* constitui indicele de evoluție fonetică, cu observația, fundamentală, că această constatare trebuie făcută numai în legătură cu scriitorul documentului în care apare alternanța respectivă și cu graiul pe care el îl vorbea [43]. Așa, de exemplu, popa Andonie din Pildești-Neamț scrie la sfîrșitul secolului al XVI-lea în localitatea Drăgușeni—Iași un document în care apare alternanța ч/ш într-un cuvînt ca *acesta — așesta*. Prezența lui ш dovedește neîndoios că autorul nota un *ŝ* existent în vorbirea sa. Ceea ce putem susține pe baza exemplelor recoltate din documentele scrise de popa Andonie este că, la finele secolului al XVI-lea, *č* evoluase la *ŝ* în graiul din județul Neamț (de unde era originar scriitorul), sau poate în graiul din județul Iași (dacă el își însușise unele rostiri din zona unde se stabilise). Ar fi o greșeală de neiertat dacă am socoti că *ŝ* reprezintă indicele de evoluție fonetică pentru întreagă Moldova, în pofida faptului că în nici un alt document moldovenesc din secolul al XVI-lea nu se apelează la slova ш pentru notarea sunetului rezultat din *c* sau $q^u + e$, *i* latini. Ori de cîte ori avem o îndoială asupra viabilității unui fenomen care e dublat de ipostaza sa evoluată, e preferabil să ne dispensăm de mărturia sa decît să socotim viabilă o grafie avînd șansa de a nu mai acoperi o realitate fonetică în epoca respectivă.

10. În afara interpretării textelor, un alt mijloc de a stabili configurația dialectală a românei în secolul al XVI-lea este reconstituirea ei pe bază materialului de limbă din secolele următoare. Reconstituirea este o metodă la care se apelează pentru a primi informații asupra unor epoci din care nu deținem monumente de limbă. Ea a fost folosită curent pentru a stabili configurația românei primitive și a ramificațiilor ei dialectale, dar, așa cum vom vedea într-o altă parte a lucrării, nu a dus la rezultatele scontate. Ea are alte șanse de a-și dovedi eficacitatea dacă e folosită pentru a afla răspîndirea unui fenomen într-un teritoriu din care, spre deosebire de zonele învecinate, nu ne-au parvenit texte. Între a face abstracție de aceste zone (obținînd o imagine incompletă a tabloului dialectal dacoromânesc) și a apela la reconstituire e de ales cea de a doua cale. Materialul de referință pentru asemenea reconstituiri trebuie luat nu numai din limba de azi, ci și din limba celorlalte secole posterioare perioadei cercetate. În teorie, limba secolelor al XVII-lea sau al XVIII-lea, de pildă, reflectă mai veridic stadiul lingvistic atins în secolul al XVI-lea decît o poate face limba din secolul al XX-lea, deși cunoștințele noastre despre aspectul actual al limbii române sînt mult mai profunde decît cele pe care le deținem asupra stadiilor mai vechi.

După părerea noastră, nu toate fenomenele de limbă pot servi operației de reconstituire. În principiu, faptele ce ne stau la dispoziție se împart în două categorii: *arhaisme* și *inovații* [44]. La nivelul limbii de astăzi, *dz*, de pildă, este un arhaism, în timp ce forma verbală refăcută (ei) *fugeau* este o inovație. Stabilind că *dz* apare astăzi în Moldova de nord, Transilvania de nord-est și Banat, putem avea convingerea că în aceste arii fenomenul este străvechi, datînd din cele mai vechi timpuri, pentru că din $d + e$, *i* latin a rezultat *dz*, stadiul *z* fiind posterior acestuia [45]. Aceeași convingere putem s-o dobîndim și dacă ariile de răspîndire ale fenomenului sînt stabilite la nivelul secolelor al XVII-lea — al XIX-lea. Dimpotrivă, ar fi greșit să socotim că o formă ca *fugeau* (răspîndită astăzi în Banat și regiunile limitrofe, precum și în arii restrînse din alte zone ale Dacoromaniei) era cunoscută încă în epoca de comunitate a dialectelor, cum crede G. Ivănescu, și cu atît mai puțin că ea

avea odinioară aceeași arie de răspîndire ca astăzi. Forma etimologică de pers 3 pl. se termina în *-a*, *-u* fiind o inovație a cărei dată de apariție în limbă nu poate fi precizată decît prin consultarea izvoarelor [46] (cea mai veche atestare a fenomenului datează din 1608 [47]). Ar fi la fel de greșit din punct de vedere teoretic (deși, practic, riscul este evident mai mic) dacă, cunoscînd această primă atestare (bănățeană) a fenomenului, am socoti că formele analogice de imperfect pers. 3 pl. au apărut la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Firește, faptul e *posibil* [48], dar nu *sigur*. Inovația a putut apărea, în principiu, în 1607 sau chiar în 1601, deci în secolul al XVII-lea. Drept inovații trebuie considerați, în sensul celor spuse mai sus, și unii termeni de origine străină, cum ar fi, de exemplu, cei proveniți din maghiară. Ar fi o eroare să considerăm că un cuvînt ca *mai* „ficat" (atestat pentru prima oară în secolul al XVII-lea) avea curs și în secolul anterior, deoarece el a putut pătrunde în limba română abia după 1600. La fel de greșit ar fi să socotim că alte cuvinte de origine maghiară, ca, de pildă, *șogor* „cumnat", erau răspîndite în secolul al XVI-lea în aceleași graiuri ca astăzi, întrucît, după toate probabilitățile, ele se găsesc (sau se găseau pînă nu de mult) în expansiune, iar aria lor de astăzi este mai întinsă decît în urmă cu patru veacuri.

Există totuși unele inovații a căror mărturie poate fi proiectată asupra trecutului. Ne referim la inovațiile aflate în regres, care se comportă în chestiunea ce ne interesează întocmai ca niște arhaisme. O astfel de inovație este în secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea rotacismul. Dacă întîlnim, de exemplu, această particularitate fonetică în documente scrise în județul Satu Mare la jumătatea secolului al XVIII-lea, putem conchide că în această zonă fenomenul avea curs și înaintea acestei date (afară de cazul cînd s-ar dovedi că populația românească din aceste părți a venit de aiurea la un moment dat și a adus cu sine rotacismul).

11. Golurile de informație pentru unele zone dacoromâne pot fi umplute nu numai printr-o proiecție lingvistică a epocilor mai noi asupra epocilor anterioare, ci și printr-una orientată dinspre epocile anterioare asupra unui anumit interval de timp. În cazul „anticipărilor", informațiile sînt cu atît mai prețioase cu cît datează dintr-o epocă mai apropiată de cea de care ne ocupăm. Trebuie să arătăm însă că „anticiparea" fenomenelor nu se poate face niciodată fără a avea un termen de referință în epoca imediat următoare celei pe care o avem în vedere. Într-adevăr, spre deosebire de reconstituire, nu putem acorda încredere arhaismelor, pentru că un fapt de limbă din această categorie, avînd curs în secolul al XV-lea, de pildă, putea să-și înceteze existența înainte de începutul secolului următor (asupra căruia ne-am oprit atenția). Într-o situație similară se găsesc inovațiile. Simplul fapt de a fi apărut recent în limbă nu înseamnă că ele nu au putut dispărea la scurt timp după apariția lor. Situația se schimbă dacă cunoaștem soarta fenomenului în secolul al XVII-lea. De exemplu, *cl'* apare notat în secolul al XV-lea în Moldova și Banat-Hunedoara. Toate textele scrise în secolul al XVI-lea, cu o singură excepție, îl notează numai pe *k'* (excepția o constituie *Codicele Voroneţean*, în care a fost înregistrată, o singură dată, rostirea *cleamă-se*). Ar fi, deci, hazardat să proiectăm situația din secolul al XV-lea asupra secolului următor. Știm însă că *cl'* este notat în două texte bănățene din secolul al XVII-lea. Faptul acesta ne permite să presupunem cu îndreptățire că în secolul al XVI-lea *cl'* se menținea în unele graiuri bănățene. Nu același lucru îl putem susține în legătură cu Moldova, care nu-l cunoaște în secolul al XVII-lea decît pe *k'*. De altfel, chiar în textele slavone moldovenești din secolul al XV-lea, *cl'* încetează a mai fi notat după 1441. Într-o asemenea situație,

anticiparea se conjugă de fapt cu reconstituirea. Condiționată de aceasta, ea nu este în fond strict necesară (notarea lui *cl'* în secolul al XVII-lea ne permite să-i presupunem prezența și în secolul anterior, chiar fără a poseda atestări din secolul al XV-lea). Complementară în astfel de cazuri (cînd avem a face cu arhaisme), anticiparea capătă o greutate mult mai mare în cazul inovațiilor. Așa, de pildă, cuvîntul *iliș* nu apare în documentele moldovenești din secolul al XVI-lea. El este însă consemnat în textele slavo-române redactate în Moldova în secolul al XV-lea, precum și în documente românești scrise tot aici după 1600. Firește că pe baza atestărilor din secolul al XVII-lea nu se putea reconstitui circulația cuvîntului în secolul precedent. Avîndu-l însă atestat înainte de 1500, putem presupune cu temei că termenul a continuat să circule în intervalul 1501—1600, neatestarea lui în acest răstimp fiind întîmplătoare.

12. În toate cazurile de mai sus, e absolut necesar să cunoaștem cît se poate de amănunțit mișcările de populație survenite pe teritoriul unde se vorbește graiul pe care încercăm să-l descriem. Fără a fi fost foarte frecvente, asemenea migrații au avut totuși loc nu numai în perioada preliterară a istoriei limbii române, ci și după secolele al XV-lea — al XVI-lea. E de amintit aici că niciodată Carpații și, cu atît mai puțin, celelalte hotare politice sau naturale n-au constituit un obstacol în calea deplasării unor grupuri umane dintr-o parte în alta a Dacoromaniei. Există zone, cum ar fi Bărăganul, care au cunoscut un aflux deosebit de populație în ultimele două secole, ceea ce explică pînă la un punct aspectul dialectal al limbii și ne avertizează asupra ineficacității oricăror încercări de a reconstitui pe baza lui realitatea lingvistică dintr-o perioadă mai veche. Apelul la istoria locală e, de aceea, obligatoriu. Deținem un număr suficient de informații în această privință în lucrări de detaliu sau de sinteză pentru a putea opera cu o anumită certitudine.

13. Problema delimitării și clasificării subdiviziunilor teritoriale ale unei limbi este o veche preocupare a dialectologiei de pretutindeni. Deși destul de numeroase, încercările de a stabili repartiția graiurilor dacoromâne nu s-au întemeiat pe criterii teoretice și metodologice explicite. Așa cum am avut prilejul să arătăm mai demult [19], două sînt căile de urmat pentru a hotărî care sînt subunitățile teritoriale ale unei limbi. Procedînd deductiv, vom afla mai întîi care sînt cele mai mari subdiviziuni ale limbii respective (dialectele), pentru a afla apoi, pe baza unor criterii asemănătoare, ramificațiile teritoriale mai mărunte ale acestora (subdialecte, graiuri). Acceptînd un principiu inductiv, vom porni de la cele mai mici subunități locale ale unei limbi și vom urmări modul cum ele se reunesc în subdialecte, iar subdialectele în dialecte.

Dificultăți de tot felul stau în calea fiecăreia dintre metodele schițate mai sus. Mergînd de la particular spre general, sîntem pîndiți de mai puține riscuri de a cădea în arbitrar. În teorie, pentru a cunoaște cele mai mărunte subdiviziuni ale unei limbi, ar trebui să proiectăm, pe o hartă uriașă, toate particularitățile lingvistice care prezintă tratamente, dublete sau variante diferite în teritoriul dat și să identificăm micile unități delimitate prin jocul liniilor de izoglosă. Operația este, din motive ușor de imaginat, imposibil de întreprins. Sîntem siliți, deci, să procedăm la o selecție a fenomenelor în funcție de un anumit criteriu, capabil să delimiteze faptele importante de cele lipsite de semnificație sau avînd un rol secundar în repartiția dialectală a graiurilor unei limbi.

Un asemenea criteriu este cel al *frecvenței*. Repetîndu-se curent, anumite fenomene asigură un colorit specific vorbirii dintr-o zonă oarecare și chiar mesajului unui singur vorbitor. Este limpede că, de pildă, *ș* (*șer, șine* etc.) individualizează mai pregnant vorbirea moldovenească în raport cu cea din nord-vestul Transilvaniei (unde se rostește *ê*: *êer, êine* etc.) decît bunăoară rostirea *l* din *colindă* în raport cu *r* din același cuvînt (care în Crișana prezintă forma *corindă*). Lucrurile sînt simple în acest sens în privința foneticii, unde vor fi reținute faptele cu caracter de lege, repetabile în zeci și sute de cuvinte, și chiar în privința morfologiei, unde putem lua în considerație anumite desinențe sau forme ale verbelor auxiliare, frecvent întrebuințate datorită rolului funcțional jucat în sistemul morfologic al limbii. Mult mai complicată este situația lexicului. Într-adevăr, cuvintele pot fi comparate cu fonetismele izolate. Asemenea acestora, ele sînt exemple unice, „nerepetabile". Am putea totuși reține termenii desemnînd noțiuni primordiale ale vieții materiale și spirituale, care apar mai frecvent în vorbirea curentă (avem în vedere așa-numitul fond principal de cuvinte sau, cel puțin, o parte a lui). Maniera în care urmează a fi pus la contribuție lexicul pentru stabilirea structurii dialectale a limbii române rămîne a fi hotărîtă de acum înainte [50].

Proiectînd pe hartă un număr relativ mare de fonetisme și forme, vom observa că teritoriul lingvistic se fărîmițează într-o serie de arii mai întinse sau mai mărunte, pe care izoglosele le reunesc adesea în unități mai întinse. Pentru a ști care sînt dialectele limbii în discuție, va trebui să cercetăm felul aparte în care ariile se grupează în unități din ce în ce mai mari, pînă ajungem să stabilim cele mai întinse grupe teritoriale posibile. Acestea trebuie să se individualizeze într-un grad înalt și să se opună cu suficientă consecvență una alteia.

Să luăm, de exemplu, două arii dialectale învecinate, A și B. Fiecare dintre ele prezintă un număr de trăsături distinctive (să zicem 4), proprii ariei respective sau existente și în alte arii, dar nu în cea învecinată. Acest fapt le conferă o anumită individualitate. Pentru a cunoaște cu exactitate raporturile dintre cele două arii, va trebui să luăm în considerație nu numai deosebirile, ci și asemănările dintre ele. Dacă, de pildă, între ariile A și B există 6 sau 8 trăsături comune, atunci vom fi nevoiți să admitem că, opunîndu-se una alteia în limitele diferențelor constatate, ele se îmbină într-o unitate de rang superior. Convenind că ariile A și B sînt graiuri, atunci unitatea AB care le înglobează e un subdialect. La fel vom proceda cu ariile B și C și chiar cu ariile A și C (care pot să nu fie învecinate), trăgînd concluziile ce se impun. Există posibilitatea ca o anumită arie să meargă într-o măsură mai mare sau mai mică cu două (sau mai multe) arii între care se găsește plasată, ceea ce ne poate duce la concluzia că, în cazul în speță, avem a face cu un grai de tranziție. Cînd două sau mai multe grupări teritoriale nu pot fi reunite într-o unitate mai mare, întrucît trăsăturile specifice întrec în număr trăsăturile comune, înseamnă că am delimitat cele mai mari subunități teritoriale ale unei limbi, dialectele. Ele vor trebui, prin forța împrejurărilor, să se situeze (fie și cu aproximație) la același nivel de individualizare unele în raport cu altele [51].

14. Principiile de metodă formulate mai sus au în vedere situația din limba de astăzi, care ne este foarte bine cunoscută, uneori în cele mai mici detalii, în primul rînd datorită atlaselor lingvistice. Este evident că ele vor trebui ajustate la realitatea pe care o prezintă limba dintr-o anumită epocă istorică, așa cum a fost stabilită pe baza informațiilor furnizate de texte sau apelînd la reconstrucții. În cele ce urmează vom înfățișa, pe scurt, cele mai

importante corecțiuni și modificări aduse principiilor expuse în paginile anterioare în lucrarea noastră *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* (scrisă în colaborare cu Al. Mareș) [52].

a) Întrucît nu ne-a fost cu putință să stabilim cel mai adesea răspîndirea foarte exactă pe teren a fenomenelor am renunțat să cartografiem extinderea lor în spațiu. Operînd cu aproximații, am fi compromis însăși rațiunea de a fi a hărților lingvistice. În aceste condiții, n-a putut fi vorba de a sesiza, prin intermediul unor hărți sintetice, gruparea spontană pe teren a unor arii lingvistice. Pentru a deține totuși o imagine de ansamblu a răspîndirii geografice a tuturor particularităților cercetate, le-am grupat în cîteva tabele totalizatoare consacrate, în ordine, foneticii (vocalismului și consonantismului), morfologiei și lexicului. După cum se poate observa din reproducerea alăturată (tabelul nr. 1), aceste tabele simplifică și generalizează, uneori, în mod fatal, constatările făcute pe marginea fenomenelor în discuție. Așa, de pildă, fiecare dintre cele cinci mari zone geografice luate în considerație (vezi mai jos) a fost împărțită în cîte două subdiviziuni. Pentru Moldova (ca să dăm un exemplu), am ținut seama de nordul și de sudul acestei provincii. Deși un anumit fenomen este răspîndit numai în unele județe din nordul Moldovei, pe tabel el apare ca reprezentativ pentru întreaga jumătate de miazănoapte a regiunii. Dacă am fi ținut seama, pentru întreg teritoriul țării, de toate cele 40 de județe actuale, am fi complicat lucrurile pînă a face imposibilă o repartiție a graiurilor dacoromâne.

b) Am luat în considerație în cursul cercetării nu numai fenomenele fonetice și morfologice, ci și pe cele lexicale, deși materialul privitor la vocabular nu ne putea duce la rezultate concludente. Din motive de comoditate, dar și pentru că, în teorie, rezultatele puteau varia de la un caz la altul, am examinat aparte repartiția fenomenelor fonetice, morfologice și lexicale.

c) Întrucît am izolat un număr relativ restrîns de fenomene specifice, am fost nevoiți să ținem seama de repartiția tuturor fenomenelor, indiferent de frecvența potențială pe care o aveau. Nu ne-am rezumat, așadar, la fenomenele care apar curent în vorbire, pentru a nu restrînge excesiv materialul de referință și a face, astfel, mai convingătoare concluziile noastre. Am detașat, totuși, din rîndul particularităților fonetice un număr de 18, avînd caracter de lege, cu scopul de a verifica repartiția stabilită pe baza tuturor fenomenelor reținute.

d) Neputînd cartografia fenomenele cercetate, n-am reușit să stabilim acele arii mărunte de care aminteam mai sus, așa încît precizarea afinităților și a divergențelor dintre arii a trebuit să înceapă la o treaptă superioară, adică la nivelul acelor mari zone geografico-istorice luate în considerare în cursul expunerii (Țara Românească, Moldova, Transilvania de nord, Transilvania de sud, Banatul-Hunedoara, cu subdiviziunile respective).

e) Cea dintîi operație pe care am întreprins-o a constat în a ne convinge dacă zonele mai sus-amintite sînt într-adevăr și unități lingvistice, nu numai regiuni geografico-istorice. Pentru aceasta, am confruntat, de pildă, numărul trăsăturilor comune nordului și sudului Moldovei cu numărul trăsăturilor pe baza cărora teritoriul moldovenesc prezintă arii diferite. La fel am procedat și cu celelalte zone. La sfîrșitul acestei operații, pentru a stabili relațiile dintre diversele graiuri dacoromâne, au fost reținute următoarele unități lingvistice: Muntenia, Moldova, Transilvania de nord, Transilvania de sud-est, Banat—Hunedoara.

Tabelul nr. 1

Fonetică (Vocalism)

Fenomenul	ȚR		Mold.		Trans.n.		Trans.s.		BH	
	M	O	N	S	NV	NE	SV	SE	B	H
ă—a	1	1/2	1/2	1	—	1	—	1	1/2	
ă—e fămeie — femeie	1		1/2		—		1		1	
ă—e nădejde — nedejde	1		1/2	1	—		1		1	
ă—i prăvi — privi	—		1	—	1	—	1		1/2	
ă—o fălos — folos	—	1	2		—		—		1/2	2
ă—o năroc — noroc	2		1		1		—		1	
ă—o săbor — sobor	1	1/2	1		—		1	—	1	
ă—o zăbăvi — zăbovi	—	1	1		—	1	—		1/2	1
e—a—ă	2		1/2/3		1		1	—	—	1
e—ă Dumnedzeu — Dumnădzău	1		1/2	1	—	1	—		1	
e—ă lepădа — lăpădа	1	1/2	1		—		—		1	
e—ă—i	1		1/2		1		1	—	3	
e—ea—a	1/2		1/2/3		—	1	—		2	
-e- — -i- veni — vini	1	1/2	1/2		—	1/2	—	1	1/2	
-e- — -i- neşte — nişte	1/2		—	2	1		1		1	
-e- — -i- precepe — pricepe	2		—		1		—		1	
-e — -i	1	1/2	1/2		—	1	—	1	1/2	
e(i)—zero	1/2		1/2		1		1		1	
l—o	1		1/2	1	—		1	—	1	
i—ii	2	1/2	1		1		—		1	
i—u îmbla — umbla	1/2		1		1		1		1	
i—u curînd — curund	1		2		—	2	2	—	1/2	
o—u cocon — cucon	1		1/2		1		1		1	
o—u Moldova — Muldova	1		1/2	1	—		—		—	
u—i	1/2		—		—		2	—	1/2	
u—o	1/2		1/2		1		1		1	
u—v	1		1/2		—	1	—		1/2	
-ea — -e (é)	1	1/2	1/2		1/2		1		1/2	

f) Punctul următor al investigației noastre a constat în confruntarea, în perspective statistice [52], a particularităților fiecărei arii cu ale celorlalte. De exemplu, raportînd trăsăturile fonetice ale ariei moldovenești la cele caracteristice Munteniei, am obținut situația ilustrată de tabelul nr. 2.

Tabelul nr. 2

Nr. fenomene	Asemănări						Diferențe					
	Total		Totale		Parțiale		Total		Tranșante		Parțiale	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
58	24	41,37	12	20,68	12	20,68	34	58,62	10	17,24	24	41,37

Rezultă din acest tabel că ceea ce separă cele două arii depășește clar, din punct de vedere numeric, ceea ce le unește. Se observă numărul mare de diferențe tranșante și de diferențe parțiale. În cele 12 cazuri de asemănări parțiale, Muntenia merge cu sudul Moldovei.

Rezumîndu-ne la cele 18 fenomene fonetice mai importante, am obținut următoarea situație:

Tabelul nr. 3

Nr. fenomene	Asemănări						Diferențe					
	Total		Totale		Parțiale		Total		Tranșante		Parțiale	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
18	5	27,77	2	11,11	3	16,66	13	72,22	5	27,77	8	44,44

Confruntarea a continuat cu Transilvania de nord, Banatul-Hunedoara și Transilvania de sud-est. La fel s-a procedat cu fiecare dintre celelalte arii, atît în ceea ce privește fonetica, cît și în ceea ce privește morfologia și lexicul. Toate aceste rezultate de detaliu au fost înscrise apoi pe tabele sintetice în măsură să pună în lumină în modul cel mai cuprinzător afinitățile și deosebirile dintre cele cinci arii pe plan fonetic, morfologic și lexical. Concluzia desprinsă de noi a fost că pe baza foneticii și, în mare parte, a morfologiei, graiurile dacoromâne din secolul al XVI-lea se repartizează în două subdialecte: unul nordic, cuprinzînd Moldova, Transilvania de nord și Banatul-Hunedoara, iar celălalt sudic, înglobînd teritoriul Munteniei propriu-zise și o parte a Olteniei. Confruntări speciale au stabilit că Oltenia de vest și de nord, Transilvania de sud-est și Transilvania de sud-vest constituiau niște arii de tranziție [54].

E de la sine înțeles că metoda schițată mai sus reprezintă numai una din căile de a stabili repartiția graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea (și în orice altă perioadă din trecut). În măsura în care s-ar beneficia de întregul material de limbă din secolul al XVI-lea și de o metodă mai perfecționată, tabloul dialectal înfățișat de noi s-ar putea modifica într-o serie de aspecte.

14. O ultimă problemă pe care dorim să o atingem este aceea a periodizării istoriei graiurilor dacoromâne. În principiu, pentru a delimita principalele etape ale evoluției unei limbi, trebuie să avem în vedere modificările de structură petrecute în diverse momente istorice sau, eventual, acțiunea unor factori externi, capabili a determina asemenea modificări. Puținele informații pe care le deținem asupra istoriei dialectului dacoromân în secolele al XIII-lea — al XV-lea nu ne permit să stabilim existența unor deosebiri fundamentale între această perioadă și cea imediat următoare. Cît privește intervalul cuprins între secolul al XVI-lea și zilele noastre, el marchează o continuitate indiscutabilă, atît în structura, cît și în repartiția dialectală a dacoromânei. În aceste împrejurări, trebuind totuși să distingem unele etape în evoluția acestui dialect, ne-am oprit asupra următoarelor trei: a) prima, cuprinsă între secolele al XIII-lea și al XV-lea; b) a doua, înglobînd secolul al XVI-lea, a cărui structură dialectală a putut fi stabilită pe baza mărturiilor oferite de cele mai vechi texte românești și c) a treia, delimitată de secolul al XVII-lea și jumătatea secolului al XIX-lea. Ne-am oprit în jurul anului 1850, întrucît de la această dată înrîurirea limbii literare supradialectale asupra graiurilor devine posibilă, ceea ce face ca acestea să nu mai reflecte, în toată puritatea, vorbirea populară din diferitele regiuni ale Dacoromaniei. Asupra aspectului dialectal al dacoromânei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ne informează cercetările de specialitate care au avut loc spre sfîrșitul acestui secol. Ele pun în lumină diferențe neînsemnate față de înfățișarea actuală a acestui dialect.

15. Așa cum a rezultat, credem, din expunerea noastră, investigarea istorică a dialectelor cunoaște unele limite, care-i impun un anumit specific. Cercetătorul trebuie să renunțe la ambiția de a obține despre stările lingvistice din trecut informații de precizia și amănunțimea celor pe care le primește anchetînd, cu un chestionar, vorbitorii de astăzi ai unei limbi. El va trebui să admită o doză de risc în concluziile pe care le trage, infinit mai mare decît aceea care-l pîndește pe anchetatorul actual, amenințat de pericolul de a nu percepe și înregistra nuanța foarte exactă a unui sunet. Cu toate aceste limite, cercetările de dialectologie istorică au drumul deschis în calea lor. Între a ne resemna să nu știm nimic și a ne mulțumi cu rezultate oricît de imperfecte, e de ales întotdeauna cea de a doua cale.

NOTE

[1] Vezi J. Vendryes, *Le langage*, Paris, 1921, p. 287.
[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 12.
[3] Vezi cele spuse mai jos.
[4] Vezi Pușcariu, LR, I, p. 217.
[5] Iordan, PC, p. 94—96 și 374—375, *Teorii cronate despre limba literară românească*, în „Iașul literar", 1956, nr. 10, p. 93—94, *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, în SCȘt (Iași), Filologie, X, 1959, fasc. 1—2, p. 19—31; vezi în această privință lucrarea noastră *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 120—127.
[6] Vezi studiul nostru *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, III, 105—129.
[7] Iordan, PC, p. 144. Vezi și Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*, p. 44—46.
[8] L. Remacle, *Le problème de l'ancien wallon*, Liège, 1948, p. 27.
[9] *Ibidem*.

[10] *Ibidem*, p. 154—155.

[11] Vezi, de exemplu, K. Baldinger, *La langue des documents en ancien gascon*, în „Revue de linguistique romane", XXVI, 1962, nr. 103—104, p. 331—347; Ch. Th. Gossen, *De l'histoire des langues écrites régionales du domaine d'oil, La scripta des chartes picardes, Explications de quelques spécimens de scripta lorraine, picarde et normande*, în același loc, p. 271—284, 285—299, 300—308. Cf. și Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*, p. 46—50.

[12] O. Nandris, *La langue roumaine dans la correspondance du XVIe siècle*, în „Revue de linguistique romane", XXVII, 1962, nr. 105—106, p. 85.

[13] *Ibidem*, p. 100.

[14] Ivănescu, PC, p. 350—367.

[15] Vezi Rosetti, ILR², p. 252—254.

[16] Vezi S. Pușcariu, *Pe marginea cărților*, în DR, VIII, 1934—1935; p. 310; D. Macrea, *Studii de fonetică*, [București], 1954, p. 101; cf. Ivănescu, PC, p. 209—210.

[17] Vezi Ivănescu, PC, p. 320—337.

[18] Vezi Rosetti, ILR², p. 482; vezi și A. Lambrior, *Îndreptariu*, în „Convorbiri literare", XV, 1881, p. 127; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. V, Iași, 1896, p. 190.

[19] Vezi Rosetti, ILR², p. 751—753.

[20] Vezi I. Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul al XVI și XVII*, București, 1904, p. 441—446.

[21] Vezi Rosetti, ILR², p. 471; Șt. Pașca, *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, p. 195.

[22] Cf. I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII*, vol. I, București, 1916, p. LXVII.

[23] Vezi Rosetti, ILR², p. 471—472.

[24] Vezi Gheție — Mareș, OS, p. 148—149.

[25] Vezi lucrarea noastră citată la nota 5, p. 17—19.

[26] În legătură cu existența unei tradiții literare românești în secolul al XVI-lea, a se vedea Densusianu, HLR, II, p. 111—112; Rosetti, ILR², p. 452—453, 459, 496—498, 511—515; S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 79—80; A. Procopovici, în DR, VI, 1929—1930, p. 399; G. Ivănescu, PC, *passim* și p. 320—384, în special.

[27] P. Cancel, *Cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în *Lui Nicolae Iorga omagiu*, Craiova, [1921], p. 69; P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 59.

[28] Florica Dimitrescu, *Contribuții la repartizarea regională a lexicului românesc în secolul al XVI-lea*, în SCL, XV, 1964, nr. 4, p. 541.

[29] Rosetti, ILR², p. 492. Vezi și Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*, p. 43—44.

[30] *Ibidem*, p. 492.

[31] Vezi I. Gheție, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 403—404; în legătură cu textele copiate, vezi J. Maufrin, *Le mode de tradition des textes écrits et les études de dialectologie*, în „Revue de linguistique romane", XXXII, 1968, nr. 125—126, p. 42—44.

[32] Asupra importanței diferitelor tipuri de texte pentru cercetările de dialectologie istorică, vezi Egriné Abaffy Erzsébet, *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, 1965, p. 10—15.

[33] A. Philippide, *Istoria limbii române*, Volumul I. *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 237.

[34] Avram, *Contribuții*, p. 4; vezi în această privință și E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966, p. 22; A. A. Hill, *The Typology of writing systems*, în *Papers in Linguistics in honor of Léon Dostert*, edited by William M. Austin, Paris, 1967, p. 93; R. A. Hall, jr., *A Theory of Grafemics*, în „Acta linguistica", VIII, 1960, fasc. 1, p. 15; Ch. Th. Gossen, *Graphème et phonème, le problème central de l'étude des langues écrites du moyen âge*, în „Revue de linguistique romane", XXXII, 1968, nr. 125—126, p. 1—16; vezi și trimiterile bibliografice făcute de Al. Rosetti, *Despre u final la I. Neculce*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 168—169.

[35] A. Rosetti, *Son-type et phonème*, în „Linguistics", I, 1963, p. 59, *Despre u final la I. Neculce*, p. 168—169.

[36] Cf. G. Hammarström, *Graphème, son et phonème dans la description des vieux textes*, în „Studia neophilologica", XXXI, 1959, p. 8, 16, 17.

[37] Cf. în această privință G. Hammarström, *op. cit.*, p. 16—17; H. M. Hoenigswald, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, Chicago, [1960], p. 7—8.

[38] Vezi în această privință A. Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrits*, în „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris", XXIX, 1929, p. 24 și urm.; ILR², p. 459—460; Avram, *Contribuții*, p. 4—5.

[39] Termenul de *alternanță grafică* este folosit de noi într-un sens în parte schimbat față de accepția pe care i-o dă Rosetti, ILR², p. 459. Spre deosebire de acest lingvist, noi nu considerăm că în toate situațiile cele două slove notează un singur sunet. E posibil ca uneori cele două notații să reproducă două sunete diferite și atunci avem a face, pe planul limbii, cu o alternanță fonetică, iar alteori amîndouă slovele să noteze un singur sunet, în care caz una dintre slove e scrisă în virtutea tradiției. Vorbind despre alternanțe *grafice*, avem în vedere numai realizarea lor la nivelul grafematic, fără a ne pronunța asupra corespondențelor dintre semne și realitatea fonetică. De observat că nici Al. Rosetti nu exclude posibilitatea ca în alternanțele grafice să se oglindească două sunete. Printre cauzele care provoacă alternanțele grafice, el citează „coexistența, în graiul aceleiași persoane, a două sunete, unul produs prin evoluția fonetică..., iar celălalt importat din altă regiune" (ILR², p. 459).

[40] Rosetti, ILR², p. 497.

[41] Vezi Rosetti, ILR², p. 459.

[42] Vezi în această privință, pe larg, lucrările lui Al. Rosetti și A. Avram citate mai sus, n. 38.

[43] Cf. în această privință judicioasele observații ale lui Avram, *Contribuții*, p. 5.

[44] Asupra accepțiunii acestor termeni, vezi lucrarea noastră *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, p. 399—400.

[45] *Ibidem*, p. 396—398.

[46] Vezi despre toate acestea I. Gheție — Mirela Teodorescu, *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectului indicativ*, în SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 87—101.

[47] Vezi I. Gheție — Mirela Teodorescu, *Asupra desinenței -u a pers. 3 pl. a indicativului imperfect. Noi contribuții*, în SCL, XVII, 1966, nr. 2, p. 180.

[48] *Ibidem*, p. 181—182.

[49] I. Gheție, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 321—333.

[50] În legătură cu abordarea lexicului în cercetările de dialectologie istorică, vezi pe larg Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*, p. 51—53.

[51] *Ibidem*, p. 333—342.

[52] București, 1974, p. 310, 317—319.

[53] În legătură cu statistica ca mijloc de a stabili vechile subdiviziuni ale unei limbi, vezi L. Benkő, *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, 1957, p. 10—12; L. Papp, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*, Budapest, 1963.

[54] Gheție — Mareș, GD, p. 336.

PARTEA A II-A

ORIGINEA DIALECTELOR ROMÂNE

Capitolul I

Româna primitivă

1. Este astăzi un consens general al lingviștilor de a admite existența unui stadiu de dezvoltare arhaică a limbii române, în cele mai vechi timpuri ale evoluției sale istorice. Majoritatea lor plasează acest stadiu înainte de separarea celor patru dialecte (dacoromân, aromân, meglenoromân, istroromân), presupuse a fi aparținut, inițial, aceluiași trunchi comun. Dintre toți, A. Philippide face, într-un fel, figură aparte. El recunoaște existența unei române primitive, dar înțelege prin acest termen „fenomenele specifice limbii române care s-au dezvoltat în această limbă, cînd procesul de romanizare prin influența limbii latine populare nu se sfîrșise și cînd limba română exista ca dialect al limbii latine, iar nu ca limbă romanică aparte" [1]. Această fază a latinei a avut curs, potrivit autorului, înaintea secolului al VII-lea.

Conceptul de limbă română primitivă sau comună a fost supus unei critici de G. Ivănescu în 1940—1941. Examinînd principalele opinii emise în această problemă, el refuza să recunoască existența unui stadiu primitiv al limbii române anterior separării dialectelor, după cum respingea și accepția conferită noțiunii de română primitivă de A. Philippide: „concepînd ... în felul acesta româna primitivă, Philippide, fără să-și dea seama, a redus-o, de fapt, la nimic. Căci considerînd-o drept dialect latin, a identificat-o cu limba latină" [2]. G. Ivănescu avea fără îndoială dreptate în critica pe care o făcea fostului său profesor de la Universitatea ieșeană. Nu limba română (primitivă) exista înaintea secolului al VII-lea, ci ceea ce va deveni ulterior limba română. După autor, termenul de „română primitivă" ar putea fi acceptat ca evhivalent al termenului de „epocă de formare a limbii române", acesta din urmă fiind totuși de preferat. Gîndind astfel, G. Ivănescu reduce conceptul de română primitivă „la nimic", întocmai ca Philippide, cu deosebirea că, față de maestrul său, el își dă seama de ceea ce face, de vreme ce afirmă că „epoca de formare a unei ... limbi poate fi considerată și ca o fază anterioară limbii ce se naște în acel timp" [3]. Nu numai „poate", ci chiar „trebuie" considerată ca atare. Abia în momentul încheierii acestui proces putem vorbi despre existența unei anumite limbi (în speță a limbii române). Româna primitivă este deci în mod obligatoriu posterioară epocii de formare a limbii române.

2. Cel dintîi care a vorbit despre un stadiu străvechi al limbii române, numindu-l română primitivă (*Urrumänisch*) a fost W. Meyer-Lübke (1892) [4]. Patru ani mai tîrziu, G. Weigand se folosește de același termen pentru a desemna epoca în care româna nu era separată în dialectele de azi și poseda

un număr de însuşiri datorită cărora se deosebea atît de latina vulgară, cît şi de celelalte limbi romanice [5]. O trecătoare referinţă la româna primitivă (*roumain primitif*) face şi O. Densusianu, adăugînd că ea ar fi reprezentată în zilele noastre de aromână [6].

Adevăratul întemeietor al studiilor consacrate românei primitive trebuie considerat S. Puşcariu. În importanta sa contribuţie *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* (1910) [7], el formulează cît se poate de clar conceptul de română primitivă (sau *străromână*, cum îi spune, printr-un semicalc după germ. *Urrumänisch*) [8], vorbeşte (e drept, în termeni generali) despre epoca şi spaţiul în care ea a avut curs, aminteşte despre diferenţierile dialectale din sînul românei primitive şi schiţează unele principii metodologice în legătură cu reconstituirea acestei limbi. Iată cum defineşte S. Puşcariu conceptul în discuţie: „Prin română primitivă se înţelege limba vorbită de strămoşii dacoromânilor, aromânilor, megleniţilor şi istroromânilor de azi, înainte ca orice legătură între ei să fi fost întreruptă" [9].

Termenul de *străromână* a găsit credit numai printre colaboratorii şi discipolii lui Puşcariu. După cum am văzut, Philippide apelează la termenul de *română primitivă*, la fel ca elevul său G. Ivănescu. Un alt discipol al lingvistului ieşean, I. Şiadbei, introduce, în 1932, un nou termen, care va face carieră în lingvistica românească, acela de *română comună* [10], adoptat apoi de majoritatea specialiştilor. Printre ei se numără Al. Rosetti, care, în *Istoria limbii române*, îl preferă celorlalte, întrucît ar avea „avantajul de a ne lămuri imediat asupra conţinutului său" [11]. El este utilizat şi de autorii volumului II al *Istoriei limbii române* (redactor responsabil: I. Coteanu). Două considerente ar pleda în favoarea acceptării sale, arată autorii. Întîi, faptul că limba comună „are adesea accepţia de limbă reconstituită" [12], or, cel mai vechi stadiu al limbii române nu poate fi cunoscut decît apelînd la reconstituire. Cel de al doilea argument, potrivit căruia „limba comună sau diasistemul unei limbi se realizează în mod concret în forme mai mult sau mai puţin diverse", numite „dialecte, stiluri sau limbaje" [13] este nepotrivit invocat, deoarece nu justifică prin nimic preferinţa acordată termenului în chestiune.

Un compromis între termenii de *română primitivă* şi *română comună* realizează D. Macrea atunci cînd vorbeşte de *limba română primitivă comună* [14], formulare aparent hibridă, dar care, aşa cum vom vedea, desemnează totuşi o noţiune reală (alta însă decît cea avută în vedere de autor).

O nouă terminologie a propus în ultima vreme I. Coteanu. După ce a denumit, un timp, stadiul cel mai vechi al limbii române *traco-romanică* [15], el a optat, mai tîrziu, pentru termenul de *protoromână* [16]. Prin protoromână autorul înţelege acelaşi lucru ca antecesorii săi, adică „un număr de fenomene caracteristice perioadei în care se presupune că aromâna, dacoromâna, meglenoromâna şi istroromâna formau un tot lingvistic, mai mult sau mai puţin unitar" [17].

3. Dintre termenii folosiţi în cursul timpului pentru denumirea celei mai vechi faze a limbii române, cei mai potriviţi ni se par cei de *română primitivă* şi de *protoromână*. Îl preferăm pe cel dintîi numai pentru că are o vechime mai mare şi se bucură de creditul mai multor oameni de ştiinţă.

Oportunitatea întrebuinţării celorlalţi termeni este îndoielnică şi a fost pusă în discuţie în diverse prilejuri. Astfel termenul de *străromână* i se pare nepotrivit lui D. Macrea, întrucît e „un calc nefiresc după limba germană" [18]. G. Ivănescu se ridică împotriva denumirii de *traco-romanică*, propusă de I. Coteanu, pentru motivul, justificat, că „traco-romanica este limba romanică pe bază tracică de-a lungul întregii ei existenţe de la origini pînă astăzi, iar

nu numai din perioada de pînă în secolul al X-lea" [19]. Nici termenul de *română comună* nu este fericit ales, după părerea lui G. Ivănescu, deoarece este echivoc. Prin el „se poate înțelege și limba română națională, creată în secolul al XIX-lea" [20], adică ceea ce numim noi astăzi *limba literară*. Echivalența *limba comună = limbă literară* (în sensul de limbă a culturii, nu numai a producțiilor beletristice) se întîlnește la A. Philippide și la elevul acestuia G. Pascu și este luată din terminologia lingvistică franceză [21]. Echivocul sporește datorită faptului că în ultimele decenii prin limbă comună se înțelege și „totalitatea elementelor identice din dialectele și graiurile aceleiași limbi" [22]. Cu acest sens, limba comună este, evident, ceva abstract, o virtualitate pe care „niciodată nu o vom întîlni pe teren ca totalitate de elemente identice" [23].

Ideea de comunitate pe care o deșteaptă reflex în minte termenul folosit pentru întîia oară de I. Șiadbei se pretează, de asemenea, discuției. Din capul locului, el ne obligă să ne întrebăm dacă e vorba de o comunitate lingvistică (adică structurală) sau de o comunitate teritorială a grupurilor de vorbitori ai limbii române. În general, cercetătorii admit termenul de comunitate în ambele sensuri. În realitate, continuitatea teritorială a așezărilor de români primitivi nu este absolut obligatorie, deși ea trebuie considerată posibilă și chiar probabilă. Întrucît toate dialectele românești de astăzi sînt continuatoarele latinei dunărene vorbite în prima jumătate a mileniului întîi al erei noastre într-un spațiu traco-dacic, e normal ca în cea mai veche fază a lor ele să fi dezvoltat tendințele comune ale limbii latine și să fi ajuns, într-o serie de situații, la evoluții identice, chiar dacă nu se vor fi aflat într-o neîntreruptă vecinătate. Toate aceste considerații au o valoare pur teoretică și urmăresc, în fond, să arate că esențialul în definirea noțiunii de română comună trebuie să fie unitatea structurală, și nu cea teritorială. Dar o asemenea comunitate există și astăzi între cele patru dialecte românești, altfel ele nu ar putea fi reunite în cadrul românei și ar fi, de fapt, limbi independente. Situația nu apare mult schimbată dacă ne gîndim că absolut toți cercetătorii admit divergențe dialectale în interiorul așa-zisei limbi comune. În realitate, după cum s-a mai afirmat, „unitatea de limbă în perioada de comunitate este concepută ... ca ceva de sine înțeles" [24]. Pentru a împăca ideea de unitate sau de omogenitate pe care termenul de română comună îl implică cu diversitatea dialectală concepută de asemenea ca un *sine qua non*, autorii volumului II al *Istorici limbii române* echivalează româna comună cu un diasistem, transformînd-o astfel „într-un idiom abstract, reconstituit" [25]. În felul acesta limba română dinaintea separării ei în dialecte era, după formularea lui I. Coteanu, „o unitate într-o diversitate de forme locale" [26]. Conceput în aceste perspective, diasistemul este totuna cu limba comună imaginată de același autor în 1961 pentru aspectul actual al limbii române (în accepția de daco-română). După cum am văzut, această limbă comună era definită ca „totalitatea elementelor identice din dialectele și graiurile aceleiași limbi" [27], fiind o abstracție pe care „niciodată nu o vom întîlni ca totalitate de elemente identice" [28]. (De comparat în această privință formularea din 1969 a autorului, cînd are în vedere cea mai veche epocă a limbii române: diasistemul este „o abstracție", care „nu se întîlnește niciodată pe teren sub înfățișarea ideală care rezultă din construirea lui științifică" [29].) Asemenea „construcții" se pot face pentru oricare dintre fazele de dezvoltare a unei limbi, întrucît în fiecare din ipostazele ei cronologice se poate recunoaște un fond comun. Dacă vom numi toate aceste diasisteme limbi comune, vom înțelege mai bine de ce primei faze istorice a românei nu trebuie să i se spună *comună*. Prin

acest termen putem desemna însă ansamblul particularităților general răspîndite în româna primitivă, care-i asigurau acesteia o indiscutabilă unitate (acest cuvînt nu trebuie considerat identic cu uniformitate). Vom vorbi în acest caz despre *româna primitivă comună*, așa cum ne vom folosi de termeni ca *română medie comună* sau *română modernă comună*.

4. Problema răspîndirii pe teren a românei primitive a dat naștere unor păreri contradictorii. Pentru unii cercetători, cum sînt, de exemplu, autorii volumului II al *Istoriei limbii române*, problema teritoriului unde se vorbea româna în cea mai veche ipostază a ei nici nu se pune, din motivul (ușor contestabil) că „fixarea unor-granițe istorico-sociale pe întinsul teritoriu din estul Imperiului Roman pe care s-a vorbit limba latină nu este o operație realizabilă prin mijloace exclusiv lingvistice" [30]. Alții s-au exprimat asupra problemei în termeni vagi. Astfel, după Pușcariu, „patria primitivă a românilor se întindea pe un vast teritoriu de-a dreapta și de-a stînga Dunării" [31]. Dimpotrivă, I. Bărbulescu crede că avem a face cu un teritoriu „foarte restrîns", întrucît româna ar fi fost vorbită de un popor „foarte mic ca număr" [32]. Potrivit opiniei lui Densusianu, româna primitivă s-ar fi format înainte de toate în Iliria (numai așa s-ar explica elementele comune cu albaneza), dar, în mai mică măsură, și în Dacia și Moesia [33]. În concepția lui Al. Rosetti, „teritoriul de formare a românei comune" ar fi cuprins cele două Moesii, Dacia și Pannonia Inferioară. Aproximativ aceleași zone sînt reținute și de G. Ivănescu pentru a delimita teritoriul de răspîndire a românei primitive, cu observația că el aduce o serie de precizări de ordin strict geografic bazate pe o interpretare în orice caz amănunțită, dacă nu și corectă, a faptelor de limbă [34]. R. Todoran restrînge acest teritoriu la Dacia și la Moesia (Inferioară), adică „din Balcani pînă în Carpații de nord" [35].

O încercare de a delimita spațiul geografic unde s-a format limba română (și se situează leagănul românei primitive) a întreprins E. Petrovici. Potrivit convingerii sale, ar fi vorba de o zonă destul de restrînsă, mărginită la nord de Dunăre, la vest de actualele izoglose ale grupurilor de sunete bulgărești *št*, *žd*, iar la sud de linia Jireček (care delimitează, după cum se știe, regiunile latinofone de cele unde se vorbea limba greacă) [36]. Autorul nu amintește nimic despre granița răsăriteană a teritoriului astfel stabilit, dar aceasta trebuie socotită, desigur, Marea Neagră. Nu e greu de observat că E. Petrovici a pornit, întocmai ca Roesler, de la existența în cele patru dialecte românești a unor particularități de tip bulgăresc în fonetismul împrumuturilor slave, ceea ce a avut drept urmare plasarea patriei primitive a românilor undeva pe teritoriul Bulgariei de astăzi, la est de limita apuseană a izogloselor lui *št* și *žd* (care coincide aproximativ cu granița actuală dintre Bulgaria și Iugoslavia) și la sud de Dunăre. Teoria lui Petrovici este vulnerabilă într-o serie de puncte. Astfel, în privința graniței nordice trebuie să avem în vedere faptul, de mult semnalat, că populațiile slave care s-au găsit la un moment dat în Dacia vorbeau graiuri de tip bulgăresc, prin urmare posedau de asemenea fonetismele *št*, *žd*. Chiar unii dintre slavii cu care au venit în contact ungurii în Pannonia prin secolele IX — X cunoșteau evoluția vechilor sunete slave **tj*, **dj* la *št*, *žd*. Nu e nevoie, deci, să presupunem, pe baza acestui fapt, că dacoromânii sînt urmașii „roiurilor" de populație romanică migrată la nord de fluviu. Ei pot fi, foarte bine, autohtoni în Dacia. De altfel, cîțiva ani mai tîrziu, autorul a observat propria greșeală de raționament și a inclus Dacia în rîndul provinciilor romane în care a luat naștere limba română [37]. Se pune apoi întrebarea în ce măsură actualele izoglose ale unor fonetisme pot fi invocate pentru a susține aria

de expansiune a acestora cu mai bine de un mileniu în urmă. E de amintit aici că însuși E. Petrovici a admis o diferență între expansiunea actuală și cea din trecut a celor două fenomene, chiar dacă ea nu ar fi fost, potrivit părerii sale, prea însemnată [38]. Critica amănunțită a lui V. Arvinte a arătat exact valoarea argumentului adus în discuție de autor [39]. După așezarea în Peninsula Balcanică, bulgarii și-au avut centrul vieții politice în răsărit, spre Marea Neagră, în timp ce sîrbii au ocupat inițial regiunile vestice ale patriei lor de astăzi. În cursul vremii, bulgarii au tins să se răspîndească spre apus, iar sîrbii spre răsărit. Contactul dintre ei s-a realizat relativ tîrziu, izoglosele ce separă limbile slave meridionale constituindu-se abia prin secolul al IX-lea. După slavistul olandez N. van Wijk, între bulgari și sîrbi s-a aflat la început o populație romanică. În fine, admițînd că numai o parte a românilor se afla în contact direct cu vorbitorii unor graiuri de tip bulgăresc, era cît se poate de firesc ca împrumuturile prezentînd grupurile *št, žd* să se fi răspîndit de la aceștia și la românii primitivi aflați undeva la apus de izoglosele acestor fonetisme [40]. În concluzie, aducerea în discuție a rostirilor *št, žd* din cuvintele slave existente în dialectele românești pentru a delimita teritoriul unde se vorbea româna primitivă ni se pare inoportună.

La capătul acestei discuții, vom afirma că româna primitivă s-a format într-un teritoriu care cuprindea toate provinciile latinofone de la Dunăre, adică Dacia, Pannonia Inferioară și cele două Moesii. Vom observa îndată că nu avem în vedere aceste provincii în totalitatea lor și că delimitarea noastră are valoare în primul rînd pentru perioada de început a românei primitive și în mai mică măsură pentru epoca următoare. Numai cu aceste precizări putem accepta părerea lui R. Todoran că „teritoriul pe care s-a vorbit româna comună coincide cu teritoriul de formare a limbii și poporului român" [41].

5. Plasarea într-o epocă istorică precisă a românei primitive s-a făcut în general în raport cu încheierea perioadei de formare a limbii române, socotită drept *terminus a quo* și dezmembrarea presupusei unități teritoriale a românei primitive drept *terminus ad quem*. Faptul acesta nu a împiedicat ca intervalele de timp să varieze de la un autor la altul. Astfel, ca să dăm numai cîteva exemple, G. Weigand socotește că româna primitivă a fost răspîndită în secolele VII — IX [42], I. Șiadbei în secolele VI — VII [43], Al. Rosetti în secolele VII — VIII — X [44], M. Sala în secolele VI — XI [45], R. Todoran în secolele VI — VIII — IX — X [46]. Autorii volumului al II-lea al *Istoriei limbii române* se pronunță pentru secolele V—IX, limita superioară a intervalului fiind furnizată de „intensificarea certă a influenței slave asupra graiurilor populației romanizate din regiunile Dunării" [47]. Româna primitivă ar fi continuat și după secolul al IX-lea, „pînă la întreruperea legăturilor dintre aromână și dacoromână" [48] (nu se precizează cînd anume a avut loc ea). Contradictorie este în această chestiune poziția lui G. Ivănescu. După ce se ridică împotriva acelora care fixează în secolele al VI-lea — al X-lea sfîrșitul românei primitive, arătînd că o despărțire definitivă a românilor din sudul Dunării de dacoromâni s-a produs abia în secolele al XIII-lea — al XIV-lea, el consideră totuși că termenul de română primitivă ar trebui aplicat numai epocii dinainte de anul 1000, cînd aromânii plecaseră spre sud, iar legăturile dintre rotacizanții din sudul Dunării și cei din Dacia erau definitiv rupte [49].

După cum se vede, divergențele cele mai numeroase se referă la stabilirea limitei superioare a epocii în care s-a vorbit româna primitivă. Majoritatea cercetătorilor sînt de acord că separarea diverselor grupuri de români

nu s-a făcut în mod simultan, ci treptat, în cursul cîtorva secole. Cei dintîi care au migrat spre sud, rupîndu-se de restul românilor, ar fi fost aromânii, urmați de meglenoromâni și de istroromâni (sau, după părerea altora, de istroromâni și de meglenoromâni). Punctul acesta de vedere, formulat încă de Pușcariu [50], se bazează pe gradul de afinitate dintre dacoromână și celelalte trei dialecte, pornindu-se de la informația furnizată de cronicarul bizantin Kedrenos că în anul 976 niște „vlahi călători" se găseau, departe de presupusa lor patrie primitivă, în regiunile locuite de ei astăzi, mai exact undeva între Kastoria și lacul Prespa (ulterior ei apar menționați în anii 980, 1090, 1094, 1105 în diverse puncte ale Peninsulei Balcanice) [51]. Întrebarea care se pune este dacă sfîrșitul românei primitive a fost provocat de separarea celei dintîi grupe de români (în speță a aromânilor) din trunchiul comun sau, dimpotrivă, de ruperea contactului dintre ultimii ei vorbitori (dacoromânii și istroromânii sau meglenoromânii). Mai înainte de a ne pronunța asupra acestei probleme, vrem să arătăm că prezența unor români în zona Kastoria — Prespa în anul 976 nu dovedește negreșit că la data aceea *totalitatea* aromânilor își părăsise patria de origine și migrase spre sud. Acei „vlahi călători" erau desigur niște păstori nomazi, obișnuiți cu asemenea peregrinări dincolo de locurile de baștină, în care puteau apoi să se întoarcă. Migrația spre sud a strămoșilor aromânilor a trebuit să dureze vreme mai îndelungată și s-a putut întinde și dincolo de anul 1000. Întrucît nu cunoaștem nici măcar aproximativ data cînd s-a produs deplasarea diverselor ramuri ale românilor, este foarte dificil să fixăm limita superioară în timp a românei primitive, mai ales dacă ne declarăm de acord cu teza lui G. Ivănescu, după care cronologia relativă a separării celor patru dialecte românești stabilită de Pușcariu și acceptată apoi de numeroși cercetători nu este inatacabilă [52]. În asemenea împrejurări, ni se pare mai prudent să considerăm drept limită superioară a românei primitive data ruperii oricărui contact între grupurile de români ce aveau să dea naștere actualilor dacoromâni, aromâni, istroromâni și meglenoromâni. Pentru aceasta ne putem servi de argumentul inexistenței cuvintelor de origine maghiară în dialectele transdanubiene. Spre deosebire de ceea ce se credea mai demult, contactul statornic dintre români și unguri nu s-a produs în secolul al IX-lea sau al X-lea, ci mai tîrziu. Ungurii ocupă treptat Transilvania în secolele al XI-lea și al XII-lea, de aceea de o influență probabilă a maghiarei asupra limbii române nu se poate vorbi înainte de sfîrșitul acestui din urmă secol. Am avea deci dreptul să fixăm extinderea în timp a românei primitive între secolul al VII-lea și secolul al XII-lea, luînd, firește, drept criteriu de stabilire a limitei superioare a acestui interval dislocarea definitivă și completă a vorbitorilor ei.

6. Așa cum a rezultat, în parte, din cele de mai sus, o serie de cercetători au acceptat existența unor perioade în cronologia românei primitive. Astfel, cei ce susțin că actualele dialecte românești s-au desprins treptat din trunchiul comun admit, implicit, că româna primitivă a cunoscut trei asemenea faze, care s-au încheiat o dată cu separarea aromânei, a meglenoromânei și, respectiv, a istroromânei de dacoromână (cf. în această privință cele spuse mai sus). Alții disting numai două asemenea perioade. Prima, în care împreună cu aromânii s-ar fi rupt din spațiul comun și meglenoromânii, amîndouă dialectele rămînînd în continuitate teritorială și prezentînd un anumit grad de omogenitate lingvistică, întocmai ca dialectele dacoromân și istroromân (mai corect ar fi să vorbim de „viitoarele dialecte" decît de „dialecte", pur și simplu). Cea de a doua perioadă ar fi fost marcată de despărțirea aromânei de meglenoromână și a dacoromânei

de istroromână [53]. Recent, G. Ivănescu a folosit drept criteriu de periodizare a românei primitive separarea aromânilor de masa celorlalți români. Am avea deci o primă perioadă, care se întinde pînă în secolele al IX-lea — al X-lea, și o a doua, cuprinsă între această ultimă dată și secolele al XIII-lea — al XIV-lea, adică pînă la plecarea meglenoromânilor și a istroromânilor [54]. Așa cum am mai arătat, autorul consideră că termenul de română primitivă ar trebui aplicat numai primei perioade.

În ultima vreme, în cronologia românei primitive a început să fie folosit un nou criteriu, și anume manifestarea (sau intensificarea) influenței slave asupra limbii române. Cel dintîi lingvist român la care găsim exprimat acest punct de vedere este E. Petrovici. El se mulțumește să arate că româna primitivă a cunoscut o fază mai veche și una mai nouă (posterioară exercitării înrîuririi slave), fără a intra în amănunte de ordin cronologic [55]. Autorii volumului al II-lea al *Istoriei limbii române* admit, de asemenea, două trepte în dezvoltarea limbii române primitive. Una între secolele al V-lea și al VIII-lea, cel din urmă secol reprezentînd „ultima dată dinainte de intensificarea certă a influenței slave asupra graiurilor populației romanizate din regiunile Dunării" [56]. A doua perioadă ar începe cu secolul al IX-lea și ar dura „pînă la întreruperea legăturilor lingvistice dintre aromână și dacoromână" [57] (nu se stabilește o dată a acestui eveniment). M. Sala se plasează aproximativ pe aceleași poziții ca *Istoria*, al cărei colaborator a fost. Prima etapă începe cu secolul al VI-lea și se întinde „jusqu'au moment où le contact avec les populations slaves (au IXe siècle environ) s'intensifie", cea de a doua (încheiată în secolul al XI-lea) „où se produisent, sous l'influence du slave, une série de modifications de la structure phonétique et phonologique" [58].

Deși vorbesc în general despre „intensificarea" influenței slave în secolul al IX-lea, autorii volumului II al *Istorici limbii române* se îndoiesc, de fapt, de existența unei asemenea înrîuriri înaintea acestei date. Astfel, se afirmă în termeni foarte clari că „existența împrumuturilor slave înainte de secolele al VIII-lea și al IX-lea nu poate fi probată cu argumente lingvistice" [59] și că, în afara elementelor de substrat, „cuvintele de altă proveniență nu pătrunseseră în sfera lexicului uzual" [60]. Acest punct de vedere se întemeiază pe constatarea că „cele mai vechi împrumuturi slave din limba română nu prezintă trăsături anterioare separării lingvistice a grupului slav de sud" [61] de cel estic, proces care se situează în secolele al VII-lea — al IX-lea. După I. Pătruț, termenii slavi care conțin un *o* (provenit din *a* scurt) n-au fost împrumutați decît după secolul al VIII-lea, iar despre cei care prezintă grupul *ъm* (< *o*) se poate spune numai că au pătruns înainte de secolul al X-lea [62].

Concepția aceasta trece însă cu vederea peste o împrejurare extrem de importantă: existența, pînă într-o anumită epocă, a bilingvismului slavo-român, care a durat cu siguranță cîteva secole și trebuie plasat îndată după stabilirea primelor contacte statornice cu triburile slave, eveniment petrecut în secolul al VII-lea. În condițiile în care românii vorbeau curgător și slava, e normal ca termenii intrați din această limbă să-și modifice fonetismul în mod solidar cu termenii slavi corespunzători (folosiți în momentele cînd se apela la această limbă). Același lucru se întîmpla, desigur, și cu fonetismul cuvintelor românești pătrunse în vorbirea slavilor. Atîta timp cît bilingvismul slavo-român avea curs era, practic, cu neputință ca româna să se fixeze la un anumit fonetism (din secolele al VII-lea și al VIII-lea), deoarece modificările din slava vorbită de români se reflectau automat și în cuvintele intrate

deja din această limbă. Fonetismul cu care apar astăzi (sau în limba veche) împrumuturile slave arată stadiul atins de slavă în momentul încetării sau diminuării sensibile a bilingvismului. Cum acesta a durat, probabil, pînă în secolele al XI-lea — al XII-lea înseamnă că deducțiile privitoare la existența celor mai vechi fonetisme din cuvintele românești de origine slavă trebuie raportate la această epocă. Ele nu ne permit să stabilim limita cea mai de jos a procesului de pătrundere a cuvintelor slave în limba română și, în general, a influenței slave. În concluzie, această influență s-a putut exercita și înaintea secolului al IX-lea, iar prezența unor elemente de origine slavă (cum ar fi termenii vechi slavi comuni celor patru dialecte) poate fi admisă, în principiu, și pînă la această dată.

Afirmînd o asemenea opinie nu înseamnă că subscriem la convingerea lui Densusianu că limba română s-ar fi format în urma contactului cu slavii și a exercitării influenței slave. Dimpotrivă, aderăm, în această privință, la părerea lui Pușcariu că în momentul contactului mai strîns cu slavii principalele legi fonetice care conferă o fizionomie particulară românei erau încheiate. Ceea ce vrem să susținem este numai că influența slavă asupra limbii române s-a putut produce (și, probabil, s-a și produs) încă în cea mai veche perioadă a românei primitive.

7. Multe și adesea insurmontabile dificultăți sînt legate de găsirea unei metode eficace de a stabili care era înfățișarea limbii române în cea mai veche fază a dezvoltării ei. Deși recunoaște că „în stadiul actual al cercetărilor, reconstrucțiile artificiale — oricît ar fi ele de virtuoase — nu sînt în stare să ducă la soluționarea problemei"[63], S. Pușcariu ajunge în cele din urmă să apeleze tot la o reconstruire. El consideră că „acele fenomene de limbă existente în toate dialectele de bază și care, comparativ cu celelalte limbi romanice, se dovedesc a fi inovații pot fi privite... ca material lingvistic al românei primitive"[64]. Formularea nu apelează la termenul de reconstrucție, dar îl postulează. Într-adevăr, cîteva rînduri mai încolo, autorul arată că persoana „care va voi să înfățișeze imaginea limbii române primitive are ca datorie să compare între ele cele patru dialecte de bază, să întrevadă trăsăturile comune și să restabilească forma originară"[65]. Mai tîrziu, în 1940, Pușcariu ține să precizeze că, în raport cu romaniștii și indoeuropeniștii care încearcă să reconstituie, din compararea limbilor actuale, formele care stau la baza lor, cercetătorul preocupat de refacerea aspectului primitiv al limbii române s-ar găsi într-o situație privilegiată, întrucît el cunoaște cele două stadii extreme, limba latină și dialectele actuale, și are de reconstituit numai stadiile intermediare[66]. Din formularea lui Pușcariu rezultă că latina ar avea, în opera de reconstrucție lingvistică, rolul unui mijloc de control.

Toți cercetătorii care i-au urmat lui Pușcariu au preconizat reconstrucția întemeiată pe compararea dialectelor actuale drept singurul sau cel mai însemnat mijloc de a stabili configurația românei primitive[67]. Unii dintre ei, ca, de exemplu, Al. Rosetti, au redus comparația numai la dialectele dacoromân și aromân, pornind de la concepția că „dialectul istroromân nu este decît o ramură a celui dacoromân, iar dialectul meglenoromân o ramură a dialectului aromân"[68]. Este o simplificare comodă, dar neindicată atîta timp cît este la fel de îndreptățită opinia că fiecare dialect s-a dezvoltat independent din româna primitivă, iar problema rămîne în continuare deschisă (vezi în această privință A. Procopovici, în DR, X, 1941—1943, partea I, p. 41—43 și partea II, p. 480—481).

Dispunem pînă în prezent de trei descrieri integrale ale stadiului reprezentat de româna primitivă (Al. Rosetti [69], *Istoria limbii române*, vol. II, consacrat în întregime acestei probleme, G. Ivănescu [70]) și alte trei parțiale, avînd drept obiect fonetica și fonologia (M. Sala [71]), fonologia (Em. Vasiliu [72]) și morfologia numelui (I. Coteanu [73]). Ultimii lingviști împărtășesc concepția că româna primitivă este „un idiom abstract, reconstituit", adică un diasistem care „trebuie să apară sub o formă particulară în oricare dintre varietățile lui", dar „nu se întîlnește niciodată pe teren sub înfățișarea lui ideală care rezultă din construirea lui științifică" [74].

Nici unul dintre oamenii de știință care s-au oprit pînă acum asupra problemei nu a intrat în amănunte de ordin metodologic în legătură cu maniera concretă de reconstituire a românei primitive. Opinia lui Pușcariu potrivit căreia inovațiile comune celor pentru dialecte ar trebui considerate române primitive a fost combătută cu vehemență: „A susține că fenomenele care se găsesc în toate dialectele au trebuit să capete ființă pe vremea cînd încă nu se despărțise prin distanțe dialectele este o naivitate. Asemenea fenomene s-au putut dezvolta în mod independent, aparte, în fiecare dialect", a arătat A. Philippide [75]. Ceea ce Al. Rosetti a confirmat, susținînd că „dialectele derivate dintr-o limbă comună iau cu sine din trunchiul comun tendința de a inova în aceeași direcție, și grupurile o dată separate dezvoltă inovații la fel" [76]. Atent la asemenea observații, Pușcariu a încercat să facă o distincție „între ce e înrudire și ce e coincidență întîmplătoare" [77], dar, în realitate, n-a depășit stadiul unor considerații generale.

Problema, esențială, a stabilirii unor criterii practice menite a face deosebire între inovațiile petrecute în româna comună și cele petrecute ulterior nu a mai preocupat pe nimeni, nici măcar pe acei ce, asemenea lui Al. Rosetti, au descris, în expuneri aparte, fenomenele din prima și din cea de a doua categorie: „Comparînd inovațiile din dacoromână cu inovațiile similare din aromână", afirmă autorul, „am reținut numai faptele care au șanse de a se fi petrecut în perioada de comunitate a limbii române, eliminînd din prima parte a expunerii noastre inovațiile care s-au putut produce independent la sudul și la nordul Dunării, după despărțirea grupurilor, și consacrînd examinării lor partea a II-a a expunerii noastre" [78].

Recent, M. Sala a scos în evidență faptul că fenomenele comune celor patru dialecte se împart în trei categorii:

a) fenomene de *continuitate* între latină și cele patru dialecte;

b) fenomene de *discontinuitate* între latină și unul din aceste patru idiomuri;

c) fenomene de *discontinuitate* între latină și ansamblul celor patru idiomuri sub forma lor actuală.

Fenomenele din ultima categorie, singurele care ne interesează, se pretează la două interpretări posibile: a) discontinuitate datînd din epoca românei primitive și b) discontinuitate datînd dintr-o perioadă posterioară românei primitive și rezultînd din inovații paralele.

Și autorul avertizează îndată că în situații de acest gen a preferat întotdeauna prima soluție. De ce anume, în virtutea căror fapte sau datorită cărui raționament nu ni se spune. Se adaugă, e drept, precizarea că s-a ținut seama ca fenomenele atribuite românei primitive să facă parte din rîndul transformărilor care s-au produs și în epoca de început a istoriei celorlalte limbi romanice. Punct de vedere discutabil și în orice caz opus concepției lui Pușcariu că în reconstrucția românei primitive trebuie să se aibă în vedere fenomenele ce se dovedesc a fi inovații în raport cu celelalte limbi romanice [79].

După cum se vede, toți cercetătorii care au încercat să reconstituie româna primitivă au stabilit, în mod mai mult sau mai puțin arbitrar, apartenența la acest idiom a unor inovații existente în actualele dialecte românești. A vorbi de „șansa" unuia sau altuia dintre fenomene de a aparține celei mai vechi faze a limbii române înseamnă, de fapt, a recunoaște indirect acest lucru. Cronologia relativă ne oferă unele indicii certe în privința vechimii fenomenelor. Ea nu se aplică însă decît în unele cazuri și nu ne mijlocește, de aceea, decît o imagine parțială asupra istoriei transformărilor fonetice. În realitate, a reconstitui înseamnă a stabili un arhetip, nu și cronologia acestuia. Stadiul de limbă reconstituit prin compararea dialectelor actuale poate fi situat, în lipsa unor mijloace de datare, în orice perioadă de după epoca de formare a limbii române pînă la româna din secolul al XVI-lea. Cei ce nu au sesizat această insuficiență metodologică sau au trecut peste ea au realizat simple speculații, intuitive și empirice, principial arbitrare, deci neștiințifice, indiferent de „șansa", mai mare sau mai mică, a fiecăruia de a se fi aflat mai aproape de adevăr. Pușcariu a făcut parte din rîndul celor ce au afirmat că „reconstrucțiile... nu sînt în stare să ducă la soluționarea problemei" și s-a ferit să descrie, în amănunt, stadiul atins de limba română în epoca ei primitivă [80] (deși, cum vom vedea, nu a fost consecvent în acțiunea sa). Împotriva reconstrucției latinei populare, în absența unor izvoare scrise, s-a pronunțat Al. Rosetti. El l-a citat în sprijinul opiniei sale pe A. Ernout, ale cărui cuvinte sînt valabile în cazul oricărei tentative de reconstituire a unei limbi ce nu apare ilustrată de texte: „Reconstruire un latin vulgaire à l'aide du témoignage des langues romanes est une entreprise chimérique et aboutit à des reconstructions arbitraires et irréelles" [81]. Este exact ceea ce spune și A. Meillet: „La grammaire comparée des langues indo-européennes est dans la situation où serait la grammaire comparée des langues romanes si le latin n'était pas connu: *la seule réalité à laquelle elle ait affaire, ce sont les correspondances entre les langues attestées.* Les correspondences supposent une réalité commune, mais cette réalité reste inconnue; on ne peut s'en faire une idée que par des hypothèses, et par des hypothèses invérifiables: la correspondance seule est donc objet de science. On ne peut restituer par la comparaison une langue disparue; la comparaison des langues romanes ne donnerait du latin vulgaire ni une idée exacte, ni une idée complète: il n'y a pas de raison de croire que la comparaison des langues indo-européennes soit plus instructive. On ne restitue pas l'indo-européen" [82].

După toate cele spuse mai sus, ni se pare neîndoielnică constatarea că, pînă la stabilirea unor criterii cît de cît precise de departajare a ceea ce e român primitiv de ceea ce e dezvoltare ulterioară, reconstituirea românei primitive pe baza comparării particularităților în comun ale actualelor dialecte e o întreprindere ce trebuie părăsită, ca insuficient fundată din punct de vedere științific.

NOTE

[1] Philippide, OR, II, p. 233, nr. 1; cf. în această privință I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969, p. 69, care se declară de acord cu acest punct de vedere, ba chiar susține că este posibil „ca limba română să fi apărut întîi într-o variantă aromână și într-una dacoromână, simple aspecte locale ale latinei dunărene"

(p. 18). Dialectul latin de tip românesc, imaginat de Philippide, ar fi avut, aşadar, din capul locului, două subdialecte.

[2] G. Ivănescu, *Noţiunea de română primitivă (Urrumänisch)*, în BIFR, VII—VIII, 1940—1941, p. 172; retipărit în *Lingvistică generală şi românească*, Timişoara, 1983, p. 210.

[3] *Noţiunea de română primitivă (Urrumänisch)*, p. 181; vezi şi *Lingvistică generală şi românească*, p. 213.

[4] W. Meyer-Lübke, în „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie", XIII, 1892, p. 275.

[5] G. Weigand, *Der Banater Dialect*, în Jb. III, 1896, p. 140; vezi şi *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, Introducere, col. 8.

[6] Densusianu, HLR, I, p. 320.

[7] S. Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, Halle a.S., 1910 (Sonderabdruck aus der *Festschrift Meyer-Lübke*, I). Lucrarea a fost tradusă în franceză: *Essai de reconstruction du roumain primitif*, în *Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937, şi în română: *Asupra reconstrucţiei românei primitive*, în *Cercetări şi studii*, Bucureşti, 1974, p. 57—101. Trimiterile ce urmează s-au făcut la versiunea românească a studiului.

[8] Termenul de *străromână* a fost întrebuinţat mai întîi de istoricul D. Onciul.

[9] S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 58.

[10] I. Şiadbei, *Le latin dans l'Empire de l'Orient*, în „Arhiva", XXXIX, 1932, p. 20, *Problemele vocabularului român comun*, Iaşi, 1934, p. 3—4.

[11] Rosetti, ILR², p. 337.

[12] ILR, II, p. 17. Formularea nu e întru totul corectă. Mai potrivit ar fi fost să se spună că „noţiunea de limbă comună presupune în unele dintre accepţiile sale o limbă reconstituită".

[13] *Ibidem*.

[14] D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, Bucureşti, 1961, p. 48.

[15] I. Coteanu, *Reconstrucţia aşa-numitei „române comune"*, în LR, XIII, 1964, nr. 4, p. 349—351.

[16] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, p. 11. În 1965 autorul s-a folosit de termenul de *străromână* (vezi I. Coteanu, *Premise pentru stabilirea vocabularului străromânei*, în SCL, XVI, 1965, nr. 5, p. 579—604 şi nr. 6, p. 759—790).

[17] *Ibidem*, p. 10.

[18] D. Macrea, *op. cit.*, p. 48; cf. şi Ivănescu, ILR, p. 286.

[19] Ivănescu, ILR, p. 287.

[20] *Ibidem*, p. 286.

[21] Vezi Gheţie, BD, p. 55—56.

[22] Vezi I. Coteanu, *Româna literară şi problemele ei principale*, Bucureşti, 1961, p. 11.

[23] *Ibidem*, p. 12.

[24] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, p. 13.

[25] ILR, II, p. 17.

[26] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, p. 14.

[27] I. Coteanu, *Româna literară şi problemele ei principale*, p. 11.

[28] *Ibidem*, p. 12.

[29] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, p. 25.

[30] ILR, II, p. 16—17.

[31] S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 65, LR, I, p. 248.

[32] „Arhiva", XXIX, 1922, nr. 2, p. 306.

[33] Densusianu, HLR, I, p. 288—316.

[34] Ivănescu, ILR, p. 303—312.

[35] Matilda Caragiu Marioţeanu, Şt. Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, R. Todoran, *Dialectologie română*, [Bucureşti], 1977, p. 99.

[36] E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti, 1970, p. 59—60.

[37] *Ibidem*, p. 96.

[38] *Ibidem*, p. 219.

[39] V. Arvinte, *Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române*, în ALIL, XX, 1969, p. 5—18; vezi şi Ivănescu, ILR, p. 70—71.

[40] Cf. S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, Bucureşti, 1926, p. 362.

[41] R. Todoran, *loc. cit.*, p. 99.

[42] G. Weigand, *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes*, Introducere, col. 8.

[43] I. Şiadbei, *Sur les plus anciennes sources de l'histoire des Roumains*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientale" [Bruxelles], II, 1934, p. 863 şi urm.

[44] Rosetti, ILR², p. 359.

[45] Sala, CPh, p. 186.

[46] R. Todoran, *loc. cit.*, p. 99.

[47] ILR, II, p. 15.
[48] *Ibidem*, p. 18.
[49] Ivănescu, ILR, p. 319—321.
[50] S. Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, p. 100.
[51] Vezi Rosetti, ILR², p. 359; Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie. Istoric. Limbă*, București, 1942, p. 150—157.
[52] Ivănescu, ILR, p. 319—320.
[53] Cf. Ivănescu, ILR, p. 288.
[54] *Ibidem*, p. 321.
[55] E. Petrovici, *Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române*, în CL, II, 1957, p. 99.
[56] ILR, II, p. 15.
[57] *Ibidem*, p. 18.
[58] M. Sala, *op. cit.*, p. 186.
[59] ILR, II, p. 373.
[60] *Ibidem*, p. 309.
[61] *Ibidem*, p. 373.
[62] I. Pătruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj-Napoca, 1974, p. 237—244; cf. și 101—123.
[63] S. Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, p. 57.
[64] *Ibidem*, p. 58.
[65] *Ibidem*.
[66] LR, I, p. 244.
[67] Cf. ILR, II, p. 18.
[68] Rosetti, ILR², p. 357.
[69] Rosetti, ILR², p. 365—399.
[70] Ivănescu, ILR, p. 329—363.
[71] M. Sala, *op. cit.*, p. 186—253.
[72] Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 29—122.
[73] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, p. 29—160.
[74] *Ibidem*, p. 25.
[75] Philippide, OR, II, p. 245.
[76] Rosetti, ILR², p. 360.
[77] Pușcariu, LR, I, p. 245.
[78] Rosetti, ILR², p. 364.
[79] M. Sala, *op. cit.*, p. 187—188; cf. A. Procopovici, în DR, X, 1941—1943, partea a II-a, p. 479.
[80] S. Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, p. 57.
[81] Vezi Rosetti, ILR², p. 91.
[82] A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, ed. III, Paris, 1912, p. 26, apud A. Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, ed. G. Ivănescu, Carmen-Gabriela Pamfil, București, 1984, p. 245—246.

Capitolul II

Diferenţieri dialectale în româna primitivă

1. Fiind răspîndită pe un teritoriu (relativ) întins, româna primitivă a trebuit să cunoască, în mod fatal, unele deosebiri dialectale, mai ales dacă acceptăm ideea că traiul în comun al celor mai vechi vorbitori de limbă română a durat cîteva secole. În principiu, trebuie să admitem că, la începuturile sale, româna era mai puţin diversificată dialectal decît în epocile următoare şi mai ales decît în zilele noastre. E o constatare de ordin general că tendinţa comună a idiomurilor aflate în afara acţiunii unor factori de unificare (cum ar fi limba literară) este de a se diversifica progresiv şi nu de a se omogeniza [1]. Nu are, de aceea, dreptate Puşcariu cînd încearcă să susţină că ar fi „o greşeală principială să presupui că deosebirile din cadrul unei limbi se reduc cu atît mai mult cu cît această limbă e urmărită în stadii mai vechi" [2]. Este adevărat că, aşa cum arată autorul, multe inovaţii existente odinioară s-au impus pe întreg teritoriul sau au dispărut, încît stadiul actual nu e în stare să evoce diversitatea mai veche a limbii. Constatarea, ea singură, nu poate anula valabilitatea unui punct de vedere verificabil istoriceşte, dacă se ţine seama de evoluţia unui idiom de-a lungul unei perioade mai mari de timp. De fapt, Puşcariu s-a servit de această idee pentru a face mai convingătoare opinia (care, în 1910, ar fi putut părea îndrăzneaţă) că faza primitivă a românei nu a fost absolut omogenă, ci a cunoscut unele variaţii teritoriale.

2. În realitate, şi cei ce l-au precedat pe lingvistul român în delimitarea unei epoci străvechi a istoriei limbii române au presupus existenţa, în cadrul ei, a unor diferenţieri locale. Astfel, Weigand nu excludea posibilitatea unor divergenţe teritoriale în această fază a limbii române [3]. Pînă la Puşcariu, problema nu a fost însă pusă decît în treacăt, fără a se avea în vedere implicaţiile ei teoretice şi practice. Examinînd un număr de 7 particularităţi dialectale (formele de prez. ind. cu sau fără iotacizare de tipul *aud — auz*, imperfectul indicativ pers. 1 sg. în *-a* şi *-m*, pluralele cu *-a-* sau *-ă-* de tipul *cetaţi — cetăţi*, rostirea moale sau dură a consoanelor *ţ* şi *r*, păstrarea şi, respectiv, palatalizarea labialelor, precum şi păstrarea sau evoluţia lui *-n-* la *-r-* în elementele de origine latină), el a ajuns la concluzia că „româna primitivă avea nuanţe dialectale" [4]. Deşi numărul acestora nu era prea mare, „printr-o cercetare amănunţită în această direcţie, ele probabil că se pot înmulţi" [5]. Unele speculaţii de ordin teoretic (cf. cele spuse mai sus) l-au îndreptăţit să presupună că deosebirile dialectale în româna primitivă au fost mult mai mari decît putem noi constata azi.

Vrednică de a fi amintită este convingerea autorului potrivit căreia „dacă... în româna primitivă exista vreo graniţă naturală care să constituie

un obstacol, atunci, judecînd după limbă, acesta era mai degrabă Mureșul și nu Dunărea" [6]. La nord de acest rîu s-ar fi spus *buru*, cu *lăuda, adunari, riu, audzu, piept* și, probabil, *impenge*, în timp ce la sud *bunu, lăudam, adunări, rîu* „trebuie să fi fost generalizate" [7].

S. Pușcariu a reluat problema mai tîrziu în *Studii istroromâne*, II (1926) și apoi în *Limba română*, I (1940), în care sintetizează, de fapt, opiniile sale mai vechi. Depășind considerațiile generale din lucrarea publicată în 1910, el presupune, șaisprezece ani mai tîrziu, că, la un moment dat, românii primitivi s-au scindat în două mari grupuri: *românii apuseni* (strămoșii istroromânilor) și *românii răsăriteni* (strămoșii aromânilor și ai meglenoromânilor). Românii apuseni, aflați pe teritoriu sîrbesc, cunoșteau rotacismul lui *-n-*, păstrau intacte labialele și prefăceau pe *c* latin urmat de *e, i* în *č*. Cei răsăriteni, „supuși" bulgarilor, nu-l rotacizau pe *-n-*, în schimb palatalizau labialele și-l trecuseră pe *č* (< lat. *c* + *e, i*) la *ț*. Alături de aceste grupuri, Pușcariu îi amintește și pe *dacoromâni*. Dacoromânii se găseau în contact atît cu românii apuseni, cît și cu românii răsăriteni. Ei păstrau intactă africata *č* (întocmai ca românii apuseni) și cunoșteau palatizarea labialelor și rotacismul lui *-n-*, însă numai regional. Dintre cele două grupuri între care erau plasați, ei se apropiau, lingvistic, de românii apuseni [8]. În *Limba română*, autorul sporește numărul particularităților distinctive ale acestor grupuri dialectale prin invocarea evoluției lui *ǧ* (< *g* + *e, i* latin) la *(d)z* la românii răsăriteni și păstrarea lor concomitentă la românii apuseni și la dacoromâni, precum și a conservării la cei dintîi a lui *n* în *(u)nă* și *grăn (grọn)* și a dispariției consoanei la cei din urmă: *o, grîu* (*grăv*). Mai este amintită drept caracteristică pentru graiul românilor răsăriteni palatalizarea lui *n* „înaintea desinenței *i*": *buń, (a)duń* [9]. Merită a fi reținută, de asemenea, precizarea că românii apuseni formau la început un singur grup cu dacoromânii [10]. În sfîrșit, Pușcariu adaugă la lista inovațiilor care nu se generalizează în româna primitivă, diversificînd-o așadar din punct de vedere dialectal, pe *ă* de la pers. 1 pl. a indicativului prezent (*mîncăm*), pierderea infinitivului și înlocuirea lui prin conjunctiv, precum și terminația *-răți* la perfectul simplu pers. 2 pl. [11].

3. Toți cercetătorii de după Pușcariu au admis, cel puțin în principiu, că româna primitivă cunoștea unele diferențieri dialectale, aceasta în ciuda faptului că mulți dintre ei au pus sub semnul întrebării existența, în perioada respectivă, a inovațiilor stabilite de el. Prea puțini au fost însă cei ce au încercat să urmărească mai îndeaproape asemenea diferențieri și să determine modul particular în care ele se combinau pentru a izola unele grupări dialectale [12].

Dintre aceștia merită a fi reținute numele lui Th. Capidan, I. Coteanu și G. Ivănescu. Primul consideră că în epoca primitivă românii erau împărțiți în două grupe: *românii nordici*, din care au rezultat dacoromânii, iar din aceștia istroromânii, și *românii sudici* (strămoșii aromânilor și ai meglenoromânilor). Românii sudici erau situați la sud și răsărit de cei nordici, fapt ce explică împrejurarea că au fost mai puțin influențați de albaneză. Dintre ei, unii locuiau mai spre sud (strămoșii aromânilor), iar alții spre răsărit (strămoșii meglenoromânilor). Între cele două ramificații ale românei primitive ar fi existat următoarele diferențe mai importante: 1) păstrarea lui *ce, ci* și *ge, gi* latini la românii nordici și trecerea lor la *țe, ți* și, respectiv, la *(d)ze, (d)zi* la românii sudici; 2) păstrarea nealterată a labialelor la cei dintîi și palatalizarea lor la cei din urmă; 3) rotacismul lui *-n-* și dispariția lui *n* în *o* (art. neh.), *brîu, frîu, grîu* la românii nordici și păstrarea

lui *-n-* la cei sudici [13]. După cum se observă, Capidan nu se plasează prea departe de opiniile lui Pușcariu. În esență, totul se reduce la o chestiune de terminologie, și anume la folosirea termenilor de *români nordici* și *sudici*, mai potriviți, poate, decît termenii de *români apuseni* și *răsăriteni* propuși de Pușcariu.

I. Coteanu consideră că „româna comună... a avut ca dialecte actualele limbi aromână și dacoromână, care se găseau atunci la alt stadiu de dezvoltare" [14]. Autorul își menține acest punct de vedere, exprimat în 1961, și cîțiva ani mai tîrziu, în 1969, cînd revine asupra problemei: „este posibil ca limba română să fi apărut întîi într-o variantă aromână și într-una dacoromână, simple aspecte locale ale latinei dunărene" [15]. Momentul cînd graiurile traco-romanice, „ieșind de sub autoritatea latinei oficiale", „au devenit aromână și dacoromână" s-ar plasa după secolul al VIII-lea [16].

După G. Ivănescu, româna primitivă număra „pînă la anul 1000" patru „dialecte" principale: 1) „dialectul" rotacizant, din care se va dezvolta dialectul morlac (mai tîrziu istroromân); 2) „dialectul" macedoromân-meglenoromân; 3) „dialectul" bănățean-crișean-maramureșean-ardelean și 4) „dialectul moldovenesc-muntenesc" [17]. Autorul ține să precizeze că unele graiuri din Ardeal, din Crișana și de pe muntele Olimp și chiar „dialectul" bănățean făceau tranziția între cele patru ramificații ale românei primitive, cu precizarea că ele „aveau și fenomene proprii, cel puțin „dialectul" bănățean" [18]. După cum se vede, acolo unde predecesorii săi operaseră cu precauție, încercînd să se angajeze cît mai puțin, savantul ieșean dă dovadă de o precizie și o siguranță puțin obișnuite. În același fel stabilește el și locurile de baștină ale vorbitorilor celor patru dialecte. Astfel, rotacizanții erau stabiliți pe un teritoriu situat din valea Drinei pînă la vest de Crișana, meglenoromânii „imediat la sud de Banat și Oltenia, de pe la Belgrad pînă la Iskăr", iar macedoromânii (termen prin care autorul îi desemnează pe aromâni) în regiunile situate la miazăzi de cele ocupate de rotacizanți și de meglenoromâni, pînă la sud de Skopje. Cît privește dialectele bănățean-crișean-maramureșean-ardelean și moldovenesc-muntenesc, ele se vorbeau de o parte și cealaltă a Carpaților, pe actualul teritoriu al Dacoromaniei [19].

4. Este firesc să ne întrebăm care este principiul de metodă pe baza căruia s-au stabilit ramificările de mai sus ale românei primitive. Ca și în cazul reconstrucției acestei limbi, e vorba de compararea dialectelor actuale, cu observația că de această dată nu s-au urmărit elementele comune tuturor dialectelor, ci asemănările existente între două din ele. Avertizat de criticile aduse principiului proclamat în 1910, S. Pușcariu nu se mulțumește, în 1926, să detecteze, pur și simplu, coincidențele care ne-ar da posibilitatea „să facem deducții asupra înrudirii mai strînse între unele din dialectele românești" [20]. El arată că, înșirate fără discernămînt, astfel de asemănări, „în loc să ne permită să facem deducții juste asupra grupării vechi a neamului nostru, vor aduce și mai mult întuneric în epoca cea mai puțin clară a istoriei noastre" [21]. O condiție pentru o bună interpretare a faptelor ar constitui-o compararea integrală (și nu fragmentară) a materialului de limbă oferit de două dialecte. În acest sens, Pușcariu citează cinci fenomene fonetice din care ar rezulta că istroromâna e mai aproape de aromână și de meglenoromână decît de dacoromână, cum stau lucrurile în realitate [22]. Vor trebui eliminate apoi asemănările „care nu coincid nici în cauzele ce le-au produs, nici în condițiile sub care apar și nici în extinderea asupra materialului lingvistic" [23]. Așa ar fi cazul lui *ț* din *țer*, *țînți*, care în aromână

provine din *č* (< *c* + *e*, *i* latin), în timp ce în istroromână își are originea în confuzia lui *ș* cu *s*, care au făcut ca elementul palatal din africata *č* (*š*) să evolueze și el la *s*, ceea ce a determinat transformarea lui *č* (*tš*) în *ț* (*ts*). Dintre fenomenele de continuitate notate în două dialecte trebuie să se acorde preferință inovațiilor: „Nu păstrarea elementelor vechi, ci inovațiile sunt cele ce ne permit deducții asupra unei mai strînse legături între cele două dialecte și, prin urmare, asupra unității geografice care a trebuit să existe între ele" [24]. Cîteva pagini mai încolo însă adaugă: „Totuși uneori putem face deducții interesante și din păstrarea unor cuvinte vechi" [25]. După cum se observă, avem a face cu principii poate interesante din punct de vedere teoretic, dar care nu oferă soluții practice de abordare și clarificare a problemei.

G. Ivănescu împărtășește, în fond, concepțiile metodologice ale lui Pușcariu. El este convins că „cercetătorii originii românilor trebuie să încerce a descoperi sub actuala grupare a dialectelor române gruparea lor inițială, gruparea din epoca românei primitive sau de la începutul acestei faze a limbii noastre". Pentru aceasta „lingvistul trebuie să știe să facă distincție între fenomenele lingvistice vechi și noi, între fenomenele românești primitive și ulterioare" [26]. Cum se poate ajunge la un asemenea rezultat? Înainte de toate prin reținerea inovațiilor în comun: „S-a spus, și pe drept, că numai inovațiile lingvistice, nu și păstrarea fazelor mai vechi ale limbii, dovedesc în mod indiscutabil unitatea de altădată a dialectelor care le posedă, soarta și dezvoltarea lor comună" [27]. Arhaismele vor trebui reținute, la rîndul lor, întrucît „dialectele sau graiurile care se grupează împreună din punctul de vedere al arhaismelor se grupează împreună și din punctul de vedere al inovațiilor" [28], afirmație discutabilă și, în orice caz, nedemonstrată. Ca urmare a acestei concepții, autorul a amestecat în confruntările sale, fără discernămînt, inovațiile cu arhaismele.

5. Ce valoare au delimitările realizate pe baza unor astfel de criterii de selecție a fenomenelor? În general aceeași pe care o au rezultatele oricărei încercări de reconstrucție fundate exclusiv pe examenul comparativ al unor stadii actuale de limbă. Adică una foarte relativă și, de regulă, discutabilă, atîta timp cît nu se va stabili în mod convingător care dintre fenomenele luate în discuție datează din perioada românei primitive și care nu. Nici una din particularitățile invocate pînă în prezent nu ne oferă absolută certitudine în această privință. S-au adus destule critici așa-numitelor elemente străromâne dialectale, amintite de Pușcariu, pentru a mai zăbovi asupra lor. Știm prea bine că data atestării unui fenomen nu este, obligatoriu, și data apariției lui. Dar pe ce temei considerăm că un fenomen cum e, de exemplu, *-m* de la indicativul imperfect pers. 1 sg. își are originea în româna primitivă, atîta timp cît e atestat în dacoromână abia la jumătatea secolului al XVII-lea (1644)? Posedăm zeci și sute de texte literare și neliterare anterioare acestei date în care *-m* ar fi putut apărea dacă ar fi existat într-adevăr în limbă. Trebuie să amintim aici că semne de întrebare au fost plasate și asupra apartenenței la româna primitivă a unor particularități regionale, cum sînt rotacismul sau evoluția lui *č*, *ǧ* la *ț*, *(d)z*, deși în favoarea datării acestor fenomene au fost aduse argumente demne de luat în considerație. În asemenea împrejurări, comparația fără spirit de discernămînt a similitudinilor dintre două dialecte nu duce la nici un rezultat valabil, rămînînd veșnic deschisă criticilor. Th. Capidan a întreprins o minuțioasă comparație între trăsăturile comune dialectului meglenoromân și celorlalte dialecte române [29]. Rezultatele la care a ajuns (meglenoromâna are 34 de

particularităţi comune cu aromâna, 14[30] cu dacoromâna şi numai 4 cu istroromâna, la care se adaugă 41 de particularităţi proprii) l-au îndreptăţit să afirme că meglenoromâna şi aromâna au alcătuit, la un moment dat, o unitate dialectală aparte. În realitate, în lumina actualelor noastre cunoştinţe, afinităţile stabilite în astfel de condiţii n-au nici pe departe o valoare absolută[31]. Coincidenţele, mai numeroase, cu aromâna se pot explica foarte bine şi dacă acceptăm opinia lui O. Densusianu că meglenoromâna ar fi la origine un grai dacoromân transplantat la o anumită dată dincolo de Dunăre într-o regiune cu populaţie aromânească larg majoritară[32]. Aflîndu-se în contact multisecular cu aromâna, meglenoromâna a suferit o puternică înrîurire din partea acesteia, ceea ce a făcut-o să-şi piardă „puritatea" lingvistică genuină. Cît priveşte ramificaţiile dialectale stabilite de G. Ivănescu, ca şi determinarea locului exact ocupat de ele în teritoriul unde se vorbea româna primitivă, ele sînt rezultatul unor speculaţii sprijinite pe un material de limbă amorf, insuficient de atent selecţionat.

În *Studii istroromâne*, II, S. Puşcariu a făcut o afirmaţie aparent derutantă, dar conţinînd un adevăr indiscutabil: „Căutînd să facem deducţii paleontologice din asemănările şi deosebirile dintre dialecte, nu avem voie să pornim de la limba actuală, ci de la stadiul ei din vremea pe care o reconstruim". Dar cum să pornim de la un studiu neatestat în texte, a cărui reconstituire e însuşi scopul străduaniilor noastre? Paradoxul se lămureşte îndată ce citim mai departe că *„inovaţiunile de limbă ulterioare* acestui stadiu *trebuie... eliminate* din capul locului"[33].

Este exact ce urmează să se realizeze de acum înainte, dar numai după ce se vor fi formulat criterii de selecţie coerente.

NOTE

[1] Vezi cele spuse mai sus, p. 17 şi urm; cf. şi ILR, II, p. 18.

[2] S. Puşcariu, *Asupra reconstrucţiei românei primitive*, în *Cercetări şi studii*, Bucureşti, 1974, p. 78.

[3] G. Weigand, *Der Banater Dialekt*, în Jb, III, 1896, p. 244, *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes*, Introducere, col 8.

[4] S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 63—77.

[5] *Ibidem*, p. 77.

[6] *Ibidem*, p. 97.

[7] *Ibidem*.

[8] S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, Bucureşti, 1926, p. 362, LR, I, p. 255—256.

[9] Puşcariu, LR, I, p. 255.

[10] *Ibidem*, p. 256.

[11] *Ibidem*, p. 249.

[12] Semnalăm aici atitudinea cel puţin ciudată a lui Al. Rosetti, care, după ce recunoaşte că „pe teritoriul întins de formare a românei comune s-au ivit o serie de diferenţieri lingvistice" (ILR², p. 360), trimite spre exemplificare la partea consacrată reconstruirii românei primitive (deci fondului unitar al acestei limbi).

[13] Th. Capidan, *Meglenoromânii*. I. *Istoria şi graiul lor*, Bucureşti, 1925, p. 59—61.

[14] I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, p. 115.

[15] I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, Bucureşti, 1969, p. 18.

[16] *Ibidem*, p. 22.

[17] Ivănescu, ILR, p. 323.

[18] *Ibidem*. Vezi în legătură cu aceste probleme V. Arvinte, *Conceptul de „română primitivă" în* **Istoria limbii române** *de G. Ivănescu*, în AUI, XXVIII/XXIX, 1982—1983, p. 9—12.

[19] Ivănescu, ILR, p. 308—311.

[20] S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 331.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*, p. 333.

[24] Pușcariu, LR, I, p. 246.

[25] *Ibidem*, p. 248.

[26] Ivănescu, IILR, p. 301—302.

[27] *Ibidem*, p. 302.

[28] *Ibidem*.

[29] Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 66—75.

[30] De fapt, 18.

[31] Cf. A. Procopovici, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, în DR, IV, 1924—1926, partea I, p. 211—214.

[32] Densusianu, HLR, I, p. 331—337; vezi și GS, II, 1925—1926, fasc. 2, p. 363—382.

[33] S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 332.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul III

Originea dialectelor române

1. Problema dezmembrării românei primitive ca urmare a pierderii contactului teritorial dintre principalele grupuri de români după cîteva secole de convieţuire a stat în atenţia tuturor celor ce s-au ocupat de această străveche epocă a limbii române. Pornindu-se de la asemănările dintre dacoromână, pe de o parte, şi dialectele sud-dunărene, pe de alta, majoritatea lingviştilor consideră că primii care au rupt legătura cu restul românilor au fost strămoşii aromânilor de astăzi. După părerea unor autori, ei au fost urmaţi, pe rînd, de meglenoromâni şi, la urmă, de istroromâni. Alţii, dimpotrivă, consideră că această ordine trebuie parţial schimbată: nu istroromânii, ci meglenoromânii sînt ultimii care au păstrat contactul cu romanitatea nord-dunăreană [1]. Semnificativă, în acest sens, este atitudinea lui Puşcariu: în 1910 el susţinea că „megleniţii par a fi ultimele resturi ale românilor care au convieţuit cu slavii şi care au pierdut cel mai tîrziu contactul cu fraţii lor din nordul Dunării". În *Studii istroromâne*, II, meglenoromânii îi precedă pe istroromâni în peregrinarea dincolo de graniţele fostei patrii comune [2]. Acestor trei etape în procesul de dezmembrare a românei primitive le corespund numai două la lingviştii care socotesc că meglenoromâna şi istroromâna au fost la un moment dat simple subdiviziuni dialectale ale aromânei şi, respectiv, dacoromânei. La început s-au separat aromânii de dacoromâni, fiecare din aceste dialecte scindîndu-se apoi în cîte două grupuri dialectale. În fine, pentru Densusianu, care era încredinţat că meglenoromânii şi istroromânii sînt colonii dacoromâne transplantate la mare distanţă de locul de baştină, dislocarea românei primitive s-a redus la despărţirea dintre aromâni şi dacoromâni. Diversitatea de opinii asupra momentului separării grupurilor de români primitivi, ca şi poziţia contradictorie adoptată de unul şi acelaşi autor într-un interval relativ restrîns de timp sînt în măsură să ne arate că ne aflăm, şi de această dată, în prezenţa unor speculaţii, mai mult sau mai puţin justificate.

2. Asupra originii a r o m â n i l o r s-au formulat o serie de opinii, atît în privinţa teritoriului locuit în epoca românei primitive, cît şi în privinţa epocii în care s-a produs desprinderea lor din trunchiul românesc comun. Am avut prilejul să examinăm ultima dintre aceste probleme într-o altă parte a lucrării. Nu vom reveni aici asupra ei decît pentru a reaminti că avem a face cu un proces întins pe o durată mai mare de timp şi că el nu trebuie socotit încheiat în mod necesar în secolul al X-lea, de cînd datează cea mai veche informaţie despre prezenţa unor aromâni în ţinuturile unde locuiesc astăzi [3].

Vom insista ceva mai mult asupra opiniilor emise în legătură cu patria originară a aromânilor. După Petru Maior, urmat apoi de Hasdeu, aromânii sînt dacoromâni migrați în sudul Dunării (am văzut că această părere a fost împărtășită încă de Miron Costin și de Dimitrie Cantemir). O serie de savanți străini (J. Thunmann, W. Tomaschek, Fr. Miklosich) și români (A. D. Xenopol, N. Iorga) consideră că aromânii s-au format în sudul Dunării, fie în regiunile unde se găsesc în prezent (Iugoslavia de sud, Grecia de nord, Albania și Bulgaria de sud-vest), fie în altele, mai mult sau mai puțin depărtate de acestea, dar lipsite de o legătură directă cu domeniul dacoromân [4]. O poziție aparte ocupă printre istorici D. Onciul. Adept al concepției potrivit căreia poporul român s-a format atît la nordul, cît și la sudul Dunării, el crede că „lîngă Dunăre și Sava, în unitate teritorială... cu Dacia Traiană este și patria primitivă a macedoromânilor" [5]. Lingviștii români sînt de părere că aromânii nu s-au putut forma ca grup etnic în regiunile unde locuiesc în prezent, întrucît acestea aparțineau zonei de influență a limbii grecești, în care nu s-a desfășurat un proces activ de romanizare [6]. Patria aromânilor trebuie căutată, prin urmare, la nord de linia Jireček, în provinciile romanizate din preajma Dunării. T. Papahagi [7] și Th. Capidan [8] au susținut că o parte din aromâni ar descinde din populații romanizate situate în teritoriul de influență a limbii grecești (primul are în vedere populația din sudul Albaniei, cel de-al doilea Pindul, dar argumentele lor n-au fost considerate convingătoare).

Indiferent de unele detalii, lingviștii acceptă opinia că aromânii sînt descendenții vechii populații romanizate din Moesia. Diversele precizări în legătură cu situarea mai exactă a regiunii de origine au la bază speculații avansate în urma examinării asemănărilor dintre aromână și celelalte dialecte ori în urma observării caracterului particular al unor aspecte lingvistice, cum ar fi elementele comune cu albaneza sau fonetismul bulgăresc al elementelor vechi slave. Faptul că aromâna posedă numai 37 dintre termenii „autohtoni" înregistrați în dacoromână nu trebuie să ne ducă la concluzia că în româna primitivă „aromâna a avut o poziție excentrică față de grupul central" [9], după cum fonetismul bulgăresc al termenilor vechi slavi nu ne obligă să admitem că strămoșii aromânilor locuiau în Bulgaria [10].

De fapt, singura informație istorică privitoare la regiunea locuită odinioară de aromâni o datorăm lui Kekaumenos (secolul al XI-lea). Referindu-se la românii din Pind, scriitorul bizantin afirmă în tratatul său *Strategikon* că „ei sînt așa-numiții daci sau besi care mai întîi au locuit în vecinătatea Dunării și a rîului Sau, numit acum rîul Sava, unde acum locuiesc sîrbii, în locuri tari și grele de străbătut... Fugind de acolo, ei s-au răspîndit în tot Epirul și Macedonia, cei mai mulți s-au așezat în Elada" [11]. Relatarea lui Kekaumenos a fost multă vreme desconsiderată. Astfel, Capidan a susținut la început că ea se referă la românii din Serbia, și nu la aromâni, desigur pentru că în concepția lui de atunci aceștia trebuiau să locuiască undeva mai spre răsărit, pe teritoriul Bulgariei [12]. Mai aproape de zilele noastre, R. Todoran, împărtășind punctul de vedere al lui E. Petrovici privitor la limita apuseană a teritoriului de formare a limbii române, a pus sub semnul întrebării veridicitatea informației scriitorului bizantin [13]. Dacă avem în vedere persoana căreia îi datorăm știrea, socotită, cu dreptate, „cel mai bun cunoscător al vlahilor din Epir și Tesalia" [14], ca și, mai ales, epoca în care el a trăit (secolul al XI-lea), nu vedem de ce n-am accepta-o, așa cum e formulată, cu atît mai mult cu cît ea ne îndreaptă atenția asupra unui teritoriu intens romanizat, unde a existat cu certitudine o populație

latinofonă. După toate probabilitățile, teritoriul de lingă Dunăre și Sava se găsea în nordul Moesiei Superioare sau, poate, în Pannonia Inferioară (aici însă nu se întîlneau „locuri tari și grele de străbătut"). Nici un argument, de orice natură ar fi el, nu poate fi invocat împotriva unei atari localizări. În mod firesc, strămoșii aromânilor au coborît spre sudul Moesiei Superioare. O parte s-a stabilit în zonele de miazăzi ale Iugoslaviei de astăzi, în timp ce alții și-au continuat peregrinarea spre sud, ajungînd în Albania, Epir, Tesalia, iar spre răsărit pînă în regiunea Salonicului și a Peninsulei Calcidice.

3. Cel dintîi care s-a ocupat de originea meglenoromânei a fost G. Weigand [15]. După lingvistul german meglenoromânii ar fi urmașii acelor români care la sfîrșitul secolului al XII-lea au fundat, împreună cu bulgarii, Imperiul Româno-bulgar, avînd în frunte dinastia românească a Asăneștilor. Cu timpul, acești români, care nu erau foarte numeroși, au dispărut în masa bulgarilor, deznaționalizîndu-se, sau au migrat în grupuri mai mari sau mai mici spre sud. „Cel mai însemnat rest al acelor bulgaro-vlahi [= vlahi din Bulgaria] sînt meglenoromânii care își căutară adăpost în munții Caragiovei", în regiunea Meglenului, pe valea inferioară a Vardarului, de o parte și de alta a actualei frontiere dintre Iugoslavia și Grecia [16]. După ce C. Jireček a susținut originea pecenegă a megleniților [17], Weigand și-a modificat în parte punctul de vedere. El a admis un amestec etnic între populația română locală și pecenegii veniți în aceste locuri, amestec în urma căruia aceștia din urmă au fost românizați [18].

În *Histoire de la langue roumaine*, vol. I (1901), O. Densusianu îi socotește pe megleniți o colonie dacoromână stabilită în zona Vardarului inferior, într-o regiune unde locuia un important contingent de aromâni. Pentru a-și întemeia teoria, Densusianu prezintă o serie de particularități lingvistice (fonetice, morfologice și lexicale) care apropie meglenoromâna de dacoromână și o îndepărtează de aromână. Meglenoromâna este deci un subdialect al dacoromânei sau „plutôt... un parler mixte résulté de la fusion du dacoroumain avec le macédoroumain" [19]. După toate probabilitățile, meglenoromâna își are originea în graiurile ardelenești de apus, așa cum ar dovedi-o fonetismul *skaunt* „scaun", care se întîlnește deopotrivă la megleniți și la românii din Transilvania [20]. Revenind mai tîrziu (1926) asupra problemei, O. Densusianu își menține părerea potrivit căreia meglenoromânii sînt, la obîrșie, dacoromâni: „nimic nu ne îndreptățește să privim meglenita altfel decît ca un bloc eratic al dacoromânismului" [21]. În sprijinul opiniei sale că megleniții sînt originari din Transilvania, el citează, în afara lui *ska(u)nt*, și megl. *aric* „curte", care se regăsește în dacoromânescul *arie* „idem". Aceste două particularități ne îndreaptă atenția spre Bihor, de unde provin, probabil, meglenoromânii. În drumul lor spre sud, ei au intrat în contact cu românii bănățeni, de la care au luat suf. *-ete* (în loc de *-et*), pe *mcară* „măr" (în Banat, *mcră*) și pe *năzeț* „amiază", apropiat ca formă de bănățeanul *amiazăț* „idem" [22]. Deplasarea strămoșilor meglenoromânilor s-ar datora venirii ungurilor și ar trebui plasată, în consecință, după secolul al IX-lea [23].

Potrivit părerii lui Th. Capidan, strămoșii meglenoromânilor ar fi trăit, alături de strămoșii aromânilor, undeva în teritoriul cuprins între Dunăre și Balcani, formînd împreună grupul românilor sudici. Pentru a-și demonstra punctul de vedere, el prezintă mai multe liste de concordanțe între dialectul meglenit și celelalte dialecte române. Concluzia, categorică, este că meglenoromânii se apropie în mod evident de aromâni [24]. Coincidențele, mai puțin numeroase, cu dacoromâna sînt explicate ca urmare a unei mai îndelungi conviețuiri a strămoșilor meglenoromânilor cu românii din

nordul Dunării [25]. Coborînd spre regiunile unde se află în prezent, ei s-au oprit timp mai îndelungat în munții Rodope. De la bulgarii statorniciți aici au luat ei deprinderea de a trece orice *ă* sau *î* la *o*, particularitate apărută în bulgară după secolul al XII-lea [26]. Stabilirea megleniților în regiunea Caragiovei trebuie să fi avut loc cel mai devreme în secolul al XII-lea sau, poate, chiar în secolul al XIII-lea. Amestecul lor cu pecenegii colonizați în Meglen în secolul al XI-lea (1091) devine, astfel, problematic [27]. Mai tîrziu, Th. Capidan se raliază, cu unele rezerve, părerii exprimate de Weigand că meglenoromânii se trag din românii aflați între Dunăre și Balcani, „întemeietori de stat, prin răscoala fraților Petru și Asan" [28]. Faptul acesta nu ne-ar împiedica să recunoaștem apropierea lor, mergînd pînă la identitate, de strămoșii aromânilor [29], deși între timp autorul admisese că informația lui Kekaumenos referitoare la patria primitivă a vlahilor în preajma Dunării și a Savei are în vedere nu pe românii din Serbia, ci pe aromâni. Trăind în „imediată apropiere de românii din stînga Dunării", ei au fost „amestecați în bună parte cu aceștia", ceea ce ar explica asemănările dintre cele două dialecte [30].

Ceilalți cercetători care au atins, în treacăt, problema originii meglenoromânilor (A. Philippide, Al. Rosetti, I. Coteanu) susțin că meglenita e o simplă ramificare a aromânei (Philippide folosește chiar termenul de „subdialect aromânesc") [31].

Dintre opiniile înfățișate mai sus, cea mai plauzibilă ni se pare a fi cea formulată de Weigand și acceptată finalmente de Capidan, conform căreia meglenoromânii ar fi continuatorii românilor din Bulgaria medievală, atestați istoricește la finele secolului al XII-lea ca locuind în munții Haemus (Balcani). Știrile despre ei sînt destul de tîrzii, e adevărat, dar nu e exclus ca unele date despre vlahii din Peninsula Balcanică să se raporteze la ei, și nu la strămoșii aromânilor. Am putea cita, în acest sens, informația privitoare la vlahorinhinii stabiliți în secolul al VIII-lea în Macedonia grecească și în Peninsula Calcidică, pe care Th. Capidan îi consideră a fi fost aromâni [32]. Dar însemnarea găsită la mănăstirea Kastamunitu spune explicit că vlahii, în alianță cu rinhinii și sagudații, s-au făcut stăpîni pe Macedonia (se înțelege, grecească), ajungînd pînă la Sfîntul Munte, *după ce au ocupat Bulgaria*. Dacă acceptăm opinia lui Kekaumenos că aromânii vin din regiunea de lîngă Dunăre și Sava, deci, probabil, din Moesia Superioară sau din Pannonia Inferioară, atunci ei nu puteau ajunge în Macedonia grecească prin Bulgaria, care în secolul al VIII-lea se întindea la răsărit de rîul Isker, ci mult mai firesc prin sudul Moesiei Superioare, deci la apus de granițele de atunci ale Bulgariei. Vlahorinhinii trebuie să fi coborît de undeva de pe malul drept al Dunării, la răsărit de vărsarea rîului Isker. Tot la strămoșii meglenoromânilor se referă probabil știrile ce amintesc de vlahii din Bulgaria sau din Tracia, regiuni în care prezența aromânilor pare mai puțin plauzibilă. Despre ei vorbește cu siguranță Ana Comnena (1083—1148), cînd relatează că vlahii erau răspîndiți în Moesia și în Tracia și că tatăl ei, împăratul Alexios, își recruta oastea din rîndul lor [33].

Românii din munții Haemus trebuie deci considerați urmașii populației romanizate din Moesia Inferioară, împinși de slavi spre sud, îndată ce aceștia au trecut Dunărea (secolele VI — VII), fapt confirmat de izvoare istorice demne de încredere, cum sînt *Viața Sfîntului Dimitrie de la Salonic* și relatările Presbyterului de la Dioclea [34]. Nu e exclus, dar nici dovedit documentar, ca o parte a lor să se fi refugiat în nordul Dunării, unde în

mod cert se găsea în momentul sosirii slavilor o populație romanică, fapt pus în lumină nu numai de toponimele *Vlașca* și *Codul Vlăsiei*, ci și de unele informații istorice [35].

E, firește, greu de precizat ce particularități lingvistice avea graiul strămoșilor megleniților. Comparațiile întreprinse de Densusianu și Capidan pentru a scoate în evidență caracterul preponderent dacoromân sau aromân al meglenoromânei sînt dirijate anume pentru a face credibilă ideea preconcepută a autorilor. În orice caz, constatările lor sînt valabile pentru stadiul de astăzi al dialectelor românești și nu au capacitatea de a mărturisi veridic despre situația din urmă cu mai multe veacuri. Densusianu minimalizează importanța apropierilor de aromână, în timp ce Capidan exagerează, în sens contrar, punctele de contact cu acest idiom. Maniera de a proceda a acestuia din urmă este semnificativă în acest sens. Astfel, el ia în considerație arhaisme ca *l'* (din *găl'ină*) și *ń* (din *baňă*) pentru a susține „înrudirea" dintre aromână și meglenoromână, uitînd că, la un moment dat, și dacoromâna cunoștea, în ansamblul ei, aceste sunete (*l'* mai apare la începutul secolului al XVI-lea, iar *ń* se păstrează regional, în Banat, pînă în zilele noastre). Altă apropiere între cele două dialecte care le opune dacoromânei ar fi rostirea dură a lui *r*, după care *e* > *ă*, iar *i* > *î*. Se uită și de data aceasta, în chip ciudat, că aceasta e și pronunțarea în cvasitotalitatea dacoromânei, *r* moale nefiind întîlnit decît în unele texte vechi (alături de *r* dur) și, în puncte izolate, în graiurile actuale. Palatalizarea labialelor, generală în aromână, este invocată, de asemenea, ca o dovadă a apropierii acestui dialect de meglenoromână, unde însă fenomenul nu e general (*b* nu este alterat niciodată). Se trece cu vederea faptul că și dacoromâna palatalizează în cea mai mare parte a ei. Procedînd cu o logică similară, am putea considera că, întrucît nu e vorba de un fenomen general, palatalizarea labialelor vorbește mai degrabă despre apropierea dintre meglenoromână și dacoromână decît dintre cele două dialecte sud-dunărene.

O idee despre graiul vorbit de strămoșii meglenoromânilor ne mijlocesc termenii toponimici atestați în Bulgaria secolului al XIX-lea. Ei au o vechime indiscutabilă [36] și nu sînt datorați unor dacoromâni migrați la sud de Dunăre. Iată o listă selectivă a lor, întocmită după lucrările lui Jireček [37] și Weigand [38]: *Banišor, Barbulofci, Bučino, Bukurofci, Bunovo, Bunište, Čerbul, Čerčelat, Čorul, Čungul, Fenac, Gurguliat, Jarbata, Kărnul, Krecul, Lupovski, Merul, Mošino, Murgaš, Păsărel, Petrina, Petrus, Pičor, Purčenica, Radulovci, Strămci, Ursulica, Vakarel.* Aceste toponime au fost studiate de Weigand, care nu descoperă nimic aromânesc în ele și le pune „într-o vagă legătură cu meglenita" [39]. Densusianu le consideră dacoromânești și vede în ele un suport important al teoriei sale despre originea nord-dunăreană a strămoșilor meglenoromânilor (proveniți din vestul Transilvaniei) [40]. Explicația nu se susține, ca, de altfel, întreaga teorie eșafodată de lingvistul român. Fonetisme sau sensuri ca acelea aduse în discuție de el se puteau produce independent în vestul Dacoromaniei și în meglenoromână sau puteau fi cunoscute și de alte graiuri de la nordul Dunării, care ulterior le-au pierdut. În realitate, nu deținem nici o informație istorică despre vreo strămutare a unor grupuri de dacoromâni, indiferent din ce regiune vor fi plecat, în regiunile bulgărești în care au fost atestate toponimele de mai sus. Dacă e să facem apropieri între un grai dacoromân și dialectul meglenit, ele trebuie să aibă în vedere mai degrabă graiul muntean. În acest grai, întocmai ca în meglenoromână, *dz* s-a redus la *z* (munt. *zece*, megl. *zați*), *ğ* (+ *o*, *u*) a evoluat la *j* (munt., megl. *joi*), *î* s-a „diftongat" în munt. *cîine, mîini, pîine*, megl. *cọini*,

moiń, poini. Desigur, aceste transformări fonetice se puteau produce independent la munteni și la românii din Bulgaria. Există însă o particularitate comună fonetismului celor două unități teritoriale ale românei care se explică mai greu în acest fel. În ambele idiomuri s-a făcut la un moment dat distincția între *ğ* provenit din *g* + *e*, *i* latin și *ğ* provenit din *i* + *o*, *u* latin: munt. *ğem, joi*, megl. **ğem, joi*. În dialectul meglenoromân *ğ* din **ğem* a evoluat ulterior la *z* (după cum și *č* a trecut la *ț*), dar e limpede că atunci cînd *ğoi* a devenit *joi*, *ğ* din *ğem* nu a suferit același tratament, cum ar fi fost normal. Avem motive să credem că acest fapt nu se datorează trecerii prealabile a lui *ğ* (< *g* + *e*, *i* latin) la *z*. Într-adevăr, toponimele de origine românească din Bulgaria ne arată că *č* (> *c* + *e*, *i* latin) s-a păstrat vreme mai îndelungată în graiul românilor din această țară, împrejurare ce ne permite să presupunem că și *ğ* va fi cunoscut o soartă asemănătoare. După cum se vede, avem a face nu cu fonetisme izolate, ci avînd caracter de lege ori prezente în mai multe cuvinte care au un rol decisiv în a diferenția, mai ales în trecut, dar, uneori, și astăzi graiul din Muntenia de alte varietăți dialectale ale dacoromânei. Nu e necesar ca pe baza unor asemenea concordanțe să susținem, după exemplul lui Densusianu, că meglenoromâna ar fi un grai muntenesc transplantat la sud de Dunăre. Ajunge dacă-i socotim pe strămoșii meglenoromânilor urmași ai populației romanizate din Moesia Inferioară, care s-au aflat, încă dinaintea venirii slavilor și, foarte probabil, și după aceea, în contact mai mult sau mai puțin strins cu românii de pe malul stîng al fluviului. Faptul a putut avea drept consecință dezvoltarea, la ambele grupuri dialectale, a unor particularități lingvistice comune. Se înțelege că această afirmație nu înseamnă cîtuși de puțin că la nord și la sud de Dunăre se vorbea același dialect, lipsit de varietăți teritoriale. Ni se pare însă îndoielnic, după toate cele spuse mai sus, ca românii din Bulgaria medievală să fi avut din timpuri străvechi prea multe trăsături comune cu aromâna. Fondul „aromân" al actualului dialect meglenit este, după părerea noastră, care coincide cu a lui Densusianu, de proveniență mai recentă, ulterior așezării românilor din Bulgaria în Meglen. Ajunși într-un mediu unde aromânii erau, probabil, larg majoritari, ei au suferit o înrîurire puternică din partea acestora. Un argument în favoarea părerii noastre îl constituie soarta grupurilor de români din Bulgaria, siliți să-și părăsească teritoriul de origine. După bulgarizarea imperiului fondat de Petru și Asan, românii din Haemus dispar deodată din mențiunile istorice. Parte din ei se vor fi slavizat, parte vor fi pribegit, mai ales spre sud și sud-vest, poate și spre nord. Este semnificativ faptul că, cu cît s-au depărtat mai mult de patria lor primitivă și au pătruns în zonele unde elementul aromân era predomnitor, ei și-au pierdut într-o măsură din ce în ce mai mare trăsăturile proprii (de tip „dacoromân-muntenesc") și s-au „aromânizat". În Meglen, amestecul de elemente aromânești și „dacoromânești", împreună cu unele trăsături strict particulare au făcut ca graiul noilor veniți să dobîndească o fizionomie aparte. Românii din Bulgaria stabiliți mai spre apus, în Macedonia sîrbească (e vorba de localitățile Gopeș și Muloviște), într-o masă compactă de aromâni, nu mai păstrează dintre „meglenoromânisme" decît pe *z, j, -îį-* și articolul masculin enclitic *-ul* [41]. În Albania, unde, după părerea unor cercetători, o parte a fărșeroților ar fi la origine tot niște români din Bulgaria [42], „meglenoromânismele" sînt și mai puține și se reduc, de fapt, la forma enclitică *-ul* a articolului hotărît și la gerunziile în *-ura* (*-ăra*).

Considerațiile de mai sus nu au cîtuși de puțin pretenția de a rezolva problema originii dialectului meglenoromân. Rostul lor este numai acela de a atrage atenția asupra faptului că problema poate fi abordată și dintr-un alt unghi de vedere decît s-a făcut pînă în prezent.

4. Două sînt opiniile principale formulate în legătură cu originea istroromânei. După O. Densusianu, dialectul vorbit în Istria este o ramură a dacoromânei, desprinsă din trunchiul comun înainte ca limba maghiară să-și fi exercitat influența asupra graiurilor românești (lipsesc cuvinte de această origine în istroromână), așadar începînd cu secolul al X-lea. Ulterior elementul românesc din Istria a fost întărit prin adăugarea, în secolul al XVI-lea (1540), a unui contingent de români bănățeni. În sprijinul afirmațiilor sale, autorul citează unele concordanțe între istroromână și dacoromână, cum ar fi păstrarea nealterată a labialelor, rotacismul lui *-n-* în elementele de origine latină, formarea condiționalului prezent cu imperfectul verbului *vrea* și infinitivul (*reș cînta*) și unele fonetisme izolate ca *ẑoẑet, tśǫptir* și *skǫnt*, foarte apropiate de dacoromâneștile *źęźǫ̥t* (*žęžęt*), *tśaptǫn* (*tśęptcn*) și *skau̯nd*. Toate aceste particularități se regăsesc în Banat, Crișana sau vestul Transilvaniei propriu-zise [43].

Două rectificări trebuie aduse, din capul locului, afirmațiilor lui Densusianu. Întîi, o admigrare de bănățeni în 1540 nu se poate susține, întrucît, așa cum a arătat Weigand, știrea invocată de autor se referă la Banatul Croației, și nu la Banatul Timișoarei [44]. În al doilea rînd, începuturile influenței maghiare sînt plasate prea devreme în secolul al X-lea. Vorbind de secolele al XI-lea — al XII-lea ne apropiem, fără îndoială, mai mult de adevăr.

Punctul de vedere avansat de Densusianu a fost acceptat de Iosif Popovici și consolidat de el prin noi argumente, majoritatea dovedind incontestabile concordanțe între dialectul istrian și graiul bănățean. Așa sînt, de exemplu, rostirea *å* a lui *a* tonic, evoluția diftongului *au̯* la *av*, conservarea lui *ń* și a vocalelor palatale *e, i* după labiale sau cuvinte ca ir. *amănåt* „tîrziu", *(a)ståre* „astă-seară", *blåge̯* „avere mobilă", *bumbår* „gîndac de mai", *ćiri-ćiri* „ori-ori", cărora le corespund termenii bănățeni *amînat, astară, blagă, bombar, ćiri-ćiri* [45].

Teoria lui Densusianu a fost acceptată apoi de Al. Rosetti, I. Coteanu, E. Vasiliu etc. [46]. Independent de Densusianu și înaintea lui, originea dacoromână a istroromânilor a fost admisă și de Hasdeu [47].

A doua explicație a originii dialectului istroromân aparține lui S. Pușcariu. Producînd un vast material istoric și lingvistic, el a susținut că istroromânii aparțin la origine populației romanizate din nord-vestul Peninsulei Balcanice, de pe teritoriul Serbiei de astăzi, ei fiind descendenții așa-numiților români apuseni. În cursul evului mediu, aceștia au migrat din locurile de baștină și s-au răspîndit, timp de mai multe secole, în diverse regiuni ale Iugoslaviei. Dintr-o ramură a lor, ajunsă în Istria în etape succesive, dar mai ales în secolele al XIV-lea — al XV-lea, se trag istroromânii. Cît privește concordanțele dintre istroromână și graiurile dacoromâne de vest, Pușcariu trece puțin cam în grabă peste ele, socotindu-le fie inovații paralele relativ recente, fie fenomene răspîndite și în alte părți ale Dacoromaniei, fie, în sfîrșit, împrumuturi paralele din aceeași limbă [48].

Tot o origine sud-dunăreană a istroromânilor au susținut, înainte de Pușcariu, Miklosich, Jireček și Weigand [49].

O poziție independentă în problema patriei primitive a istroromânilor a adoptat E. Petrovici. Stabilind că fonetismul vechilor împrumuturi slave

din istroromână este bulgăresc, el crede că strămoșii istroromânilor au pornit în peregrinările lor spre apus dintr-o regiune aflată la răsărit de actuala izoglosă a grupurilor consonantice *št, žd*, deci de pe teritoriul Bulgariei de astăzi [50]. După cele spuse mai sus (p. 38—39) în legătură cu felul cum trebuie interpretate „bulgărismele" vechilor împrumuturi din slavă, e evident că părerea lui E. Petrovici nu se impune cu necesitate, proveniența istroromânilor și din alte regiuni ale Peninsulei Balcanice rămînînd de asemenea îndreptățită.

După cum se vede, toate aceste opinii pornesc de la premisa că istroromânii nu sînt băștinași în actualele lor așezări, ci veniți de aiurea. Autohtonismul lor a fost admis numai de primii cercetători ai dialectului (A. Covaz, I. Maiorescu) [51].

În urma cercetărilor temeinice și îndelungate ale lui S. Dragomir [52] și S. Pușcariu [53], nu încape nici o îndoială că istroromânii sînt urmașii românilor atestați în Serbia începînd cu secolul al XII-lea. Aici ei aveau organizațiile și drepturile lor etnice recunoscute și protejate de autorități. Sub denumirea de vlahi sau maurovlahi (morlaci) „vlahi negri", ei se îndreaptă spre litoralul Adriaticei, în Dalmația, unde îi găsim în secolele al XIII-lea — al XVI-lea. O parte a lor s-a stabilit în insula Veglia, supraviețuind pînă în secolul trecut. Cuceririle turcești au silit masele de morlaci să emigreze în căutarea unor locuri mai puțin expuse primejdiilor. Unii dintre ei, cunoscuți sub denumirea de *uscoci* „pribegi", au ajuns în Croația, Slavonia, Carniola, Stiria și Carintia, alții, numiți *cici*, în Carsia, alții, în fine, în Istria.

Cu toate aceste precizări, rămîne neelucidată problema locului de origine al românilor atestați în Serbia medievală. După Pușcariu, „nu avem nici un indiciu serios, de ordin istoric sau lingvistic, care să ne îndreptățească a crede că românii apuseni ar fi venit din alte părți în regiunile unde ni-i atestă întîile documente" [54]. S. Dragomir, bazîndu-se pe toponimele românești din Serbia care prezintă rotacismul, arată că patria primitivă a românilor balcanici trebuie căutată în „teritoriul dintre Morava și Drina, spre miazăzi de la Munții Rudnik pînă în Kosovo Polje, iar în apus din Starivlah pînă către munții Šar" [55]. Dacă acceptăm această opinie înseamnă că strămoșii istroromânilor au locuit din cele mai vechi timpuri în Moesia Superioară, adică acolo unde sîntem înclinați să vedem, potrivit mărturiilor lui Kekaumenos, patria străveche a aromânilor. În cazul că relatările scriitorului bizantin se referă la Pannonia Inferioară, ceea ce nu e exclus, atunci Pușcariu și Dragomir au dreptate să caute teritoriul de origine al românilor apuseni în zona primelor atestări scrise ale acestora, adică în Serbia. În caz contrar, sîntem nevoiți să fixăm acest teritoriu în Pannonia Inferioară și să admitem că ei au coborît în regiunea delimitată de S. Dragomir după plecarea aromânilor (încheiată în secolul al XI-lea), probabil sub presiunea ungurilor stabiliți în spațiul dintre Dunăre și Tisa în secolul al X-lea. Foarte numeroasele elemente comune dintre istroromână și graiurile din Banat și Transilvania vestică, peste care nu se poate trece, dau dreptate celor ce susțin că locul lor de origine trebuia să fi fost situat nu departe de regiunile sud-vestice ale domeniului lingvistic dacoromân.

Caracteristicile limbii românilor apuseni, stabilite de S. Pușcariu pe baza vechilor împrumuturi românești din sîrbă, precum și a toponimelor și antroponimelor românești medievale din Serbia [56] ne arată, indiscutabil, o apropiere structurală între istroromână și dacoromână (e vorba de graiurile vestice ale acesteia). Pe baza materialului de limbă luat în considerație de Pușcariu e greu însă să se afirme că am avea a face cu un dialect aparte,

și nu cu un grai al dacoromânei. Al. Rosetti îi consideră pe românii din Serbia medievală drept dacoromâni, socotind că dacoromâna se vorbea atît în stînga, cît și în dreapta Dunării, afirmație lipsită de un temei documentar sau cel puțin de o argumentație strînsă [57]. Atîta timp cît îi avem în vedere numai pe istroromânii de astăzi, originea lor dacoromână poate fi susținută cu mai multă îndreptățire. Cînd știm însă că istroromânii nu sînt decît ultima rămășiță a unei populații românești suficient de numeroase pentru a se fi împrăștiat, timp de cîteva secole, într-un vast teritoriu al Peninsulei Balcanice, atunci datele problemei se schimbă, căci e mai greu să presupunem desprinderea unui atît de important contingent de locuitori din mijlocul celorlalți vorbitori de limbă română din nordul fluviului.

5. Originea d a c o r o m â n e i este strîns legată de problema teritoriului de formare a limbii și poporului român, precum și de cea a continuității elementului romanic în nodul Dunării. E cunoscut faptul că mai mulți învățați străini din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea (Sulzer, Engel, Roesler, Hunfalvy, Miklosich, Tomaschek și alții) au susținut că populația Daciei romane ar fi fost integral transplantată dincolo de Dunăre în anul 271 (274) și că românii s-au format, în consecință, în sudul Dunării, revenind pe teritoriul părăsit de Aurelian la o dată tîrzie (după Roesler abia în secolul al XII-lea). Dimpotrivă, istoricii și lingviștii români (cu excepția lui Philippide și, temporar, a lui Petrovici), laolaltă cu o serie de savanți străini (Mommsen, Jung, Gamillscheg, Altheim etc.), au afirmat continuitatea neîntreruptă a elementului daco-roman la nordul fluviului (chiar dacă unii dintre ei ca, de pildă, Onciul și Densusianu au admis imigrarea unor români sud-dunăreni în Dacia) [58].

Nu e aici locul de a relua această larg și îndelung dezbătută problemă. Ne mărginim să arătăm că potrivit celei mai elementare logici prezența românilor în zilele noastre pe vechiul teritoriu al Daciei romane constituie ea singură principalul argument în favoarea continuității. Nu românii trebuie să-și dovedească permanența în Dacia, ci adversarii continuității sînt datori să producă probe în favoarea punctului lor de vedere. Tezele formulate de aceștia sînt lipsite de suport logic și documentar și au fost respinse cu argumente convingătoare. Constatările recente ale istoriei și, în special, ale arheologiei pun în afara unei discuții științifice serioase contestarea continuității românilor în Dacia [59].

NOTE

[1] O altă opinie la W. Meyer-Lübke, în „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie", XIII, 1892, p. 275; cf. S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, București, 1926, p. 347.

[2] S. Pușcariu, *Asupra reconstrucției românei primitive*, în *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 100; vezi și *Studii istroromâne*, II, p. 365.

[3] Informația despre așa-numiții vlahorinhini din secolul al VIII-lea, făcută cunoscută de Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie. Istorie. Limbă*, București, 1942, p. 152, nu a fost luată în considerație de majoritatea cercetătorilor.

[4] Vezi Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 131.

[5] Vezi C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, III, p. 801—802.

[6] Cf. Th. Capidan, *Aromânii. Studiu lingvistic*, București, 1932, p. 23—24.

[7] T. Papahagi, *O problemă de romanitate sud-ilirică*, în GS, I, 1923—1924, p. 73—99, *apud* Rosetti, ILR², p. 359.

[8] Th. Capidan, *Aromânii*, p. 25—29.

[9] Rosetti, ILR², p. 360.

[10] Vezi mai sus, p. 38—39.

[11] Vezi Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 155. O informație mai nouă, din secolul al XIV-lea (1308), îi amintește pe românii din Macedonia, Ahaia și regiunea Salonicului ca veniți din Ungaria. Ea nu confirmă însă părerile lui Kekaumenos, cum crede Th. Capidan (*Aromânii*, p. 24), deoarece scriitorul bizantin așază patria primitivă a aromânilor într-o regiune locuită de sârbi, deci undeva în Serbia secolului al XI-lea.

[12] Vezi Rosetti, ILR², p. 360.

[13] Matilda Caragiu Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, R. Todoran, *Dialectologie română*, [București], 1977, p. 101.

[14] Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 24.

[15] Vezi Th. Capidan, *Meglenoromânii*. I. *Istoria și graiul lor*, București, 1925, p. 54.

[16] *Ibidem*.

[17] Vezi Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 55.

[18] *Ibidem*.

[19] Densusianu, HLR, I, p. 337.

[20] *Ibidem*, p. 340.

[21] Vezi Densusianu, în GS, II, 1925—1926, fasc. 2, p. 380.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*. Noi argumente în sprijinul opiniei lui Densusianu a adus P. Atanasov, *Meglenoromâna*, p. 483—486.

[24] Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, p. 59, 71—74.

[25] *Ibidem*, p. 62.

[26] *Ibidem*, p. 57—58, 63—64.

[27] *Ibidem*, p. 65.

[28] Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 149.

[29] *Ibidem*, p. 150.

[30] *Ibidem*. O critică a teoriei lui Capidan la P. Atanasov, *Meglenoromâna*, p. 481—483.

[31] Matilda Caragiu Marioțeanu, Șt. Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, R. Todoran, *op. cit.*, p. 105.

[32] Vezi Th. Capidan, *Macedoromânii*, p. 152.

[33] Th. Capidan, *Aromânii*, p. 7.

[34] Vezi D. Onciul, *Opere complete*. Tomul I. *Originile principatelor române*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 186—187.

[35] C. C. Giurescu — D. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ed. II, [București, 1975], p. 178.

[36] Vezi G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, în Jb, XIII, 1908, p. 48; cf. E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 59.

[37] K. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, Prag — Wien — Leipzig, 1891, p. 123—124.

[38] G. Weigand, *op. cit.*, p. 40—47; cf. și N. Saramandu, *„Genealogic" și „tipologic". Puncte de vedere privind formarea dialectelor românești*, în MCD, II, p. 241—242.

[39] Vezi O. Densusianu, în GS, II, 1925—1926, fasc. 2, p. 369.

[40] *Ibidem*.

[41] Vezi Th. Capidan, *Aromânii*, p. 19—20; cf. Densusianu, HLR, p. 337.

[42] Vezi G. Ivănescu, în BIFR, IX, 1942, p. 175—179; Th. Capidan, *Fărșerotii. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, în DR, VI, 1929—1930, p. 135—139.

[43] Densusianu, HLR, I, p. 338—344; vezi și GS, III, 1928, fasc. 2, p. 445—451.

[44] G. Weigand, *Der Banater Dialekt*, în Jb, III, 1896, p. 244.

[45] Iosif Popovici, *Dialectele române (Rumänische Dialekte)*. II. *Dialectele române din Istria*. Partea I, Halle a.S., 1914, p. 114—127. O critică a opiniilor lui Popovici la S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 336.

[46] Vezi Matilda Caragiu Marioțeanu, Șt. Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, R. Todoran, *op. cit.*, p. 106.

[47] Vezi I. Popovici, *op. cit.*, p. 124; S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 351.

[48] S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 3—36, 273—366.

[49] Vezi I. Popovici, *op. cit.*, p. 123—124; S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 345.

[50] E. Petrovici, *Elementele sud-slave orientale ale istroromânei şi problema teritoriului de formare a limbii române*, în CL, XII, 1967, nr. 1, p. 11—19.

[51] Vezi I. Popovici, *op. cit.*, p. 122.

[52] S. Dragomir, *Originea coloniilor române din Istria*, Bucureşti, 1924 (extras din AAR, seria III, tom. II, memoriul 4), *Vlahii şi morlacii. Studii din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice*, Bucureşti, 1959.

[53] S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 3—36.

[54] *Ibidem*, p. 353.

[55] S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice*, p. 158.

[56] S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 274—315.

[57] Al. Rosetti, *Asupra repartizării dialectale a istroromânei*, în GS, V, 1931, fasc. 1, p. 7.

[58] Vezi Matilda Caragiu Marioţeanu, Şt. Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, R. Todoran, *op. cit.*, p. 116.

[59] În legătură cu originea dacoromânei, a se vedea şi cele spuse mai jos, p. 139—144.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA A III-A

DIALECTUL DACOROMÂN. PARTICULARITĂȚI FUNDAMENTALE

Capitolul I

Considerații generale

1. În cele ce urmează vom prezenta evoluția de-a lungul a șapte secole a unui număr de particularități lingvistice (fonetice, morfologice, lexicale), socotite a fi semnificative pentru istoria dialectului dacoromân. Cum este firesc, materialul de limbă reținut a rezultat în urma unei selecții, iar aceasta a avut la bază anumite criterii de ordin teoretic și metodologic. Întrucît ele au fost examinate, pe larg, în prima parte a expunerii de față, ne vom rezuma să schițăm aspectele cele mai generale ale problemei.

Vom spune din capul locului că în cercetarea noastră figurează numai acele particularități de limbă a căror existență într-un anumit punct al Dacoromaniei și într-o anumită epocă istorică a putut fi probată prin mărturia unor atestări scrise. Faptul explică de ce n-am înregistrat unele fenomene socotite drept definitorii pentru repartiția actuală a graiurilor dacoromâne. Neavînd „istorie", ele nu puteau fi reținute decît apelîndu-se, eventual, la reconstituiri, întotdeauna discutabile, măcar într-un procent oarecare (reconstituirile au fost folosite numai în anumite împrejurări, asupra cărora vezi mai sus, p. 25). Descrierea noastră trebuie să aibă un caracter cît mai „concret", dictat de însuși caracterul și scopul investigației, care a fost acela de a stabili repartiția pe teren, în cursul cîtorva secole, a unor particularități dialectale.

Pentru a fixa răspîndirea în trecut a fenomenelor, ne-am adresat, înainte de toate, textelor neliterare, adică documentelor de tot felul (acte de vînzare-cumpărare, scrisori, însemnări etc.), cu excepția celor oficiale, emanate din cancelariile domnești sau mitropolitane (episcopale), al căror caracter literar este deasupra oricărui dubiu. Am arătat în altă parte a lucrării că genul acesta de texte au capacitatea de a reflecta mai veridic decît scrierile literare limba vorbită la un moment dat într-un teritoriu oarecare.

Din păcate, pe lîngă avantajele recunoscute, textele neliterare, datorită scurtimii, dar mai ales caracterului lor specializat, nu pun la contribuție o serie de particularități importante pentru cercetarea noastră. Observația nu se referă la trăsăturile de ordin fonetic, în genere bine reprezentate, ci la cele morfologice și, îndeosebi, la cele lexicale. O serie de cuvinte importante lipsesc din documentele investigate sau apar cu totul izolat. Acesta este motivul pentru care capitolele de morfologie și de lexic au dimensiuni sensibil mai mici decît capitolul consacrat foneticii.

Un alt dezavantaj decurge din ceea ce am putea numi inegala repartiție geografică a documentelor ce ne-au stat la îndemînă. Numeroase în Țara Românească și Moldova, textele neliterare sînt relativ puține în Transilva-

nia și cu totul rare în Crișana și, în special, în Banat, unde distrugerile pricinuite de războaiele purtate în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea au făcut ca documentele ajunse pînă la noi să nu fie (cu mici excepții) anterioare jumătății secolului al XVIII-lea.

Repartiția pe secole a documentelor explică alte carențe ale materialului rezultat din despuierea lor. Puțin numeroase în secolul al XVI-lea, ele se înmulțesc treptat după 1600, pentru ca în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea să avem la dispoziție un material bogat. Pentru perioada preliterară (secolele al XIII-lea — al XV-lea) a trebuit să ne mulțumim cu termenii românești (de regulă, toponime și antroponime) întîlnite în documentele slave sau latinești redactate în cele trei țări românești.

Din toate aceste motive, am fost nevoiți să ne adresăm uneori și textelor literare, dar numai atunci cînd informațiile furnizate de documente s-au dovedit insuficiente pentru a stabili circulația unui fenomen într-o epocă sau într-o regiune oarecare. Am făcut excepție numai în cazul unor cuvinte caracteristice pentru anumite zone ale Dacoromaniei, care nu au beneficiat de nici o atestare în documentele cercetate. În toate cazurile, am avut prevederea să apelăm exclusiv la monumente literare cu localizare certă, scrise neîndoielnic de persoane originare din regiunea respectivă [1]. Într-o măsură încă și mai mică am recurs la reconstituiri pornind de la situația existentă în graiurile vorbite în secolele următoare, inclusiv în cele actuale.

Așa cum se înțelege de la sine, datele oferite de textele investigate nu au, nici pe departe, o valoare absolută. Dacă, de exemplu, formele în *-u* ale imperfectului indicativ pers. 3 pl. apar atestate pentru prima oară la 1608, faptul nu înseamnă că fenomenul nu circula și înainte de secolul al XVII-lea, o asemenea eventualitate fiind posibilă, ba chiar probabilă, dar în nici un caz sigură. De aceea, pînă se va aduce proba contrară, noi am admis că apariția formelor analogice, astăzi literare, de indicativ imperfect pers. 3 pl. s-a petrecut la începutul secolului al XVII-lea.

2. În afara faptului că a trebuit să ne rezumăm la un spațiu editorial limitat, cantitatea de informații pe care ne-am întemeiat expunerea a fost condiționată și de amploarea investigației documentare. Se înțelege că parcurgînd un număr mai mare de texte am fi recoltat date mai bogate și mai amănunțite. Oricine va deschide o colecție de documente necercetată de noi va aduce, cu siguranță, completări sau rectificări afirmațiilor noastre. Deși am citit peste o mie de documente și însemnări de tot felul, considerăm cantitatea drept insuficientă. Trebuia, totuși, să ne oprim undeva.

Din rîndul particularităților de limbă a căror evoluție am putut-o astfel urmări, le-am reținut în primul rînd pe cele ce ne oferă o imagine cît mai cuprinzătoare a domeniului dacoromân în cursul perioadei istorice examinate sau într-un moment semnificativ al ei. Era apoi normal ca din acestea să dăm întîietate fenomenelor mai importante, care au o apariție frecventă în texte: fenomene fonetice avînd caracterul de „lege", desinențe sau verbe auxiliare des folosite ori termeni desemnînd noțiuni caracteristice ale vieții materiale. N-au fost însă neglijate nici faptele de mai mică însemnătate în planul limbii. Acestea, apărînd într-un număr limitat sau chiar unic de contexte, pun uneori o pecete particulară asupra vorbirii populare din diverse regiuni ale Dacoromaniei.

Din păcate, așa cum am arătat mai sus, proporțiile și configurația diferitelor compartimente ale limbii au ieșit inegale, în ciuda eforturilor de a le aduce la echilibru. Fenomenele fonetice sînt, în general, bine reprezentate, cele morfologice într-un mod căruia îi putem spune satisfăcător,

în timp ce bogăția lexicală a graiurilor dacoromâne este oglindită numai cu mare aproximație în expunerea noastră. Sintaxa a fost lăsată de o parte, întrucît în acest compartiment al limbii elementele specifice unor graiuri sînt extrem de rare, iar materialul de limbă ce ne-a stat la dispoziție, în urma parcurgerii textelor, a fost inegal și, oricum, insuficient pentru a ne permite să încercăm o expunere istorică asupra sintaxei dialectale (nu ne referim la prepoziții și conjuncții, care au fost considerate fapte de morfologie).

3. Potrivit ideilor expuse în capitolul consacrat considerațiilor teoretice și metodologice, în prezentarea fenomenelor de limbă am ținut seama de trei mari perioade istorice: a) perioada cuprinzînd secolele al XIII-lea — al XV-lea; b) secolul al XVI-lea și c) perioada dintre 1601 și jumătatea secolului al XIX-lea.

Discutarea și interpretarea materialului s-a făcut avîndu-se în vedere vechile regiuni istorice ale României: Țara Românească, Moldova, Transilvania și Banatul (pentru repartiția actuală a fenomenelor a fost adusă în discuție și Dobrogea). Crișana și Maramureșul sînt înglobate în Transilvania, iar Bucovina în Moldova. Banatul a fost deseori luat împreună cu sudul Hunedoarei vecine. Rezultă de aici că, vorbind, de exemplu, despre nordul Transilvaniei, înțelegem prin acest termen deopotrivă Crișana, nordul Transilvaniei propriu-zise și Maramureșul istoric, deci, în linii mari, tot teritoriul de la nord de Mureș și Tîrnave. Ori de cîte ori a fost necesar, ne-am referit și la Oltenia, Muntenia (propriu-zisă), Bucovina, Maramureș și Crișana sau la alte zone ale provinciilor istorice mai sus amintite și chiar la județele României de astăzi. Penuria de exemple din documentele bănățene, ca și dorința de a concentra expunerea ne-au îndemnat ca în unele cazuri (atunci cînd Banatul mergea cu Transilvania sau, cel puțin, cu anumite graiuri ardelenești) să examinăm împreună materialul lingvistic provenit din aceste regiuni.

4. În cursul expunerii noastre, au fost luate în considerație atît inovațiile, cît și fenomenele pe care acestea erau pe cale să le înlocuiască. De regulă, am acordat mai multă atenție inovațiilor, renunțînd să mai urmărim, în unele cazuri, fenomenele arhaice, treptat scoase din circulație. Există numeroase documente, în special de proveniență nordică, în care am întîlnit atît inovațiile, cît și corespondentele lor arhaice. Așa, bunăoară, în documentele moldovenești sau nord-ardelenești apar frecvent grafii care-l redau pe *e* medial aton (*fecior, oameni, veni*) sau rostirea moale a consoanelor *s, dz, z, ț* (*dzic, sec, țeapă, zid*), alături de grafii care notează trecerea lui *-e-* la *i* (*ficiori, oamini, vini*) sau rostirea dură a consoanelor mai sus amintite (*dzîc, săc, țapă, zîd*). În prezentarea materialului de limbă, am urmărit, în teritoriile nordice ale Dacoromaniei, numai expansiunea inovațiilor (*-i-, s, dz, ț, z* duri etc.), deși e posibil, dar numai posibil, ca, într-un caz sau în altul, grafiile cu *-e-* sau cele reflectînd rostirea moale a lui *s, dz, ț, z* să reproducă, cel puțin pînă la o anumită dată, situația reală din unele graiuri.

5. Un cuvînt despre reproducerea grafiilor notate în texte și reținute în expunerea noastră. Ori de cîte ori un text (literar sau neliterar) ne-a fost accesibil în original am procedat la interpretarea grafiilor, încercînd să stabilim în măsura posibilului și în limita criteriilor fixate, rostirea sau forma reală a cuvintelor. În general, ne-am servit în acest scop de literele existente în alfabetul aflat astăzi în uz pentru scrierea limbii noastre (între altele, pentru că așa s-a procedat și în culegerile de documente de unde provine majoritatea exemplelor și n-am dorit să consemnăm forme profund diferite de

acestea). Nu am ezitat însă să apelăm la semnele diacritice atunci cînd a fost vorba de a reda unele sunete inexistente astăzi în rostirea literară, cu condiția ca în original să se fi folosit semne speciale pentru reproducerea lor (avem în vedere unele consoane palatalizate, înregistrate prin notații aparte în textele scrise cu litere latine și ortografie maghiară). Întrucît valoarea slovelor ѣ și ѧ în cuvinte de tipul лѣѵе, ѕрѧще nu poate fi stabilită cu exactitate (am putea avea a face cu *e̯a*, *ę* sau chiar cu *e*), ne-am adresat în asemenea cazuri literei *ĕ*.

În situațiile, foarte numeroase, cînd exemplele noastre provin din diverse ediții, le-am reprodus, de regulă, *tale-quale*. Ne-am permis să intervenim numai în cazul unor transcrieri realizate prin transliterație (totală sau parțială), eliminînd literele fără valoare fonetică sau echivalînd slovele chirilice menținute în text. De exemplu, o grafie ca *deșartъ* sau *dreptŭ* au fost redate de noi *deșartă* sau *drept*. Nu am extins intervențiile în alte situații, deși am avut adesea certitudinea că interpretările noastre ar fi fost justificate.

Fiecare fenomen a fost discutat împreună cu corespondentul său dialectal, firește atunci cînd acest lucru a fost cu putință. Au rezultat, în felul acesta, un număr de expuneri cu caracter monografic, a căror schemă de organizare, ușor recognoscibilă, e următoarea:

a) Titlul consemnează realizările (dubletele, variantele) fenomenelor analizate.

b) Întîia parte a „monografiei" este consacrată formulării (definirii) fenomenului și conține o relatare succintă a opiniilor celor mai importante emise în legătură cu acesta. Fenomenele au fost formulate cît mai simplu posibil, fără a intra în detalii de fonetică, morfologie sau lexicologie istorică sau sincronică. Așa cum am spus mai sus, lista opiniilor e selectivă. În măsura în care avem a face cu explicații devenite curente, n-am mai indicat, de cele mai multe ori, numele celui sau celor ce s-au raliat unui punct de vedere sau au luat poziție împotriva lui (neamintind numele altora nu înseamnă, cîtuși de puțin, că explicațiile ne-ar aparține).

c) Prezentarea materialului de limbă, care urmează îndată după aceea, se face pe epoci și regiuni geografico-dialectale (asupra cărora vezi mai sus, p. 67). După fiecare exemplu se găsesc, în paranteză, locul și data emiterii documentului. În cazurile cînd a putut fi stabilită, localitatea de origine a scribului a fost notată după localitatea unde a fost redactat documentul. Localitățile, județele sau regiunile precedate de asterisc sînt reconstituite de noi pe baza indicațiilor oferite de texte. La numele de așezări rurale s-a adăugat, separat printr-o pauză, numele județului din care face parte. La termenii toponimici recoltați din documentele latinești redactate în Transilvania sau Ungaria a fost menționat județul în care se găsește sau se găsea odinioară localitatea respectivă. Am socotit că în astfel de situații scribii străini (unguri) au reprodus cuvîntul conform pronunțării locale. Nu am procedat la fel cu termenii extrași din documentele slavo-române moldovenești sau muntenești. Diecii, români sau vorbitori ai limbii române, puteau reda la fel de bine rostirea locală sau propria lor rostire (alta decît cea răspîndită în regiunea unde se afla localitatea respectivă). Ori de cîte ori data redactării unui document a fost stabilită prin conjectură, ea este precedată de c. (= circa). Pentru textele nedatabile cu precizie s-a trecut numai secolul sau o anumită perioadă dintr-un secol (începutul, sfîrșitul). Dacă nu se cunoaște decît termenul *ad quem* al perioadei în care a fost redactat

documentul, el se notează precedat de a. (= ante). Cînd se cunoaște numai termenul *a quo*, el se consemnează precedat de p. (= post).

Din rațiuni exclusive de economisire a spațiului, nu am făcut trimiteri la edițiile de unde ne-am extras exemplele sau la depozitul unde se păstrează documentele consultate în original (în privința textelor literare am considerat totuși necesar să indicăm sursa printr-o siglă, dar fără menționarea paginii sau rîndului). Procedeul va părea mai puțin discutabil cititorului cînd se va ști că exemplele provin în marea lor majoritate din lucrările noastre *Baza dialectală a românei literare* (București, 1975) și *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* (București, 1974; în colaborare cu Al. Mareș), unde pot fi găsite trimiterile exacte. Restul materialului documentar a fost extras din diverse cercetări de detaliu, menționate întotdeauna în expunerea consacrată diverselor fenomene de limbă.

d) Repartiția actuală a fenomenului constituie obiectul rîndurilor următoare. Ea a fost obținută înainte de toate prin consultarea răspunsurilor, publicate sau nepublicate, la cele două anchete pentru ALR. Numai sporadic și în limita necesităților s-a apelat la atlasele regionale, aflate în curs de realizare. Am pus însă la contribuție monografiile dialectale, precum și diferite alte lucrări sau articole de specialitate.

e) În final, au fost desprinse unele concluzii din cele mai generale asupra evoluției fenomenului în graiurile dacoromâne, în măsura în care acest lucru a fost simțit ca necesar și util.

NOTE

[1] În cazul *Paliei de la Orăștie* (1582), tradusă de cărturari români din Banat și Hunedoara, s-a făcut abstracție de cele cîteva muntenisme introduse de tipografii cărții.

Capitolul II

Fonetica

VOCALISM

a — ă. *a* aton > *ă* în cuvinte de origine latină și de alte origini. Fenomenul, foarte vechi, se întîlnește în toate graiurile dacoromâne. Există însă o serie de termeni (de altă origine decît latina) în care *a* aton (mai exact, protonic) apare trecut la *ă* numai în unele graiuri, în timp ce în altele această transformare fonetică nu se constată (*a* s-a putut menține în unele cazuri datorită acțiunii prohibitive a lui *a* accentuat din silaba următoare). Nu este exclus ca *a* > *ă* peste tot în asemenea cuvinte, iar apoi în unele zone *ă* > *a* printr-un proces de asimilare vocalică (acolo unde în silaba următoare exista un *a*).

Materialul de limbă extras din textele secolului al XVI-lea nu permite stabilirea unei repartiții dialectale precise a fenomenului. După 1600, l-am întîlnit în special în Transilvania și Moldova (mai ales în nume proprii). Astfel, *a* > *ă* apare în documente din Transilvania: *Băsărab* (Făgăraș, 1698), *căzaci* (Șercăița — Brașov, 1849), *căzanie* (Turda, 1825; *Ocna Sibiului, 1826), *Găvril* (*Căieni — Satu Mare, 1701), *Măgdălina* (Arpașul de Jos — Sibiu, p. 1723) etc.

Foarte numeroase sînt atestările moldovenești ale fenomenului, în timp ce astăzi *a* aton > *ă* nu apare decît arareori în această regiune a țării: *Căzan* (1612), *căzac* (Cojeni, 1603; Iași, 1649; *Vrancea, 1714), *Dămiian* (Iași, 1648; Șoldănești — Botoșani, 1715), *drágoman* (*Bucovina, 1674), *Gălata* (Iași, 1619), *Gălați* (Hîrlău — Iași, 1625), *Mătei(u)* (Roman, 1605; Iași, 1701), *Vărvarei* (Pleșești, 1620).

Cu totul sporadic a fost notat fenomenul în Țara Românească (una din atestări e din Oltenia): *căzanului* (*Argeș, 1753), *Stămate* (Craiova, 1814).

Nu am consemnat trecerea lui *a* la *ă*, după 1600, în puținele documente bănățene ce ne-au stat la dispoziție.

Orientîndu-ne după ALR, *a* > *ă* în cuvinte ca *bălaur, căpac, căzan, Măria, păstramă*, în Banat, Transilvania, Oltenia de vest și, mai rar, în Moldova, în timp ce în Muntenia propriu-zisă, Dobrogea, Oltenia de răsărit și în cea mai mare parte a Moldovei fenomenul nu a fost întîlnit (ALR I, vol. I, h. 248, ALR II, mat. necart., chest. nr. 4242, ALR II, SN, vol. IV, h. 1147, vol. V, h. 1303, 1545, ALRM II, SN, vol. III, h. 902).

ă — a. Într-o serie de graiuri dacoromâne, din trecut și de astăzi, *ă* protonic a evoluat la *a*: *barbat, masură*. După cum se vede, fenomenul are loc atît în cazurile cînd *ă* provine din *a* latin, cît și în cazurile cînd avem a face cu *e* > *ă* după o consoană rostită dur. Între trecerea lui *ă* protonic la *a*, condiționată de prezența lui *a* tonic din silaba următoare (*barbat*), și evoluția lui similară în cuvinte ca *batrîn, ca(d)zu, masură* ar exista, după

S. Pușcariu, o strînsă legătură. Simpla prezență a accentului în silaba următoare ar fi determinat ca trecerea lui *ă* la *a* să se producă și în termenii din această ultimă categorie (LR, II, 375—376). După I. Iordan (RF, I, 1927, 117—154), în evoluții de tipul *bătrîn* > *batrîn*, *măsură* > *masură* am avea a face cu un fenomen neromânesc, punct de vedere combătut de R. Todoran (SCL, V, 1954, 1, 77—82). I.-A. Candrea (PS, I, CXLIII) și Gr. Rusu (CL, XVII, 1972, 2, 235—241) socotesc că *a* ar fi etimologic în cuvinte de tipul *barbat*, *ca(d)zu*. Am contestat această opinie, invocînd atestările fenomenului din secolele al XVI-lea — XIX-lea (SCL, XXIV, 1973, 5, 545—549).

Din motive care au fost expuse aiurea (R. Todoran, în SCL, V, 1954, 1, 79; Gheție—Mareș, GD, 74—75), exemplele cu *a* din documentele slavo-române scrise în secolele al XV-lea și al XVI-lea nu probează răspîndirea fenomenului în Țara Românească și Moldova (cf. I. Bărbulescu, în „Arhiva", XXXI, 1924, 1, 39, CC, 68).

În secolul al XVI-lea, documentele românești redactate în Țara Românească confirmă prezența, în cea mai mare parte a acestei provincii, a lui *ă* (netrecut la *a*): *Arbănașul* (*Dîmbovița, 1595—1596), *împăratul* (Cîmpulung, c. 1521), *părinți* (*Mehedinți, 1599) etc. Situația se menține aceeași în secolele următoare. Excepție fac unele graiuri oltenești, în care *ă* > *a* a fost notat pînă la începutul secolului al XIX-lea: *barbatu-meu* (*Vladimiri — Gorj, 1821), *camaș*[*ă*] (Tîrgu-Jiu, 1793), *s-a dăscu*⟨*m*⟩*parat* (1599—1600), *stradanie* (Tismana — Gorj, 1612).

În Moldova, trecerea lui *ă* la *a* este atestată neîntrerupt pînă în zilele noastre, cu o frecvență sporită după secolul al XVI-lea: *adivarate* (Iași, 1818), *împaratului* (Tîrgu Frumos, p. 1806), *au lasatu* (*Bucovina, 1753), *pîrcalabul* (Cîmpulung, 1595), *au parut* (Cătămărești — Botoșani, 1677), *sapate* (mănăstirea Galata — Iași, 1588), *spatar* (Iași, 1739), *zalogu* (1623) etc. Exemplele provin în marea lor majoritate din jumătatea de miazănoapte a Moldovei, semn că aici fenomenul e mai vechi decît în sud, unde pare a fi o extindere mai recentă dinspre nord.

Dincolo de munți, trecerea lui *ă* la *a* a fost notată în patru zone. Prima dintre ele este Maramureșul, unde evoluția lui *ă* protonic la *a* apare în 1619—1620, la Budești: *cumparat-au*. Fenomenul se reîntîlnește după această dată, fără a fi fost vreodată prea răspîndit: *au platit* (Borșa, 1836), *primavara* (Ieud, 1772), *saborul* (Vișeul de Mijloc, 1655). Și în cea de a doua arie, care cuprinde o parte a Crișanei, Munții Apuseni și nordul Bănatului, fenomenul e atestat sporadic: *calarii* (1582; PO), *capitani* (Arad, 1724), *au cumparat* (Vașcău-Sohodol — Bihor, 1773), *parechе* (Buziaș — Timiș, 1803). Cea de a treia arie se întinde în județele Alba și Sibiu: *stradania* (Sebeș, 1818), *straine* (Sibiu, 1783). În sfîrșit, ultima arie, a patra, se situează în sudul Banatului, neavînd, se pare, legătură cu aria care înglobă, între alte teritorii, nordul acestei provincii: *se jacusă* (Mehadia — Caraș-Severin, 1810), *parintele* (Teregova — Caraș-Severin, 1788).

În prezent, evoluția lui *ă* protonic la *a* a fost notată în mai multe părți ale teritoriului dacoromân: o arie cuprinde Moldova (în sud, *ă* > *a* numai în cuvinte de tipul *barbat*), a doua Bihorul și zona Munților Apuseni, întinzîndu-se și asupra Banatului nordic, iar a treia înglobează sudul Hunedoarei și nord-vestul Olteniei. Mai mult sau mai puțin sporadic, fenomenul a fost notat în Maramureș — Oaș și în Muntenia, în vecinătatea ariei moldovenești (ALR, I, vol. I, h. 48, 79, 115, 123, vol. II, h. 151, 184, 204, 216 etc.;

pentru Maramureș — Oaș, vezi Candrea, O, 10; M. L. Purdela, în CL, XV, 1970, 2, 265—269; cf. și NALR—*Mar.*, vol. II, h. 436, 447, 517).

După cît se pare, fenomenul a atins în secolul nostru expansiunea sa maximă; totuși aria hunedoreană-olteană a fost cîndva mai extinsă decît astăzi, înglobînd și unele zone vecine din Transilvania de sud-vest și din sudul Banatului.

ă — e. a) Trecerea lui *ă* neaccentuat la *e* în *blestem* (*blestema*), *necaz*, *pereche*, *percle* și *sperja* este o inovație a graiurilor sudice, posterioară secolului al XVI-lea.

În *blestem*, *pereche*, *percle*, *ă* a trecut la *e* datorită acțiunii asimilatoare a lui *e* din silaba următoare. Pentru a-l explica pe *e* din *necaz* va trebui să pornim de la verbul *năcăji* și să presupunem o disimilare *ă — ă* > *e — ă*. De la *necăji*, *e* s-a extins și la *necaz*. În *sperja*, care vine de la un etimon latin cu *a* (cf. **expavorere;* CADE), *ă* s-a acomodat la vocala prepalatală din silaba următoare.

Dintre aceste inovații, trecerea lui *ă* la *e* în *blestem*, *blestema* apare bine reprezentată în documente. Îndată după 1600, fonetismul cu *e* a fost atestat în documente scrise în zona centrală a Munteniei: *blestemi* (j. Giurgiu, 1604), *blestemat* (Tîrgoviște, 1615). De aici inovația s-a răspîndit spre apus. *Blestem* apare în județul Argeș în al doilea sfert al secolului al XVII-lea, iar în regiunea Muscelului la începutul secolului următor (Stănești — Argeș, 1626; 1709). În Oltenia l-am notat mai tîrziu: *blestem* (*Craiova, 1745).

Trecerea lui *ă* la *e* în *necaz* și derivatele nu a fost atestată în documente înaintea secolului al XVIII-lea: *necazuri* (Rîmnicu-Vîlcea, 1722; *mănăstirea Cîmpulung, 1745), *necăjiți* (Cerneți — Mehedinți, 1777).

Nu am întîlnit în documentele cercetate de noi atestări ale trecerii lui *ă* la *e* în *pereche*, *percle*. Aproape toate exemplele pe care le-am notat pentru aceste cuvinte provin din Oltenia și partea vestică a Munteniei și prezintă, în mod normal, pe *ă*: *păreche* (*j. Buzău, 1756), *păreche* (*j. Argeș, 1753), *părechi* (Horezu—Vîlcea, 1736), *părcți* (Cîmpulung, 1743). În textele literare *e* nu apare înaintea secolului al XIX-lea (vezi DLR s.v.).

Trecerea lui *ă* la *e* în *sperja* este consemnată în documente abia în secolul al XVIII-lea: *te voi sperja* (Craiova, 1790), *Sperjiat* (*Dîmbovița, 1777).

În celelalte zone ale teritoriului dacoromân, au fost atestate, începînd cu secolul al XV-lea, numai fonetismele etimologice cu *ă*.

După cum rezultă din materialul ALR (ALR I, vol. I, h. 99, ALR I, mat. necart., chest. nr. 597, 1307, 1356, ALR II, SN, vol. I, h. 71, vol. V, h. 1451; vezi și R. Todoran, în CL, VI, 1961, 1, 60, 61), fenomenul este caracteristic și astăzi graiurilor din Muntenia propriu-zisă (uneori și celor din Oltenia și Dobrogea). De observat totuși că *necaz* apare în cîteva puncte în teritoriul de peste munți, iar *pereche* în Moldova și Banat (dar în aceste regiuni el este, foarte probabil, literar).

b) Trecerea lui *ă* la *e* în cuvîntul *femeie* (< lat. *familia*) se constată încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în Moldova: *femeiei* (Brăhășești — Galați, 1577). În această zonă a Dacoromaniei, fenomenul este atestat și după 1600: *femeaia* (1607; Pașcani, 1612; Iași, 1642), dar grafiile cu *ă* continuă să apară: *fămeaia (fămeia)* (Bacău, 1609; Tecuci, 1641; Roman, 1651).

În Țara Românească, *ă* > *e* apare rar: *fimeia* (1621 ; *i* scris din eroare în locul lui *e*). Frecvente pînă tîrziu sînt în documentele muntenești grafiile cu *ă*, ceea ce dovedește că în această parte a țării asimilarea lui *ă* la *e*

următor s-a făcut lent și s-a încheiat într-un interval mai mare de timp: *fămcaia* (*femeia*) (1622; *București, 1668; Cîmpulung, 1679; Tîrgoviște, 1719).

Și în Transilvania fonetismul *ă* s-a menținut mai multă vreme, ca și în Țara Românească: *fămcaia* (*fămeia*) (Porcești — Sibiu, 1733; Ohaba, 1762; Poiana Sibiului, 1767).

În secolul nostru, *ă* apare trecut la *e* în cea mai mare parte a dialectului dacoromân (excepțional, *ă* a mai fost notat în nord-vestul Olteniei și în Valea Hațegului). În Moldova, *e* > *i*: *fimeie*. Prin sudul Munteniei și în unele graiuri ardelenești *ă* > *o*: *fomeie* (acest *o* era răspîndit odinioară și în Moldova, căci aici a fost înregistrată pe alocuri forma *fumeie*, în care *u* provine dintr-un *o* aton) (ALR, I, vol. II, h. 194, 195, ALR II, SN, vol. V, h. 1370, ALRM I, vol. II, h. 279; Densusianu, ȚH, 27).

c) Spre deosebire de cele mai multe din cuvintele examinate în paragrafele precedente, în *nedejde* avem a face cu o inovație a graiurilor din nordul țării și din Banat (*ă — e(ę) > e — e(ę)*), căci cuvîntul provine din sl. *nadežda*.

În secolul al XVI-lea, *nedejde* apare, alături de *nădejde*, în Moldova: *nedĕjde*, *nedejdiuitori* (*mănăstirea Moldovița — Suceava, 1592).

După 1600, *nedejde* (și derivatele) apar în documente scrise în nordul Moldovei: *Nedeajde* (*Bucovina, 1669), *nedejdui* (Botoșani, 1722), *nedejduit[ori]* (Moldovița — Suceava, înc. sec. XVII) și în nordul Transilvaniei: *nedeajde* (Năsăud, 1702), *nedeajdia* (c. 1700), *nede[j]de* (Vișeul de Mijloc —Maramureș, 1655).

ALR II, SN, vol. VI, h. 1655 l-a înregistrat pe *nedejde* (*nedęjde*) și pe *nidejde* (*nidęjde*, cu *e* > *i*) în Moldova și Transilvania de nord, precum și prin Banat.

ă — u. Trecerea lui *ă* la *u* în *mulțumi* (și derivatele) este un fenomen caracteristic graiurilor muntenești. Apariția lui *u* se explică printr-o asimilare vocalică: *u — ă > u — u*. Evoluția fonetică ne întîmpină în documente începînd cu secolul al XVIII-lea: *vom mulțumi* (Rîmnicu-Vîlcea, c. 1763), *mulțumită* (1760), *mulțumesc* (Craiova, 1808). ALR I, mat. necart., chest. nr. 1497 l-a atestat pe *mulțumi* în Muntenia și în cîteva puncte din Moldova și Transilvania, unde însă avem a face, după toate probabilitățile, cu o influență a limbii literare.

e — ă. a) Trecerea lui *e* la *ă* în *Dumnă(d)zău* se explică foarte probabil printr-o asimilare vocalică (*e — ă > ă — ă*): *Dumne(d)zău > Dumnă(d)zău*. Fenomenul a fost notat în Moldova de nord încă din secolul al XVI-lea (Suceava, 1595; Cîmpulung, 1595). Și după 1600, fonetismul *ă* apare frecvent în documentele moldovenești: *Dumnă(d)zău (Domnădzău)* (Cîmpulung, înc. sec. XVII; Tîrpești — Neamț, 1610; Iași, 1620; *Bîrlad, 1651; *Bucovina, 1696), *dumnăzăiasca* (Iași, 1801). Formele etimologice, cu *e*, circulau în Moldova nordică alături de cele cu *ă*.

Deținem o singură atestare ardelenească a fonetismului (c. 1700).

În zilele noastre, *e > ă* numai în nordul Moldovei și într-un punct din Transilvania de răsărit, în imediata apropiere a ariei moldovenești (ALR I, mat. necart, chest nr. 575).

b) Un alt caz de evoluție a lui *e* la *ă* îl avem în *lăpădа* și derivatele. E vorba, și de această dată, de o asimilare vocalică: *a — ă > ă — ă* (pornim de la etimologia propusă de N. Drăganu: lat. **lepidare*) [1].

Din puținele atestări documentare ale cuvîntului rezultă că, în Transilvania, fenomenul datează de la începutul secolului al XVII-lea: *s-o lăpădatu* (1601—1602), iar în Muntenia încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea

(*Lăpădat*, 1471), pentru ca la jumătatea veacului următor el să fie consemnat din nou, de asemenea într-un document slavon (*Lăpădat*, 1557). O atestare din Banat datează din c. 1800: *au fost lăpădat* (Mehadia — Caraș-Severin). Răspîndirea inovației în actuala sa arie s-a petrecut însă lent, grafii cu *e* apărînd frecvent în documentele ardelenești și muntenești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Neașteptată este consemnarea lui *ă* în Moldova, adică într-o arie în care *e* s-a păstrat pînă astăzi: *s-au lăpădat* (Iași, 1620). Exemplul, unic, trebuie privit cu rezervă, mai ales că nici textele literare moldovenești nu reflectă trecerea lui *e* la *ă* în acest cuvînt.

Fenomenul este astăzi general în Transilvania, Banat, Oltenia și în jumătatea vestică a Munteniei, pînă la linia București — Tîrgoviște (ALR II, mat. necart., chest. nr. 4569).

e — ă — i. Deși etimologia cuvîntului *străin* este încă discutată, ni se pare deasupra oricărei îndoieli faptul că pentru explicarea diverselor fonetisme cu care apare cuvîntul trebuie să pornim de la o formă cu *e*; etimon probabil **exterrinus* (vezi Densusianu, HLR, II, 108; cf. Rosetti, ILR[2], 499) sau *exterrenus* (vezi articolul nostru publicat în SCL, XXVI, 1975, 2, 180). De la *strein*, printr-o asimilare vocalică (*e — i > i — i*) s-a ajuns la *striin*, iar prin contragerea celor doi *i* la *strîn*. Pentru a-l explica pe *străin* avem de ales între două soluții: analogia termenilor formați cu *stră-*, propusă de Densusianu (HLR, II, 108), sau velarizarea lui *e* după un *r* rostit dur (vezi articolul nostru citat mai sus, 176).

În secolul al XVI-lea, atestările cuvîntului în documente sînt sporadice. Forma cu *e*, alături de cea cu *ă* (o singură atestare) apare în Moldova: *streini* (*Vrancea, 1592); cf. *străini* (c. 1594), dar această rostire e nesigură, căci se întîlnește într-un document scris de Petru Șchiopul, a cărui manieră de a reda sunetele românești este adeseori bizară. În Țara Românească a fost consemnată numai forma cu *e*: *streini* (c. 1600). Un text literar bănățean-hunedorean folosește forma cu *i-i*: *striin* (1582; PO).

După 1600, în documentele muntenești apar deopotrivă forme cu *e* și cu *i-i*: *strein* (mănăstirea Cozia — Vîlcea, 1602; Tîrgoviște, 1623; Budișteni, 1757; Craiova, 1779; *Dolj, 1818), *striin* (mănăstirea Cozia — Vîlcea, 1602; Fălcoi, 1677; mănăstirea Cotroceni — București; Sărăcinești — Vîlcea, 1724). Forma cu *e* se întîlnește pînă în secolul al XIX-lea în zone unde astăzi apare rostirea cu *i-i* contrași, *strîn*, ceea ce dovedește că *strein* l-a precedat aici pe *striin* (și, desigur, și pe *strin*). Atestarea izolată a lui *striin* lîngă București, care e situat astăzi în aria lui *strein*, trebuie interpretată (dacă nu se datorează vreunui oltean) drept o dovadă că limita estică a ariei lui *striin* a cunoscut unele fluctuații în cursul ultimelor secole.

În Moldova apare curent forma cu *e*: *strein* (Iași, 1619, 1620; Glodeni — Iași, 1696; mănăstirea Slatina — Suceava, 1742; *Suceava, 1749 etc). *Străin* e notat mai rar (*Cîmpulung, 1696; Iași, 1701; Dracinești, 1742). Se observă că *strein* (cu *e*) are curs în zone unde în zilele noastre se spune *străin*, probă că în Moldova fonetismul cu *ă* este posterior celui cu *e*. Cu totul sporadic apare în Moldova *striin* (*Vrancea, 1760); grafii ca aceasta trebuie socotite drept rezultatul unei înriuriri a scrisului muntenesc.

Marea majoritate a exemplelor ardelenești prezentînd fonetismul *e* provin din Maramureș: *înstreina* (Vișeul de Sus, 1743; Călinești — Josani, 1745), *strein* (Cornești, 1778), *(a) streina* (Băicoel, 1749; Botiza, 1750). Fonetismul etimologic l-am mai notat în Brașov: *streine* (1721) și în Mesentea — Alba: *a înstreina* (p. 1765), adică în zone unde astăzi are curs fonetismul cu *ă*. *Străin* apare, după 1700, în Maramureș, Satu Mare, Bihor și Alba:

l-au înstrăinat (*Oradea, 1818), *străin* (Ieud — Maramureș, 1743), *străina* (Bușag — Satu Mare, 1766; Tibru — Alba, 1773; Sălișteu-Pomezău — Bihor, 1795).

Faptul că în cîte un punct din Munții Apuseni și județul Mureș au fost consemnate în zilele noastre rostirile *striin* și *strin* ar trebui oare interpretat în sensul că odinioară aria lui *striin* (*strin*) se întindea spre nord pînă la linia Beiuș — Reghin? O asemenea afirmație ar fi fără îndoială hazardată, deoarece prezența fonetismelor *i-i* și *i* în cele două puncte ar putea fi tot atît de bine un fenomen recent. De altfel, acceptînd această interpretare ar însemna că în unele părți ale Transilvaniei *e* ar fi evoluat la *i*, ar fi revenit apoi la *e*, pentru a trece, în fine, la *ă*, evoluție complicată, pe care documentele nu o confirmă.

Conform ALR, *strein* apare în două arii: una cuprinde Muntenia nordică și estică, Dobrogea, regiunea Sibiului, sudul Moldovei, iar cealaltă, părți din județele Bihor, Sălaj și Maramureș. *Striin* e răspîndit în apusul Munteniei, *striin* în sudul Banatului și în întreaga Oltenie. În rest, adică în jumătatea nordică a țării (cu excepția micii arii din nord-vestul Transilvaniei — Maramureș, unde a fost atestat *strein*, precum și a două puncte izolate din Munții Apuseni și din județul Mureș, unde apar *striin* și *strin*), se spune *străin* (ALRM II, vol. I, h. 191; vezi și E. Petrovici, în LR, IX, 1960, 5, 66).

(e) — ă — i. Evoluția lui *e* la *ă* în *dănăoară* (< lat. *de una hora*) este o particularitate a unor graiuri nordice (moldovenești); în rest, *e* a trecut la *i*: *(o)dinioară*. Avem a face cu un fenomen de asimilare vocalică (*e — ă > ă — ă*), și nu cu velarizarea lui *e* după un *d* rostit dur. Fenomenul trecerii lui *e* la *ă* nu apare în documentele secolului al XVI-lea. Se întîlnește în *Tetraevanghelul de la Sibiu* și în *Pravila* lui Coresi, unde trebuie socotită drept o penetrație moldovenească. După 1600, fenomenul apare numai în Moldova, unde e notat frecvent: *dănăo(a)r(ă)* (1607; Botoșani, 1615; Suceava, 1624; Rădăuți, 1628; Piscani, 1632, *Vădani — Galați, 1639), (*neci, nici*) *(o)dănăoară* (Pleșești, 1622; Birlad, 1623; Iași, 1741). *(O)dinioară* apare curent în documentele din celelalte regiuni ale țării.

Nedispunînd de o hartă ALR, nu putem spune nimic despre răspîndirea actuală a fenomenului trecerii lui *e* la *ă* (pe cît se pare, *dănăoară* a dispărut din limbă, fiind înlocuit cu *(o)dinioară*).

-e- — -i-. O importantă particularitate a fonetismului graiurilor dacoromâne o constituie evoluția lui *e* medial ațon la *i*. Fenomenul, foarte vechi, este general dacoromânesc în cuvinte ca *cireș* (< **ceresius*), *picior* (< **peticlus*) etc. (Nandris, PhHR, 23). El se întîlnește, cu o frecvență mai mare sau mai mică, într-o serie de termeni în diferite graiuri dacoromâne.

În expunerea de față ne-am oprit asupra evoluției lui *-e-* la *i* în termeni ca *fecior, gemeni, oameni, vedea, veni* etc. În aceste cuvinte fenomenul se produce de cele mai multe ori ca urmare a unei evoluții spontane și mai rar printr-un accident fonetic (asimilarea lui *-e-* la *i* aflat în silaba următoare). În formele de singular sau plural articulat ale unor substantive, de tipul *părintile, zapisile*, evoluția lui *-e-* la *i* se explică printr-o disimilare vocalică (Gheție, BD, 105—106).

În secolele al XIII-lea — al XV-lea, fenomenul apare atestat mai ales în Moldova: *Galbin* (1456), *Jamiri* (= Gemeni; 1472), *Jemineșți* (1447), *povisti* (vb.: 1464) etc. Nu lipsesc nici atestările nord-ardelenești: *Ficior* [*miklous*] (Maramureș, 1374), *Ficiur* (Bihor, 1202—1203). În Țara Românească, se întîlnesc numai grafii care probează conservarea lui *-e-*: *Coarnele* (1487), *Făgețel* (1500).

După 1500, evoluția lui *-e-* la *i* se constată și în Țara Românească, în Oltenia și vestul Munteniei propriu-zise: *discălicător(i)* (*Gorj, 1563—1564), *ficiorilor* (*Vîlcea, 1594), *oamin⟨i⟩* (Cîmpulung, c. 1521). O mare frecvență prezintă fenomenul în Moldova secolului al XVI-lea: *ficiorul* (*j. Bacău, 1592), *oamini* (*Vrancea, 1592), *priiatinilor* (Suceava, 1595), *șitrarul* (Drăgușeni—Iași—Pildești—Neamț, 1592) etc. Atestarea rară a lui *i* în zonele nordice ale Transilvaniei se explică exclusiv prin insuficiența probelor documentare: *Andriiaș* (*Bistrița, c. 1600), *oamiri* (Sălișteа — Maramureș, c. 1593). În sud-estul teritoriului de peste munți, evoluția pare să nu fi avut loc: *oameni, au venit* (*Brașov, c. 1587). În schimb fenomenul a cunoscut, cu certitudine, o răspîndire destul de mare în graiurile din Banat — Hunedoara: *așijdire, să blastim, brațile, galbin, oamini, vinind* (1582; PO).

Situația cunoaște, în linii mari, modificări puțin semnificative după 1600. În măsura în care înmulțirea exemplelor din documente ne îngăduie o asemenea concluzie, putem afirma că fenomenul dobîndește o mai mare răspîndire în zonele unde fusese atestat cu un secol înainte. Moldova continuă să fie aria cu cea mai largă atestare a fenomenului (din motive de economie a spațiului, vom cita numai exemple din secolul al XVII-lea): *a se amestica* (Hîrlău — Iași, 1625), *niclătită* (*Solca, 1625), *oamini* (Bîrlad, 1651), *s-au pominit* (Iași, 1660), *priiatini* (Tîrgu Neamț, înc. sec. XVII), *a triia* (Roman, 1608) etc.

În Țara Românească, *-e-> i*, ca și înainte, în Oltenia: *adivăr* (mănăstirea Tismana — Gorj, 1612), *ficiorilor* (*Vîlcea, 1602), *galbin* (*Horezu — Vîlcea, c. 1726) etc. Curînd după 1600, fenomenul apare și în regiunile estice ale Munteniei propriu-zise: *oamini* (Floci — Ialomița, 1605), *pepinii* (*București, 1745) etc.

Transilvania de nord cunoaște frecvent evoluția lui *-e-* la *i*, adesea în aceleași cuvinte ca în Moldova: *carile* (Beiuș, 1827), *ficior* (Borșa — Maramureș, 1675), *galbini* (Turda, 1766), *oamiri* (*Maramureș, 1602—1617), *păcatile* (Trip — Satu Mare, 1752), *trii* (Moigrad — Sălaj, 1767), *să viniț* (Arad, 1724). Surprinde, oarecum, frecvența ridicată a fenomenului în zonele sudice ale Transilvaniei, inclusiv sud-estul, unde *-e-* se păstra intact înainte de 1600: *cirișariu* (Dridif — Brașov, 1735), *ficior* (Galda de Jos — Alba, 1714; Rășinari — Sibiu, 1748), *priatini* (Brașov, 1717), *au vinit* (Făgăraș, 1803) etc.

Normală ne apare prezența fonetismului în Banat — Hunedoara: *cînticul* (sec. XVII; LM), *ficior* (Orăștie, 1764), *galbini* (Cornia — Caraș-Severin, 1789), *videre* (sec. XVII; AC), *vinitul* (Hațeg, 1815) etc.

Astăzi evoluția lui *-e-* la *i* a fost înregistrată curent în Moldova și în Transilvania de nord, cu observația că în prima regiune ea apare și într-o serie de cuvinte în care *e* se păstrează pe celălalt versant al Carpaților. Mai rar a fost notată în Banat-Hunedoara, Oltenia și sudul Transilvaniei. În Muntenia, fenomenul se întîlnește sporadic, iar într-o serie de cuvinte e absent (ALR I, vol. I, h. 72, vol. II, h. 187, 210, ALR II, SN, vol. VI, h. 1751, 1759; ALRM I, vol. II, h. 271).

În ansamblu, avem a face cu un fenomen aflat în expansiune, începînd cu secolul al XIII-lea, data primei sale atestări, și pînă astăzi. În unele graiuri sud-ardelenești, s-ar putea ca evoluția lui *-e-* la *i* să-și fi restrîns circulația după 1800.

-e — -i. Părerile cercetătorilor diferă în ceea ce privește sunetul rezultat din închiderea lui *-e* aton. După unii s-ar fi ajuns la *i*, în timp ce alții (E. Petrovici, de pildă) consideră că sunetul rezultat este un *ę* (*e* închis). În exemplele ce vor urma, *-i* reflectă neîndoielnic închiderea lui *-e*, realizarea

exactă, pe plan fonetic, a acestei evoluții (*e*, *ĭ* sau *i*) neputînd fi stabilită cu exactitate. Fenomenul s-a produs și în cuvinte ca *ce*, *de*, *pe*, atone în frază.

Nu deținem exemple sigure care să ateste evoluția lui *-e* la *i* înainte de secolul al XVI-lea.

După 1500, *-i* este foarte bine reprezentat în documentele moldovenești, mai ales în cele elaborate în nordul regiunii: *acĕli* (Suceava, 1595), *di* (*Vrancea, 1592), *va faci* (1593), *Ghiorghi* (*j. Bacău, 1592), *madzari* (mănăstirea Galata — Iași, 1588), *paci* (Suceava, 1595), *pri* (Drăgușeni — Iași — Pildești — Neamț, 1587), *sălași* (pl.; 1583), *să să știi* (*Tazlău—Neamț, 1598), *știri* (sg.; *mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592), *zili* (1590—1591) etc.

Sporadice sînt atestările în celelalte graiuri dacoromâne, care îl conservă pe *-e*. Ele provin din Oltenia: *di* (1579—1580), *pi* (Bolboși-Sura — Gorj, 1576) și Banat—Hunedoara: *cadi*, *di* (Bălgrad — *j. Hunedoara, c. 1600), *doisprădzĕci* (1582; PO).

În Moldova, după 1600, fenomenul are aceeași răspîndire, atestările fiind numeroase în tot cursul secolelor al XVII-lea — al XIX-lea. Ne mărginim să înregistrăm cîteva exemple din secolul al XVII-lea: *ari* (Bîrlad, 1612—1614), *să nu s-amesteci* (pers. 3 ;Iași, 1637), *ci* (Tecuci, 1661), *di* (Tîrgu-Neamț, înc. sec. XVII; Dorohoi, 1654), *dumisali* (Roman, 1651), *paci* (Cîmpulung, înc. sec. XVII), *sali* (Bacău, 1609), *starosti* (Cotnari — Iași, 1618). Ținînd seama de frecvența atestărilor, fenomenul închiderii lui *-e* pare a se fi difuzat în Moldova dinspre nord spre sud.

În jumătatea răsăriteană a Munteniei, pînă la linia București—Tîrgoviște, fenomenul este atestat documentar, nu prea des însă, îndată după 1600 (în această zonă el are aspectul unei „revărsări" dinspre Moldova): *di* (1606; mănăstirea Cotroceni—București, 1702), *niști* (Floci—Ialomița, 1605), *să s[ă] știi* (3 sg.; București, 1626). Aria olteană a fenomenului continuă să furnizeze exemple și după 1600: *aimentrili* (*Craiova, c. 1602), *di* (*Vîlcea, 1602), *să știi* (3 sg.; Tîrgu-Jiu, 1824).

Ne lipsesc mărturiile sigure ale prezenței fenomenului în Banat—Hunedoara după 1600. E de presupus însă că *-i*, atestat în secolul al XVI-lea și în zilele noastre, va fi avut curs și în perioada ce separă aceste date extreme. O tîrzie dovadă a circulației lui *-i* în Bihor este grafia *iasti*, notată într-un document din 1824 scris în satul Talpe.

În epoca noastră, evoluția lui *-e* la *i* a fost consemnată în trei arii. Una (și cea mai importantă) cuprinde întreagă Moldova, estul Munteniei și o parte a Dobrogei; a doua se întinde în Bihor și în Munții Apuseni; a treia, în sfîrșit, înglobează sud-estul Banatului și vestul Olteniei (ALRM I, vol. II, h. 210, 220, 276; ALRM II, vol. I, h. 46, 65, 67; vezi hărțile expansiunii fenomenului la Pușcariu, LR, II, h. 15, 21 și la Teaha, CN, 50).

e(i) — zero. *e* din *derege* și *derept* a trecut de timpuriu la *i* în unele graiuri, prin disimilare vocalică (la fel ca derivatele lor): *direge*, *direpț*; în anumite zone ale Dacoromaniei, *e(i)* s-a sincopat.

În secolul al XVI-lea, forma cu *e(i)* este generală. O excepție a fost semnalată în documentele din Țara Românească: *dreptu* (*Craiova, 1600).

După 1600, formele sincopate apar curent în documentele muntenești: *dreaptă* (Tîrgșor—Prahova, 1636), *drept* (1601; 1622) etc. Desigur, formele cu *e(i)* continuă să apară destul de des, dar după 1650, spre 1700, numărul lor este în descreștere accentuată. În secolul al XVIII-lea, *i* apare în

special în vestul Munteniei și în Oltenia: *direptate* (Baia de Aramă—Mehedinți, 1714), *dircse* (*Argeș, 1748) etc.

În Moldova, sincopa lui *e(i)* e atestată după 1600: *dreaptă* (Bîrlad, c. 1610), *dreas[e]* (Bacău, 1609), *drepți* (Suceava, 1626), *dresi* (Cojeni, 1603) etc. Și aici formele cu *e(i)* nesincopați se mențin pînă după 1700 (deținem chiar o atestare de la începutul secolului al XIX-lea: *să se înderăpteză*, Iași, 1801). Din exemplele extrase din documente pare a rezulta că în Moldova înlocuirea formelor cu *e(i)* prin cele sincopate a cunoscut un ritm mai lent decît în Țara Românească.

Pe cît ne-am putut da seama, orientîndu-ne după materialul aflat la dispoziția noastră, inovația s-a extins relativ tîrziu în regiunile de peste munți. De altfel, formele nesincopate s-au menținut pînă în zilele noastre în Banat, sudul Crișanei și Transilvania sud-vestică. În nordul Transilvaniei, inovația se întîlnește rar înaintea secolului al XVIII-lea; cea mai veche atestare e din jurul anului 1655: *dreghetorii* (Bistrița; text scris de un sas). Alte trei atestări sînt din Maramureș: *drept(u)* (Hărnicești, 1655; Hoteni, 1660; Borșa, 1675). După 1700, formele sincopate apar în diverse puncte ale Transilvaniei: *drept* (Năpradea—Sălaj, 1755), *dreptu* (Vestem—Sibiu, 1700), *dreptului* (Suciul de Sus—Maramureș, 1760), *să îndreptați* (Beiuș, 1755). În zona Brașovului, inovația apare după 1700: *dreptate* (Brașov, 1717, 1721). Totuși, formele cu *i* se mențin în documentele brașovene pînă după 1700: *direptători* (1700), *direptul* (1723), *dires* (1724), dovadă că aici inovația era recentă la acea dată.

În prezent, formele cu *i* nesincopat apar într-o arie compactă care cuprinde Banatul, sudul Crișanei și vestul Transilvaniei pînă în zona Tîrnavelor (ALR II, SN, vol. I, h. 13, vol. II, h. 531, vol. III, h. 861, vol. V, h. 1342, 1481; vezi și R. Todoran, în CL, VI, 1961, 1, 42).

î — îi. Apariția lui *i̯* în *cîi̯ne*, *mîi̯ne*, *mîi̯ni* (pluralul lui *mînă*), *pîine* și *poimîinc* se explică ca urmare a anticipării elementului palatal din silaba următoare (vezi A. Lambrior, în „Romania", IX, 1881, 100; Densusianu, HLR, II, 16; Rosetti, ILR[2], 521). După Pușcariu (DA, s.v. *cîne*), *îi̯* ar fi fost odinioară răspîndit pe un teritoriu mai larg decît astăzi, aflîndu-se deci în regres.

În secolul al XVI-lea, Moldova prezintă numai fonetismul etimologic: *Mînca* (1507), *pîne* (mănăstirea Galata—Iași, 1588). În Țara Românească sînt notate ambele fonetisme, cel etimologic în Oltenia: *Cîneni* (1508—1510), *Cîneşti* (1502), *pîni* (*Gorj, 1563—1564), iar cel cu *îi̯* în Muntenia: *Cîinclui* (1563), *mîinile* (*Olt, a. 1600). În Banat—Hunedoara circulau numai rostirile cu *î*: *cînilor*, *mîne*, *mînile*, *pîne* (1582; PO) [2]. Lipsesc atestările cuvintelor mai sus menționate în textele ardelenești din secolul al XVI-lea.

După 1600, documentele muntenești îl notează curent pe *îi̯*. În Oltenia, *î* a fost consemnat și în zone care astăzi îl cunosc pe *îi̯*: *mînile* (Craiova, 1734; *Vîlcea, 1747—1748), dar *îi̯* apare, izolat, încă din primii ani ai secolului al XVII-lea: *mîinile* (*Păușești—Vîlcea, 1611) și apoi, mai des, după 1700: *mîinile* (*Craiova, 1712; *Polovraci—Gorj, 1715 etc.).

Pronunțarea cu *î* continuă să fie larg răspîndită în documentele moldovenești: *cîne* (Suceava, 1601), *mîne* (Cîmpulung, înc. sec. XVII), *pîne* (Iași, 1637; Păulești—Vrancea, 1674; Deleni, c. 1718), *pînea* (Botoșani, 1837) etc. Nu s-a stabilit pînă în prezent în mod convingător dacă grafii de tipul *cîine* (Iași, 1610—1611), *pîine* (Iași, 1640) acopereau sau nu o rostire reală; cf. și grafiile *giupîincasă* (Iași, 1620; Solca, 1625), *mîinci* (= mamei; Suceava, 1617) etc. [3].

În Transilvania, rostirea cu *î* este frecvent atestată: *cîni* (Ocna Sibiului, 1767), *mîne* (*j. Arad, 1810), *mînc—poimîne* (*Harghita, c. 1730), *mîni* (*Făgăraș, 1803), *mînile* (Alba Iulia, 1768), *mînilor* (Rodna—Bistrița-Năsăud, 1780). Grafiile cu *îi* notate după 1750 se datoresc, probabil, influenței exercitate de norma literară muntenească. S-ar putea totuși ca în *cîinii* (Drăgoteni—Bihor, 1764) și *mîine* (Brașov, 1736) să avem a face cu rostiri reale (dacă ne orientăm după atestarea fenomenului în ultima sută de ani). Sîntem însă departe de a avea un grad mai ridicat de certitudine în această privință. Ca și în cazul Moldovei, problema răspîndirii lui *îi* în Transilvania în cursul secolelor trecute rămîne să fie rezolvată de acum înainte.

În Banat—Hunedoara se constată o continuitate perfectă între fonetismul cu *î*, atestat în secolul al XVI-lea, și rostirile consemnate în veacurile următoare: *cîne* (sec. XVII; AC), *mîni* (1648; FC), *mînilor* (Buziaș, 1803; Densuș—Hunedoara, p. 1830), *pîne* (sudul Banatului, sf. sec. XVIII).

ALR I-a notat pe *îi* în Muntenia, Dobrogea, jumătatea de răsărit a Olteniei și în puncte izolate din sudul Transilvaniei și al Moldovei; în celelalte zone are curs rostirea etimologică (ALR I, vol. I, h. 49, mat. necart., chest. nr. 191, 765, 1144, ALR II, vol. I, h. 48; vezi și Pușcariu, LR, I, 338, R. Todoran, în LR, V, 1956, 2, 42). Weigand l-a înregistrat pe *îi* și în afara zonelor mai sus amintite, în Bihor și în regiunea Mureșului mijlociu (G. Weigand, în Jb, IV, 1897, 256).

Așa cum au arătat unii cercetători (cf. E. Petrovici, în DR, IX, 1936—1938, 229—230), în sud rostirea cu *îi* se află în expansiune. Ea se extinde asupra Olteniei dinspre răsărit spre apus. Prezența sau absența fonetismului *îi* în unele graiuri nordice urmează a fi stabilită, cum spuneam, de cercetările viitoare.

î — u. Trecerea lui *î* la *u* în *umbla, umfla, umple(a)* și derivatele a fost explicată, în general, ca urmare a acțiunii asimilatoare a contextului fonetic: *î — u > u — u: îmblu > umblu* etc. A. Avram a pus fenomenul în legătură cu tendința limbii române de a evita vocalele neutre la inițiala silabelor accentuate (RRL, VIII, 1968, 1, 78; la p. 73—74 o trecere în revistă a celorlalte explicații).

În secolul al XVI-lea, *î > u* numai în Țara Românească, unde apar însă, mai frecvent, și forme cu *î*: *umbla* (c. 1600); cf. *îmbla* (c. 1600), *împlut* (1599). În restul Dacoromaniei se întîlnesc numai rostirile etimologice. Fenomenul reapare în Țara Românească îndată după 1600, iar exemplele cu *î* nu depășesc, în general, jumătatea a doua a secolului al XVII-lea: *au umblat* (Baia de Aramă—Mehedinți, 1714), *umblctele* (București, 1685), *umblînd* (mănăstirea Cîmpulung, 1745), *se va umplea* (Tîrgoviște, 1617); cf. *îmblătoarea* (Budești—Călărași, 1621).

În Moldova, formele cu *î* se mențin vreme îndelungată, nu numai în nord, unde apar și astăzi, ci și în sud: *au îmblat* (*Vrancea, 1722), *împlîndu-le* (*Gioseni—Tecuci, 1647) etc. Cea mai veche atestare a fonetismului *u* în documentele cercetate de noi datează din 1625: *umblînd*. Ea apare într-un document scris la Solca—Suceava, într-o zonă în care *î* s-a menținut pînă astăzi, deci trebuie atribuită, după toate probabilitățile, unui scrib originar din sudul Moldovei. Aici, în sud, l-am întîlnit pe *umblă* în județul Vrancea, la 1760.

În Transilvania, fonetismul *î* poate fi întîlnit și în zone în care astăzi a fost consemnat *u*: *au îmblat* (Cozma—Mureș, c. 1650; Răhău—Alba, 1678; *Harghita, c. 1730), *îmblînd* (Brașov, 1700), *împlută* (Făgăraș, 1707). Fonetismul *u* apare după 1700: *(vor) umbla* (Brașov, 1701; Orăștie, c. 1750),

umblam (Alba Iulia, 1768), *am umblat* (Turda, 1766), *să umbli* (Zlatna—Alba, 1765), *să se umple* (Unimăt—Satu Mare, p. 1795).

Astăzi *î* apare păstrat în Moldova nordică, Transilvania de nord-est, Banatul sudic și, izolat, în Munții Apuseni (ALR I, mat. necart., chest. nr. 431, ALR II, vol. I, h. 131, chest. nr. 3871, p. 144, chest. nr. 3916, ALR II, SN, vol. II, h. 382, vol. V, h. 1249, 1369).

o — ă. O inovație caracteristică a graiurilor din nordul Transilvaniei și al Moldovei o constituie trecerea lui *o* (aton în frază) la *ă* în *tăt* (ALR I, vol. II, h. 245, ALR II, SN, vol. VI, h. 1651, 1655, 1745, 1747, 1748). Probabil că avem a face cu o asimilare a lui *o̯a (o̯)* la *ă* din silaba următoare: *to̯ată* (*to̯tă*) > *tătă*, de unde *ă* s-a extins și la celelalte forme ale cuvîntului. În Moldova, *tăt* apare încă din secolul al XVII-lea: *tăt* (*Bucovina, 1702), *tătă* (1709), *tăte* (Suceava, c. 1648). În Transilvania, inovația apare în documente după 1700: *tăt* (Cuhea—Maramureș, 1768; Merag — Bihor, 1782; Cărășeu—Satu Mare, 1795; Călugăreni—Bihor, 1805), *tăți* (Budești—Maramureș, 1745).

o — u. a) În cuvintele de origine latină, orice *o* aton s-a închis la *u*: *dormi* > *durmi*. Aceeași evoluție a avut loc și în unele cuvinte intrate în română din alte limbi. Într-o serie de cazuri, *o* a fost refăcut, prin procese analogice, mai ales paradigmatice: *durmi* > *dormi*, după *dorm, dormi*.

Atestările din secolul al XVI-lea ale fenomenului, puțin numeroase și disparate, nu permit să se stabilească o repartiție exactă a celor două fonetisme.

După 1600, în Țara Românească, fonetismul *u* se întîlnește numai în documente scrise în Oltenia și vestul Munteniei: *Fluriilor* (Tîrgu-Jiu, 1824), *adurmit* (*Oltenia, 1795), *episcupii, episcupul* (Viișoara—Olt, 1617), *se-au îngrupat* (*Craiova, c. 1602), *se va îngrupa* (*Rîmnicu-Vîlcea, c. 1623), *îngrupați* (Cornu, c. 1601).

Moldova cunoaște în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea numeroase forme cu *o* refăcut. Apar însă și forme cu *u* (nu prea des însă): *cumînac* (Cîmpulung, înc. sec. XVII), *durmind* (Cîmpulung, înc. sec. XVII), *murar(iul)* (*Bucovina, 1702), *Purcar* (Iași, 1625). Pe cît se pare, *u* a rezistat pînă în secolul al XVIII-lea în nordul Moldovei.

În Banat—Hunedoara, *o* > *u* se întîlnește curent: *curabie, cutrupit, durmi, înfluriia* (1582; PO), *îngrupat* (1648; FC), *uspăț* (1582, PO).

Fenomenul are curs și în Transilvania: *adurmiră, durmitare* (1648; NT), *înflurite* (1683; SA), *a uspăta* (Ocna Sibiului, 1767) (e vorba, după cum se observă, despre Transilvania de sud-vest).

Ariile în care s-a păstrat pînă astăzi fonetismul *u* variază de la un cuvînt la altul, dar ele se plasează, în linii mari, în Transilvania (mai ales de vest), Banat și Oltenia; în Moldova, *u* a fost notat rar (ALR I, vol. I, h. 150, ALR I, mat. necart., chest. nr. 351, 621, ALR II, vol. I, h. 233, p. 34, mat. necart., chest. nr. 2234, p. 118, mat. necart., chest. nr. 3773, ALR II, mat. necart., chest. nr. 4835, ALR II, SN, vol. II, h. 548, vol. IV, h. 1135; vezi și Șandru—Brînzeu, în GS, V, 1931—1932, 2, 317; T. Dinu, în GS, I, 1923, 1, 109; Densusianu, ȚH, 25; D. Șandru, în BL, III, 1935, 127; Papahagi, M, LVI).

b) O repartiție geografică diferită prezintă trecerea lui *o* aton la *u* în cuvintele *cocon* (*cocoană*), *cocor, cocoș*. Nu avem a face de această dată cu trecerea spontană a lui *o* aton la *u*, ca în *durmi, uspăta* etc., ci cu o disimilare vocalică (*o — o* > *u — o*).

Evoluția lui *o* la *u* în cuvintele menționate mai sus n-am întîlnit-ol, cu o singură excepție, decît în Moldova, unde apare sporadic încă din secolul al XVI-lea: *Cucor* (1584), *Cucorea* (1583). Fenomenul e foarte bine reprezentat după 1600: *cucon* (Băiceni, 1612; Liești—Galați, 1627; Tîrgu-Neamț, c. 1623; Iași, 1643; Siret, 1643), *cucoanelor* (*Vrancea, 1684), *Cucorea* (1615) *Cucorcni* (Botoșani, 1731). Pînă spre 1700 mai apar în documente și forme cu *o*.

În Transilvania, am notat o singură dată trecerea lui *o* la *u* în *cuconi* (Jadova — Bistrița-Năsăud, c. 1650).

După cîte știm, fenomenul este caracteristic Moldovei. ALR I, mat. necart., chest. nr. 1002 l-a consemnat pe *u* în *cucoș* în întreagă Moldova. Fonetismul mai apare în cîteva puncte din Transilvania de răsărit, vecină cu Moldova, și, izolat, în cîte un punct din județele Arad și Timiș și în două puncte din Dobrogea.

u — i. Trecerea lui *u* la *i* în *mincinos* (< *minčunos* < *minčună* + suf. *-os*)[4] se explică prin acțiunea asimilatoare a lui *i* din silaba precedentă (cf. Densusianu, HLR, II, 27, 97).

Atestările cuvîntului în documentele cercetate de noi sînt puține și, în general, tîrzii. În Țara Românească, am notat o dată grafia *mincionoase* (Tîrgoviște, 1623), în care, după toate probabilitățile, *o* este scris din greșeală în loc de *u*. Fonetismul cu *i* apare, de asemenea, dar atestările pe care le deținem sînt (cu o excepție) tîrzii: *mincinoasă* (1623; București, 1759), *mincinoase* (mănăstirea Arnota—Vîlcea, c. 1748), *mincinoși* (*Vîlcea, 1747—1748). Banatul—Hunedoara oferă, la rîndul său, exemple cu *u* > *i*: *mincinos* (sec. XVII, AC; 1697, VCC), *mincinoși* (1582, PO). În Moldova, unde fonetismul vechi a rezistat mai mult, cea mai timpurie atestare a trecerii lui *u* la *i* în documentele cercetate e de la sfîrșitul secolului al XVII-lea — începutul secolului al XVIII-lea: *mencinoși*. În sfîrșit, în Transilvania, *u* mai apare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *minciunoasă* (Crișeni, 1765), *minciuno(și)* (Santău—Satu Mare, 1765), localități situate în nord. În sud-vest, *u* > *i* într-un text literar de la jumătatea secolului precedent (1648; NT).

Fonetismul etimologic a fost înregistrat în zilele noastre în nordul Moldovei și în Maramureșul vecin, precum și în Munții Apuseni; în rest se întîlnește numai fonetismul cu *i* (ALR II, mat. necart., chest. nr. 3741).

Se pare că trecerea lui *u* la *i* este o inovație sudică, care s-a extins treptat asupra nordului, eliminînd rostirea mai veche, menținută, sporadic, în părțile de miazănoapte ale teritoriului daco-român.

u — o. Evoluția lui *u* la *o*, prin asimilare vocalică, ne întîmpină în cuvîntul *poroncă* (și derivatele: s-a pornit, probabil, de la *porunci*, *poruncitor*, în care *u* este aton).

Fenomenul nu apare atestat în documentele secolului al XVI-lea. După 1600, se întîlnește curent în Moldova: *poronca* (Cîmpulung, c. 1640; Cîmpulung, c. 1684; Deleni, c. 1718; Iași, 1743; *Vrancea, 1760), *poroncit* (Iași, 1680). Sporadic, trecerea lui *u* la *o* este notată și în nordul Transilvaniei în secolul al XVIII-lea: *să poroncească* (Turda, 1765), *poroncim* (Năsăud, 1748).

În prezent, fenomenul a fost înregistrat de ALR, în cuvîntul *porovci*, în puncte din nordul Transilvaniei (ALR II, SN, vol. V, h. 1483). Diverse monografii dialectale l-au consemnat în aceleași regiuni: Mureș (MCD, 187), Bistrița-Năsăud (G. Istrate, în BIFR, IV, 1935, 65), Maramureș (Papahagi, M, LVI).

ęá — ę́, é. Monoftongarea lui *ęá* cînd se găsea în poziție moale s-a produs practic în toate graiurile dacoromâne: *pęaște* > *pęște, pește, sătęani* > *sătęni, săteni* (*ę* reprezentînd faza intermediară între *ęa* și *e*). O particularitate fonetică răspîndită în limba veche, precum și în graiurile dacoromâne actuale este evoluția lui *ęá* la *ę*, *e* în poziție tare. Fenomenul are loc mai ales la finală de cuvînt: *avęa* > *avę, ave, ręa* > *rę, re*, dar apare și în poziție medială în paradigma imperfectului indicativ: *avęam* > *avęm, avem*. Pe cît se pare, avem a face cu un fenomen analogic: de la formele de plural *męle, ręle, ę* a fost extins și la singular, rezultînd rostirile *mę, rę*. Pentru a explica infinitivele de tipul *avę, bę*, trebuie să admitem că în momentul substituirii infinitivului lung prin cel scurt, deci înaintea secolului al XVI-lea, se rostea în anumite zone ale Dacoromaniei *avęre, bęre*. Prin apocopa lui *-re* s-a ajuns la *avę, bę*. La imperfectul indicativului, termenii de referință i-au constituit formele de pers. 2 sg. și pl. în care *ęá*, urmat de *i* (*i̯*) a trecut, prin acomodare vocalică, la *e*. Prin urmare, *avęi̯, avęți* și apoi, prin analogie, *avęm, avę*. Fenomenul a avut loc în aceleași zone în care *ęá* > *ę* în poziție moale (*pęște, sătęni*), așa cum arată hărțile ALR. E vorba de Oltenia nord-vestică, Banat, Transilvania de nord și Moldova. E de presupus că, în momentul producerii celor două fenomene, în graiurile sudice, *ęá* se păstra intact, indiferent de poziție (vezi despre toate acestea articolul nostru din SCL, XXVIII, 1977, 1, 79—83).

Singura atestare din secolul al XV-lea a evoluției lui *ęá* la *ę* se întîlnește în Moldova la 1429: *Spăretul*[*ovo*]. Este vorba de participiul verbului *spărea* (= speria), devenit substantiv propriu.

În secolul al XVI-lea, fenomenul e atestat, nu prea des, în Moldova: *ace* (Iași, 1587), *me* (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1592), Transilvania de nord-est: *am vre* (*Maramureș, 1593), Banat—Hunedoara: *ave, voiu pute* (1582; PO) și Oltenia: *să de* (*Mehedinți, 1599), *me* (*Vîlcea, c. 1600—1602). În Muntenia, *-ęá* apare păstrat peste tot: *să-i dea* (*Olt, a. 1600), *mea* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582) etc., situație care se menține neschimbată pînă în zilele noastre.

După 1600, atestările moldovenești ale fenomenului se înregistrează în număr mare. Iată numai cîteva dintre cele mai vechi: *ace* (Cotnari—Iași, 1618), *me* (Șerbănești—Galați, 1603; Fălciu—Vaslui, 1611—1612; Vicoleni—Botoșani, 1621), *voi pute* (*Cîmpulung, 1611), *veți vede* (Iași, 1601) etc.

Monoftongarea lui *ęá* apare bine reprezentată și în Transilvania. Difuzarea fenomenului pare să se fi făcut într-un ritm mai lent decît în Moldova. De observat că *ę* (*e*) are curs și în părțile sudice ale regiunii, acolo unde în zilele noastre nu a fost consemnat: *ace* (Dragomirești—Maramureș, 1655; Veștem—Sibiu, sf. sec. XVII), *ce* (Turda, 1765), *să cunoște* (*Făgăraș, 1817), *să se de* (Vărzarii de Jos—Bihor, 1793), *me* (Săsciori—Brașov, 1711; Dumbrăveni, 1733), *va șede* (*Bistrița-Năsăud, 1691), *vei vede* (Urmeniș—Mureș, c. 1650).

În Banat—Hunedoara, fenomenul continuă să fie atestat după 1600: *să die* (Mehadia—Caraș-Severin, 1800), *gre* (1648; FC; Cornereva — Caraș-Severin, 1838), *puțînte* (*Hunedoara, p. 1731,) *re* (1648; FC).

Rostirea cu *ę* (*e*) se constată în Oltenia și în prima jumătate a secolului al XVII-lea: *să de* (Tîrgu-Jiu, 1626), (*a*) *me* (*Craiova, c. 1602; *Vîlcea, 1628). E posibil ca în această regiune fenomenul monoftongării lui *-ęá* să fi fost odinioară mai răspîndit decît în zilele noastre.

Potrivit datelor oferite de cercetările dialectologice actuale, *-ę* (*e*) se întîlnește astăzi pe întreg teritoriul țării, exceptînd Oltenia (mai puțin nord-vestul), Muntenia, Dobrogea și părțile sudice ale Transilvaniei și Moldovei (ALR II, vol. I, h. 130, ALR II, SN, vol. VI, h. 1633, 1666, 1710).

În concluzie, fenomenul reducerii lui *ęá* la *ę*, *e* (în poziție tare) s-a aflat în expansiune în cursul secolelor trecute. Într-o parte a Olteniei, precum și în zonele sudice ale Transilvaniei și Moldovei, *ęá* a recîștigat teren, răspîndindu-se dinspre Muntenia.

i̯á — i̯ę́, i̯é. Într-o serie de cuvinte, *i̯á* < *i̯e* (prin stadiul *i̯ę*, păstrat în unele arii) în toate graiurile dacoromâne: *i̯aste* > *i̯este*, *i̯este*, *tăi̯are* > *tăi̯ere*, *tăi̯ere* etc. E vorba, cum se vede, de situații în care diftongul se găsește în poziție moale. În poziție tare, transformarea nu s-a produs decît în unele graiuri: *băi̯at* > *băi̯ęt*, *băi̯ęt*, *i̯au* > *i̯eu*, *i̯eu*, *nui̯a* > *nui̯ę*, *nui̯ę*, *tăi̯a*, *tăi̯at* > *tăi̯ę*, *tăi̯e*, *tăi̯ęt*, *tăi̯et*. Fenomenul nu a fost cercetat mai îndeaproape pînă în momentul de față. El pare a se fi produs printr-un fenomen de analogie, asemănător celui ce a determinat evoluția diftongului *ęá* la *ę*, *e* (vezi mai sus, p. 82).

Nu deținem atestări ale fenomenului trecerii lui *i̯á* la *i̯ę*, *i̯e* în secolul al XV-lea. Nici documentele veacului următor nu-l înregistrează. Monoftongarea lui *i̯á* apare numai în *Evangheliarul de la Sibiu* (1551—1553), text a cărui limbă reflectă un amestec de elemente bănățene-hunedorene și moldovene: *acoperie-se*, *prorociem*, amîndouă forme de imperfect indicativ. Întrucît textele bănățene-hunedorene nu reflectă, în genere, fenomenul, e probabil că el a pătruns în tipăritura sibiană din graiul moldovenesc (vorbit de revizorul și tipograful cărții) [5]. Faptul că în Moldova cea mai veche atestare a lui *i̯ę* (*i̯e*) într-un document e din 1601 confirmă această ipoteză. În general, exemplele furnizate de documente nu sînt nici prea numeroase, nici prea vechi: *să ie* (*mănăstirea Rîșca—Suceava, 1742), *ie* (*jud. Dorohoi, 1834), *s-au împrăștiet* (*Iași, 1723), *s-or împrăștie* (*Pașcani, 1775), *s-au încheiet* (1760), *i-eu întrebat* (= i-au întrebat; Suceava, 1601), *s-au tăiet* (mănăstirea Slatina—Suceava, 1767), *i-au tăiet* (Cîmpulung, 1633).

În Transilvania de nord, fenomenul apare notat în documente abia în secolul al XVIII-lea: *să ie* (mănăstirea Moisei—Maramureș, 1727; Groși—Satu Mare. 1786), *îmbiet* (jud. Arad 1810), *închiet* (Ieud—Maramureș, 1772), *stăpînie* (Budești—Maramureș, 1757), *a tăie* (Sirbi—Maramureș, 1777).

În Banat, *i̯á* < *i̯ę* numai în unele forme ale verbului *lua*: *să ie* (1648; FC).

Fenomenul, aflat astăzi în faza maximă a răspîndirii sale, apare în nordul Transilvaniei și al Moldovei, iar în formele verbului *lua* (*i̯a*, *i̯au*), și într-o arie care cuprinde o parte a Banatului, Hunedoara de sud și nord-vestul Olteniei (ALR I, vol. I, h. 105, vol. II, h. 184, 185, ALR II, SN, vol. VI, h. 1625; vezi și E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 14).

i̯u — u. Trecerea diftongului *i̯u* la *u* în *ușor* (< *i̯ușor*) se explică printr-o falsă analiză contextuală în fonetică sintactică: *mai i̯ușor* a fost separat în unitățile *mai* și *ușor*. În secolul al XVI-lea, fonetismul etimologic e general. Nu am înregistrat evoluția lui *i̯u* la *u* nici în documentele secolului al XVII-lea. Fenomenul se întîlnește însă în unele texte literare elaborate în Țara Românească: *ușor* (1620, MC; 1652, PMB) și Banat (AC). După 1700, în puținele atestări pe care le deținem, apare numai fonetismul *u*. În Muntenia, *u* a fost consemnat în două documente de la jumătatea secolului al XVIII-lea: *ușurare* (mănăstirea Brîncoveni—Olt, 1748—1749), *ușurăm* (fostul județ Muscel, 1749); cf. numele propriu *Ușurel*, notat într-un document slavo-român din 1649. În Transilvania, am înregistrat trei atestări: una brașo-

veană din 1735 (*ușurare*), alta sibiană (*ușori*, 1831), iar a treia maramureșeană (*să se ușureze*, Săcel, 1732). În Moldova, *u* a fost atestat într-un text literar din secolul al XVIII-lea: *ușori* (1785; Erot.). Ținînd seama și de situația actuală din graiuri, fonetismul etimologic a rezistat mai mult, pe cît se pare, în nordul Dacoromaniei.

În secolul nostru, *ițușor* a fost consemnat într-un singur punct din Maramureș, ca o enclavă într-o arie în care *ițu* a fost redus la *i* (*ișor*) (ALR I, mat. necart., chest. nr. 1393). În restul teritoriului dacoromân e cunoscută numai rostirea cu *u* (*ușor*).

NOTE

[1] DR, VII, 1929—1930, p. 295—299; vezi și DA s.v.

[2] Rostirile cu *îț* din *Palia de la Orăștie* se datorează tipografilor munteni (vezi Gheție—Mareș, GD, p. 103).

[3] Vezi în această privință Gheție, BD, p. 112, 294—295.

[4] De regulă, în lucrările de specialitate se vorbește despre evoluția diftongului *ițu* la *i*. În realitate, nu avem a face cu un diftong, ci cu secvența consoană prepalatală + *u*.

Capitolul III

Fonetica

CONSONANTISM

labiale intacte — labiale palatalizate. Se înțelege în mod curent prin termenul de palatalizare a labialelor transformarea oclusivelor labiale *p, b, m* și a fricativelor labiodentale *f, v* în consoane palatale atunci cînd erau urmate de iod ca prim element al diftongilor *ii, ie, ia: bine* > *ģine, fir* > *ḱir, miere* > *ńere, piatră* > *ťatră, vin* > *yin, ģin* (vezi Rosetti, R, 111, ILR², 408—411; cf. și Ivănescu, PC, 158). În realitate, așa cum s-a arătat de mult, consoanele palatale iau naștere din iodul următor, și nu în urma alterării labialelor. Palatalizarea labialelor a început cu *f*, elementul cel mai „slab" al seriei, și s-a extins apoi la celelalte consoane (Rosetti, ILR², 524). Într-o primă fază, alături de noul sunet, se păstrează și labiala: *pḱ, bģ, mń, fḱ, vy-vģ*. În unele graiuri, *ḱ* și *ģ* au evoluat la *t'* și, respectiv, la *d'*. La rîndul lor, aceste sunete au trecut, în unele zone, la *ĉ* și, respectiv, la *ĝ*. O observație similară în legătură cu *h'* și *ĝ*, care au trecut la *ŝ* și, respectiv, la *ẑ*; în Maramureș, *ŝ* > *s*, iar *ẑ* > *z* (vezi Macrea, PF, 84—94). După unii autori (Pușcariu, Densusianu, Macrea, Ivănescu), fenomenul ar avea o mare vechime, datînd (după primii doi) din epoca românei primitive. După alții (Rosetti, Vasiliu, Sala), el ar fi mult mai recent (vezi despre toate acestea Macrea, PF, 43—52, Ivănescu, PC, 168—170, Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, 121, Sala, CPh, 56).

p — pt', pė, ḱ, t'. În secolul al XVI-lea [1], Țara Românească prezintă numai labiala intactă: *cîrrpit* (1509), *Pictricea* (1568—1577) etc. Aceeași situație se întîlnește în Transilvania de nord: *perit* (*Bistrița, c. 1600), *Petrilen⟨i⟩* (1588), în Transilvania de sud: *pizma* (*Brașov, c. 1587) și în Banat—Hunedoara: *piatră, pipăi, pisat* (1582; PO). Singura regiune în care labiala apare alterată este Moldova: *Childeșt⟨i⟩* (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1586, 1592), *chiscu, chezișu, chicioarăle, grochi* (*Vrancea, 1592).

După 1600, fenomenul palatalizării consoanei *p* este înregistrat îndeosebi în Moldova (mai ales în toponimice): *Cheptănariul* (Piscani, 1632), *Cherdevarea* (1744), *chicat* (Corodești, c. 1826), *Chiper* (Iași, 1660), *l-au întunchinat* (Zmeieni, 1669), *chiciorul* (Pîngărați—Neamț, 1644). În Bucovina, palatalizarea lui *p* e întîlnită în stadiul *pḱ'*: *pchiatra* (1784).

În Țara Românească, *ḱ'* apare sporadic în prima jumătate a secolului al XVII-lea: *Cheptărești* (Tîrgoviște, 1646). Același fonetism se întîlnește în sudul Transilvaniei: *cheptar* (1706), *cheptariu* (Beclean—Brașov, c. 1820), *chieptănat* (Sibiu, 1810), *Chetruță* (1766). În nordul Transilvaniei, fonetismul

e atestat tirziu, în stadiile *pt'* și *t'*, într-un text tipărit în 1768 cu litere latine: *pt'el'e, pt'ică, t'eptănate* (CC). De la sfîrșitul secolului al XVIII-lea datează rostirea *pcerde*, consemnată în zona Maramureș—Năsăud. În Banat—Hunedoara continuă să fie conservată rostirea cu labiala intactă.

b — bd', ǵ. Extrem de rare se dovedesc a fi atestările palatalizării lui *b*. Ele sînt posterioare secolului al XVII-lea și provin din Transilvania: *albd'inuță* (1768; CC), *chiata* (= biata; 1744), *ibd'ire* (1768; CC). Dintr-o notiță a mitropolitului Dosoftei rezultă că, în Moldova, fenomenul avea curs în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (Rosetti, ILR², 524). E de la sine înțeles că formele prezentînd labiala intactă se întîlnesc în toate regiunile Dacoromaniei.

m — mń, ń. Palatalizarea lui *m* în stadiul *mń* este consemnată în Moldova la sfîrșitul secolului al XVI-lea: *tocmnim* (*mănăstirea Moldoviței—Suceava, 1592). Pînă la această dată *m* apare intact în textele redactate în întreagă Dacoromania.

După 1600, palatalizarea labialei *m* în stadiul *mń* se întîlnește în părțile nordice ale Transilvaniei: *lumńina* (1768; CC), *mnerca* (Cornești—Maramureș, p. 1821), *mncu* (Nănești—Maramureș, p. 1748; Glod—Maramureș, 1767), *nemniș* (Săpînța—Maramureș, 1814), *ńimńică;* 1768, CC), *Pomni* (Aciua—Maramureș, 1745).

Neașteptat de rare sînt atestările fenomenului în Moldova: *hemnisindu-l* (1698; CD), *lumină* (1681; DM).

Labiala apare păstrată în celelalte regiuni ale țării.

f — h', ŝ, s. În secolul al XVI-lea, palatalizarea lui *f* în stadiul *h'* este reprezentată în textele moldovenești: *Agahieșoanie* (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1586), *va hi* (Suceava, c. 1593—1597; Piatra Neamț, 1596), *hie* (*Brăhășești—Galați, 1577) și într-un document redactat la Bălgrad de un hunedorean: *va hi* (c. 1600). Țara Românească cunoaște numai rostirea cu labiala intactă: *va fi* (*Mehedinți, 1599), *să fie* (*Vîlcea, 1597), *înferatei* (1563) etc. La fel stau lucrurile în Transilvania: *vor fi* (*Brașov, c. 1587), *se fie* (*Maramureș, 1593) și Banat—Hunedoara: *fie, fire, nefiind* (1582; PO).

Din secolul al XVII-lea și pînă în secolul al XIX-lea, Moldova prezintă nenumărate exemple de *f* > *h*. Iată cîteva din cele mai vechi: *să hie* (Roman, 1608; Bîrlad, 1623; Botoșani, 1615; Focșani, 1616), *hii* (Siret, 1643), *hiiastra* (Suceava, 1620), *hiilor* (Iași, 1623), *Hilimon* (*Cîmpulung, 1611) etc.

În Muntenia, trecerea lui *f* la *h'* apare consemnată sporadic în documente, începînd cu prima jumătate a secolului al XVII-lea: *să hie* (*Chiojdeni, 1632; București, 1658), *hină-sa* (Jugurani, 1630—1631), și continuînd apoi în secolul următor, nu prea frecvent însă. Exemplele provin din jumătatea estică a regiunii. În Oltenia, *f* > *h'* în special în nord, după 1700: *her* (Craiova, 1791), *hieru, hirăstraie* (Horezu—Vîlcea, 1738), *Hierul* (Rîmnicu-Vîlcea, 1779), *Baia de Her* (Tîrgu-Jiu, 1793). Aici fenomenul e însă mai vechi, fiind atestat pentru prima oară într-un text literar din 1620: *răshirară* (MC).

În Transilvania, palatalizarea lui *f* în stadiul *h'* e reflectată de un număr destul de mare de exemple, provenind din diverse părți ale regiunii: *a hi* (Bistrița, 1741), *l-or hi întrebat* (Brașov, 1736), *se hi* (Oradea, p. 1700), *va hi* (Budești—Maramureș, 1619—1620), *să hie* (Feleac—Cluj, 1681; Cămărzana—Satu Mare, 1743), *hiarăle* (Drăgoteni—Bihor, 1764), *hierul* (Sebeș—Brașov, 1738), *hire* (*Făgăraș, 1827). *h'* > *ŝ* în nordul Transilvaniei: *šerbint'e* (1768; CC). Fenomenul avea curs încă din secolul precedent, așa cum ne dovedesc

cîteva grafii hipercorecte de tipul *să cii* (= să fii; Urmeniș—Mureș, c. 1650). *ŝ* > *s* într-un text din zona Maramureș—Năsăud redactat spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea: *te-și* (*te-aș*) *s[ă]rutat* (în același text apare și grafia *și* (= fi), în care avem a face cu evoluția lui */* la *ŝ* prin stadiul *h'*). În Hunedoara, palatalizarea lui */* continuă să fie consemnată în secolele al XVIII-lea și al XIX lea: *a hi* (Boholt, 1745), *hieri* (= ferii; Densuș, 1830). În Banat, labiodentala se păstrează nealterată pînă în zilele noastre.

v — y, ǵ, ẑ. Palatalizarea lui *v* este extrem de rar atestată în texte (și numai după 1600). În Moldova, *v* > *y* în *ii* (= viei; Iași, 1621), *să nu in* (1640), *ine* (Cîmpulung, 1637), *Moiliția* (1721). Tot în Moldova *v*>*ǵ* în *ghie* (c. 1716; CDM).

Mai vechi decît aceste atestări este unicul exemplu muntenesc cunoscut nouă: *Tîrgoiște* (Tîrgoviște, a. 1605).

Din sudul Transilvaniei deținem două consemnări ale fenomenului. Una reflectă stadiul *y*: *morcoi[i]* (c. 1750), cealaltă stadiul *ǵ*: *Ghiștca de Jos* (Vișlea de Jos—Brașov, p. 1760). Forma hipercorectă *Gicovanul* (= Vicovanul; *Harghita, c. 1730) atestă, indirect, trecerea lui *ǵ* la *ẑ*. Stadiul *ẑ* era cunoscut, la jumătatea secolului al XVIII-lea, și în nordul Transilvaniei: *jin* (1768; CC). *ẑ* > *z* apare o singură dată într-un text maramureșean-năsăudean alcătuit pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: *mă zisam.*

În Banat, labiodentala se conservă intactă.

Trecînd peste diferențele existente între repartiția unuia sau altuia dintre sunete și chiar între felul cum se realizează unul și același sunet în diferite cuvinte, se poate spune că, în zilele noastre, palatalizarea labialelor și a labiodentalelor, în diverse stadii, cuprinde întregul teritoriu al Dacoromaniei, cu excepția Munteniei aflate la vest de linia București—Ploiești, a Olteniei (fără părțile sudice), a Banatului și a sudului Crișanei (vezi hărțile expansiunii fenomenului la Macrea, PF, 56—57, 60—61, 66—67, 72—73, 76—78, 80, 82—83, și la Gr. Rusu, în FD, IV, 1962, 78—82, 85—86).

Materialul de limbă oferit de documentele slave și latine din secolele al XIII-lea — al XV-lea și din documentele românești posterioare anului 1500 arată fără putință de îndoială că palatalizarea labialelor este o inovație relativ recentă în dialectul dacoromân, ale cărei începuturi trebuie urcate cel mult în a doua jumătate a secolului al XV-lea și nicidecum în epoca românei primitive, cum au crezut și mai continuă să creadă unii cercetători. Fenomenul s-a produs mai întîi la consoana */*, elementul cel mai „slab" al seriei, după care s-a extins și la celelalte labiale. Atestarea rară (uneori chiar foarte rară) a palatalizării labialelor în secolele al XVI-lea — al XIX-lea se datorează constituirii și apoi consolidării unor norme literare întemeiate pe rostirea nealterată a acestor consoane. Frecvența mai ridicată în texte a rostirii alterate a lui */* constituie un indiciu că evoluția lui */* la *h'* s-a produs mai de timpuriu, și anume într-o perioadă în care constituirea normei literare nu era pe deplin încheiată, ceea ce a dus la acceptarea drept normă în unele regiuni ale Dacoromaniei a variației libere a celor două consoane (*f* și *h'*), cu predominarea netă a celei dintîi. Fenomenul de care ne ocupăm se găsea în expansiune în primele decenii ale secolului nostru. Singurele zone unde se palataliza cîndva (în secolele al XVI-lea — al XVII-lea), iar astăzi s-a revenit la rostirea nealterată a labialelor sînt nordul Olteniei și centrul Munteniei (regiunea Tîrgoviște).

labiale moi — labiale dure. După oclusivele labiale *p*, *b* și *m* și fricativele labiodentale */* și *v*, *e* apare trecut la *ă*, iar diftongul *ea* a fost redus la *a*

ca urmare a rostirii dure a consoanelor precedente. Fenomenul are loc numai în poziție tare. Există o serie de cuvinte în care velarizarea lui *e* și reducerea diftongului *ea* la *a* a fost notată pe întreg teritoriul dacoromân (sau în cvasitotalitatea lui): *fată, măr, nevastă, văr* etc. [2]. În numeroase alte situații, cele două rostiri (moale și dură) se întîlnesc fiecare în arii bine delimitate, cunoscînd o mare răspîndire: *albeață — albață, beată — bată, iubesc — iubăsc, merg — mărg, tocmeală — tocmală* etc. (e vorba în special de formele de prezent indicativ și conjunctiv ale verbelor „slabe", cu radical în labială, de conjugarea a IV-a).

După unii autori (Rosetti, ILR², 365, 467, *Studii lingvistice*, București, 1955, 62; Pușcariu, LR, II, 337: E. Petrovici, în SCL, I, 1950, 2, 194; cf. Sala, CPh, 111—112), fenomenul durificării celor cinci consoane nu ar fi cuprins niciodată în întregime teritoriul lingvistic dacoromân. Potrivit părerii altor cercetători, rostirea dură a labialelor ar fi fost generală la un moment dat în Dacoromania, rostirile cu *e* și *ea*, atestate ulterior, fiind analogice (vezi J. Byck—Al. Graur, în BL, I, 1933, 19; Al. Graur, în BL, III, 1935, 31 ș.u.; Nandris, PhHR, 18, cf. și 78; Gheție—Mareș, GD, 129—134).

Pentru a înțelege exact evoluția fenomenului în cursul secolelor al XVI-lea — al XIX-lea, vom porni de la premisa că odinioară velarizarea lui *e* și reducerea diftongului *ea* au avut caracter de lege fonetică, producîndu-se așadar în întreg domeniul dacoromân. Fonetismele *e* și *ea* sînt analogice. *Albeață* a fost refăcut sub influența lui *e* de la plural și după modelul cuvintelor de tipul *negreață, iubesc, iubească* sub presiunea formelor cu *e* din paradigmă și după modelul unor forme de conjugare de tipul *întîlnesc, întîlnească, galben*, sub influența pluralului.

În secolul al XV-lea, Țara Românească prezintă labiale moi: *Moldovean* (1457), deși, în alte situații, labialele apar durificate *(Jătul*, 1469). La fel stau lucrurile în Moldova, unde apar nu numai grafii de tipul *Cîmpean* (1456), *Galbenu* (1460), *Plopescul* (1436), ci și *Jumetate* (1404,) *Peducelului* (1436), care l-au determinat pe Al. Rosetti (ILR², 487—488) să afirme că durificarea labialelor nu era încheiată în Moldova în secolul al XV-lea. De observat, și aici, prezența fonetismelor cu *ă* (*Bălănești*, 1451, *Jătul*, 1495, *Jumătate*, 1480 etc.). Asemenea rostiri apar și în Transilvania de nord-est: *Bătrîna* (1451) și în Banat—Hunedoara: *Mălăiești* (1453).

Observația lui Al. Rosetti a fost combătută, cu dreptate, de R. Todoran (DR, XI, 1948, 280), care consideră că asemenea forme „cu înfățișare grafică ciudată" s-ar putea explica mai degrabă prin rostirile unor dieci străini sau prin urmarea unor anumite maniere grafice, punct de vedere ce ni se pare vrednic de a fi reținut (vezi mai pe larg Gheție—Mareș, GD, 131—132).

În secolul al XVI-lea, rostirile moi sînt generale în Țara Românească: *galbenul* (c. 1600), *lovesc* (*Oltenia, 1579—1580), *am mersu* (*Dîmbovița, 1595—1596), *pribeagu* (*Olt, a. 1600), *tocmeala* (1600) etc., în timp ce în Moldova au o mare răspîndire rostirile dure: *armanul* (c. 1593), *galbăn* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *Galbăna* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *jidovăscu* (1588), *margă* (1593), *mărsu* (Cîmpulung, 1595), *sîrbăsc* (1588), *tocmala* (*jud. Bacău, 1592; Suceava, 1593; Siret, 1591; Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1587) etc.

Lipsesc atestările din Transilvania, dar putem presupune că fenomenul avea curs cel puțin în zonele unde a fost atestat astăzi și în secolele

al XVII-lea — al XIX-lea. În Banat—Hunedoara întîlnim atît rostirile moi, cît și pe cele dure ale consoanelor: *blagoslovesc, să curvească, iubesc, să meargă, tocmeală — mărgînd* (1582; PO), cu predominarea netă a celor dintîi. De observat că în *Palia de la Orăștie* apar și rostiri de tipul *umerul, veadră*.

Ca și în secolul al XVI-lea, fenomenul este extrem de bine reprezentat în perioada 1601—1850 în întreagă Moldova: *arman* (Iași, 1742), *galbăn* (Săcuieni—Neamț, 1607), *mărgu* (Suceava, 1601), *am mărs* (Roman, 1605), *să margă* (*jud. Vrancea, 1765), *păscar* (Galați, c. 1683), *privăsc* (Iași, 1801), *tocmală* (Huși, c. 1669; Ștefănești—Botoșani, 1613; Bîrlad, 1622) etc. Tot acum încep să apară, mai ales în sudul provinciei, rostiri cu labiala moale: *mergînd* (*Neamț, 1777), *am mersu* (Iași, 1723), *să numescu* (*fostul județ Putna, 1747). De notat că e vorba numai de situații în care labiala e urmată de *e*. Fonetismul cu *ga* apare numai în sudul extrem al Moldovei, întocmai ca în zilele noastre: *tocmeală* (*fostul județ Putna, 1648).

În Țara Românească, labialele continuă să se rostească moale, cu excepția părților nordice ale Olteniei și în colțul nord-vestic al Munteniei, de unde provin cîteva exemple cu consoane dure: *Armancă* (Iaroslovești—Vîlcea, 1607), *galbănul* (Cîmpulung, 1743), *să (se) margă* (Tîrgu-Jiu, 1626; *Vîlcea, 1628), *tocmală* (Corbii de Piatră—Argeș, 1636). Nu avem a face cu o inovație a acestor graiuri, ci cu vestigii ale pronunțării dure, care nu a fost notată în documentele scrise în secolele al XV-lea și al XVI-lea, ceea ce dovedește că și Țara Românească (atît Oltenia, cît și Muntenia) cunoscuseră odinioară fenomenul.

În Transilvania (atît cea de nord, cît și cea de sud), rostirea dură a labialelor, neatestată înainte de 1600 din pricina penuriei de documente, se întîlnește curent: *Cîmpan* (Letca—Sălaj, 1834), *am mărs* (Sîntioana—Bistrița, 1628), *muldovan* (*Harghita, c. 1731), *popască* (Ardusat—Maramureș, 1766), *primască* (Hărnicești—Maramureș, 1655), *să robască* (Beiuș, 1733), *să scîrbască* (Unimăt—Satu Mare, p. 1795), *să să topască* (*jud. Sibiu sau Brașov, 1711), *să trimață* (Brașov, 1650).

Labialele moi apar mai rar, după 1700: *galben* (*Sebeș—Brașov, 1793), *să meargă* (Turda, 1765; Brașov, 1723), *am mers* (Cheța—Mureș, c. 1760; Zarand—Arad, 1816), *să primească* (Merag—Bihor, 1757).

În Hunedoara, rostirea dură a labialelor mai era atestată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: [*Sili*]*văstru* (Remeți, p. 1756), *tocmală* (Geoagiul de Sus, 1739). În Banat a fost consemnată pronunțarea *galbăn* (Buziaș—Timiș, 1803).

În general, în graiurile actuale fenomenul durificării labialelor apare într-o zonă compactă care cuprinde nordul Transilvaniei (uneori cu o parte a Crișanei, alteori cu întreagă această regiune) și al Moldovei. Sporadic, fenomenul a fost notat și în Banat—Hunedoara și în Oltenia. În cuvinte ca *albață, bată* (adjectiv), *margă* durificarea se extinde asupra întregii Moldove (cu excepția județelor Vrancea și Galați). Rostirea dură a fost întîlnită în cuvîntul *galben* într-o mare parte a Banatului, în Hunedoara de nord, în Transilvania de la nord de Mureș și în Moldova (ALR I, vol. I, h. 103, 111, vol. II, h. 249), ALR II, mat. necart., chest. nr. 4833, ALR II, SN, vol. III, h. 972, vol. IV, h. 1216, vol. V, h. 1515, 1516; vezi și Gr. Rusu, în SCL, VI, 1961, 1, 88).

Judecînd după atestări și reconstituind teritoriul de expansiune a fenomenului pe baza atestărilor ulterioare și a răspîndirii lui în graiurile de astăzi (vezi Gheție—Mareș, GD, 124—135), putem afirma că fenomenul durificării labialelor avea odinioară o mai mare extindere decît astăzi. E

probabil ca în secolul al XVI-lea limita lui sudică să se fi situat prin Banat, nordul Olteniei, nord-vestul Munteniei și sudul extrem al Transilvaniei răsăritene și al Moldovei. Țara Românească inovase, cunoscînd rostirea moale în cea mai mare parte a sa. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, labialele continuau să fie rostite dur în Hunedoara, în Sibiu și chiar în zona Brașovului. Nu e mai puțin adevărat că în aceeași perioadă, după 1700, găsim înregistrată pronunțarea moale a labialelor în județele Bihor, Cluj, Mureș, deci aproape de actuala limită sudică a durificării. Admițînd că expansiunea fenomenului la nord de Mureș trebuie să se fi petrecut nu cu mult înaintea atestării fenomenului, sîntem siliți să recunoaștem că în regiunile de la sud de Mureș trebuie să fi circulat, în secolul al XVII-lea, atît rostirea moale, cît și cea dură a labialelor, ceea ce, de fapt, documentele confirmă. Ele alcătuiau o arie de tranziție între teritoriul de la nord de Mureș (care durifica) și Țara Românească (care, în cea mai mare parte a ei, cunoștea numai rostirea moale). Această arie de tranziție cuprindea și nordul Olteniei, nord-vestul Munteniei și Banatul.

v — *f*. Într-o serie de cuvinte de origine slavă, cum ar fi, de exemplu, *sfadă*, *sfat*, *sfînt*, *sfîrși*, *v* etimologic (din grupul *sv*) a evoluat la *f* pe întreg teritoriul țării, printr-un proces de acomodare consonantică.

Din informațiile pe care le deținem rezultă că, la un moment dat (mai cu seamă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea), graiurile de tip nordic conservau în mai mare măsură decît cele sudice fonetismul etimologic cu *v*. Astfel, în Moldova, *v* apărea curent în secolul al XVI-lea: *svadă* (*mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592), *svatul* (Cîmpulung, 1595), *svătuit* (c. 1593), *sveșnice* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *sventci* (Piatra-Neamț, 1596); cf. *sfînt* (Galați, 1570—1571), în vreme ce în Țara Românească notațiile cu *f* sînt mai numeroase: *sfadă* (c. 1600), *sfatul* (c. 1600), *sfintci* (*mănăstirea Bistrița—Vîlcea, 1573), *sfentci* (*Vîlcea, 1597), *sfîrșit* (*mănăstirea Bistrița — Vîlcea, 1573) etc., fără a elimina însă rostirile cu *v*: *svînta* (1600), *svîntci* (*Mehedinți, 1599) etc. În sud-estul Transilvaniei a fost consemnat numai *v*: *svat* (*Brașov, c. 1587). Banatul-Hunedoara prezintă ambele fenetisme, cu predominarea netă a pronunțării cu *f*: *sfat*, *sfădiră-se*, *sfeșnic*, *sfînt*, *sfîrși*— *svădind*, *svîrși* (1582; FO).

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, atestările lui *v* în documentele moldovenești sînt foarte numeroase. Cîteva exemple: *svadă* (1718), *svatul* (Suceava, 1617), *svatul(u)*, *svatului* (Cîmpulung, înc. sec. XVII; Tîrpești—Neamț, 1610), *svătuiescu* (Botoșani, 1722), *sv(î)nta* (Suceava, 1648; Iași, 1629; Solca, 1675), *svenți* (1607—1608), *svînților* (Iași, 1724) etc. Totodată, apar și grafii cu *f*, încă din secolul al XVI-lea, cum am văzut, care continuă să se întîlnească în documente și după 1600: *sfadă* (1608—1609), *sfentei* (Rădăuți, 1628; Iași, 1631) etc.

Foarte numeroase sînt și atestările ardelenești ale lui *v* (în special cele maramureșene). Dăm numai cîteva exemple: *svada* (Borșa—Maramureș, 1729), *svînta* (Cuhea — Maramureș, 1664), *svînt(u)* (Brașov, 1700), *svîntul(ui)* (Budești — Maramureș, 1619—1620; Racșa — Satu Mare, 1749), *svinți* (Dragomirești — Maramureș, 1698), *svîrșit* (Cuhea — Maramureș, 1664) etc. Grafii cu *f* se întîlnesc de asemenea în documente: *sfatul* (nordul Maramureșului, 1602—1617), *sfîntă* (Totoreni — Bihor, 1697) etc.

! Atestările muntenești ale lui *v* sînt, în general, rare. Cele mai multe provin din Oltenia și zona vecină: *svînta* (mănăstirea Cozia — Vîlcea, 1602),

sventei (*Craiova, 1602; Tismana — Gorj, 1612), *svinte(ci)* (Viișoara — Olt, 1617), *svîrșirca* (mănăstirea Cozia — Vilcea, 1602).

În Banat — Hunedoara, *f* continuă să alterneze cu *v*: *sfadă*, *sfîrșesc*, *sfîrșit* (sec. XVII; AC) — *svadă* (sec. XVII; AC), *svat(ul)* (1648, FC; sec. XVII, AC), *svînt* (1608, LP; sec. XVII, AC), *svîrșesc* (sec. XVII; AC).

După ALR, *v* apare trecut la *f* pe întreg teritoriul dacoromân în cuvinte ca *sfadă*, *sfătui*, *sfînt* (ALR II, vol. I, h. 200, ALR II, SN, vol. IV, h. 971, vol. V, h. 1412). În cuvîntul *sfîrc* a fost notată în vestul și nordul Transilvaniei și în puncte din Banat pronunțarea *zvîrc*, cu *v* păstrat și *s* > *z* printr-o acomodare consonantică.

Datele consemnate mai sus ne permit să susținem că *v* s-a menținut timp mai îndelungat în Transilvania și Moldova (și îndeosebi în zonele nordice ale acestor provincii), în timp ce în Țara Românească evoluția *v* > *f* s-a produs mai de timpuriu, fiind mult mai răspîndită la un moment dat (poate cu excepția Olteniei) decît în nord.

dentale intacte — dentale palatalizate. Urmate de *e*, *i*, *ea*, oclusivele dentale *t*, *d* și *n* s-au palatalizat în stadiile *t'*, *d'*, *n'*, devenind dorsopalatale, după ce au trecut prin faza intermediară *t*^{i}, *d*^{i}, *n*^{i}: *t'em*, *d'int'e*, *ńam*. Palatalizarea în stadiile *t'*, *d'*, *ń* e numită „mutativă" (E. Petrovici, în CL, V, 1960, 1—2, 12) sau „tranzitivă" (V. Iancu, *Palatalizarea dentalelor*, [Timișoara, 1975], 21—22). După E. Petrovici, *(loc. cit. supra*, 15—17), întregul teritoriu dacoromân ar fi cunoscut odinioară palatalizarea dentalelor în stadiile *t*^{i}, *d*^{i}, *n*^{i} (atunci cînd erau urmate de *e*). Zonele în care astăzi nu au fost consemnate aceste stadii ar fi cunoscut un proces de depalatalizare. Opinia nu este însă suficient argumentată. Palatalizarea lui *t*, *d*, *n* în stadiile *t'*, *d'*, *ń* a fost pusă pe seama unei influențe străine (maghiare) (Al. Rosetti, în BL, X, 1942, 123; I. Pătruț, în SCL, IV, 1953, 211—212). După V. Iancu (*op. cit.*, p. 46), palatalizarea dentalelor ar fi apărut întîi în Banat, de unde s-ar fi extins treptat asupra Crișanei, Maramureșului și părții nordice a Transilvaniei. Într-o parte a ariei cu dentalele palatalizate, *t'* și *d'* au evoluat (sub influență sîrbă), la *ć* și, respectiv, la *đ*.

Pentru a primi informații asupra apariției și răspîndirii fenomenului de palatalizare a dentalelor, textele scrise cu alfabetul chirilic nu ne pot da informații directe [3], întrucît acest alfabet nu posedă semne speciale pentru redarea lui *t'*, *d'* și *ń*. În măsura în care cuvintele sînt scrise cu litere latine și ortografie maghiară, operația devine posibilă, știut fiind faptul că maghiara cunoaște din cele mai vechi timpuri aceste sunete și posedă semne speciale pentru notarea lor. Cele mai des întrebuințate sînt *ty* (= *t'*), *gy* (= *d'*) și *ny* (= *ń*) [4].

Mai înainte de a trece în revistă materialul oferit de texte, vom preciza că palatalizarea dentalelor nu e atestată decît în teritoriile de peste munți.

Fenomenul palatalizării lui *t* apare atestat, nu prea frecvent însă, în secolul al XV-lea, în Hunedoara: *Selișt'a* (1499), *Trest'ic[falva]* (1439) și nordul Transilvaniei: *Sclișt'e* (Maramureș, 1486; jud. Cluj, 1467, 1494). În ambele zone se întîlnește însă și rostirea cu dentala intactă: *Bratoteșți* (Hunedoara, 1486), *Pănușcești* (jud. Arad, 1445); cf. și *[Kceth]selište* (Maramureș, 1365). Palatalizarea lui *d* e mai bine atestată în Banat—Hunedoara: *Băd'ești* (Timiș, 1464), *Lcord'iș* (Caraș-Severin, 1428), *Livad'a* (Hunedoara, 1498), *Vlăd'eș⟨ti⟩* (Timiș, 1440), decît în nordul Transilvaniei, unde apare numai în toponimele *Lcord'ina*, *Leurd'ina* (Maramureș, 1411). Conservarea lui *d* apare de asemenea notată: *Leordiș* (Caraș-Severin, 1411), *Leordina* (Maramureș, 1411) etc. Numeroase sînt indiciile despre palatalizarea lui *n* în Hune-

doara: *Cerńişoara* (1438), *Cîrńeşti* (1447), *Gurbăńeşti* (1491), *Spiń* (1486). Fenomenul a mai fost atestat în județul Arad: *Zăbrań* (1479). Atît în nordul Transilvaniei, cît și în Hunedoara e consemnată și păstrarea lui *n*: *Cernişoara* (1488), *Cîrneşti* (1447), localități hunedorene, și *Corniţel* (Bihor, 1465), așezare situată la nord de Mureș. În sudul Transilvaniei, *n* apare conservat: *Voivodeni* (Brașov, 1432).

Situația reflectată de grafiile întîlnite în textele latine din secolul al XV-lea se menține, în general, după 1500. Astfel în Banat cele trei dentale apar palatalizate în stadiile *t'*: *Dubeşt'*, *Uzeşt'* (Timiș, 1597), *d'*: *Băd'eşt⟨i⟩* (Timiș, 1599) și *ń*: *Cîmpeń* (Timiș, 1570), *Pădurań* (Timiș, 1514—1516). Palatalizarea lui *t* și *d* e consemnată, de asemenea, în nord-vestul Transilvaniei: *Coleşt'* (Bihor, 1600), *Selişt'e* (Bihor, 1504, 1517), *Bod'eşt⟨i⟩[falva]* (Arad, 1525). Fenomenul apare și în sudul Transilvaniei, afectînd dentalele *t* și *n*: *Hîrseń* (Brașov, 1556), *Selişt'e* (Sibiu, 1504), *Vlădeń* (Brașov, 1570). În tot acest timp, grafiile reflectînd conservarea celor trei dentale nu lipsesc din documente.

După 1600, palatalizarea dentalelor continuă să fie oglindită în textele scrise cu litere latine și ortografie maghiară, elaborate mai ales în Banat-Hunedoara: *bań* (1697; VCC), *cińe* (1642; ACC), *frat'e* (sec. XVII; AC), *gînd'esc* (sec. XVII; LM), *s-au întuńecat* (1697; VCC), *limped'e* (sec. XVII; LM) etc. La jumătatea secolului al XVIII-lea, fenomenul este înregistrat în nordul Transilvaniei: *cînt'ecu*, *d'ejet'e*, *hod'ină*, *osteńind* (1768; CC). Spre sfîrșitul veacului și la începutul celui următor, palatalele se întîlnesc în unele documente hunedorene: *băgat'e* (Hațeg, c. 1795), *cîńele* (Hațeg, 1808), *năint'e* (Hațeg, c. 1795).

Evoluția lui *t'* la *ć* în Banat este atestată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor de grafii, parțial latinizate, de tipul: *ceresci* (1794; IC), *părtălesce* (Aradul Vechi, 1816), *poştesce* (1814; ȚF), *a sci* (1794; IC) [5]. Cît privește pe *d*, el apare după 1777: *ge* (Nerău—Timiș) [6].

Conform cercetărilor contemporane, *t'* și *d'* circulă în secolul nostru în Crișana, nordul Transilvaniei și o mică arie din Moldova de nord. *ń* e răspîndit, în afara acestor zone, și în Banat—Hunedoara. În Banat și sudul Hunedoarei, *t'* și *d'* apar evoluate la africate: *ć* și, respectiv, *đ* (vezi ALR I, vol. I, h. 39, 44, 45, 50, 51, 69, 72, 137, 148, 149; vezi și hărțile expansiunii fenomenului la Pușcariu, LR, II, h. 14, 17; E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 14; I. Gheție, în SCL, XV. 1964, 3, 340; V. Iancu, *op. cit.*, p. 47—48).

Faptul că fenomenul apare aproximativ la aceeași dată în Banat—Hunedoara (1428) și Maramureș (1411) ne împiedică să acceptăm opinia lui V. Iancu, după care palatalizarea dentalelor și-ar fi avut originea în Banat—Hunedoara și s-ar fi extins de aici asupra Transilvaniei. Numărul mai mare de atestări bănățene-hunedorene, în raport cu cele ardelenești, nu trebuie să ne determine a ne schimba părerea. Într-adevăr, actele privitoare la ținuturile bănățene și hunedorene (în care apar termeni onomastici românești) sînt mai numeroase decît cele ce se referă la celelalte zone ale teritoriului de peste munți. E firesc, de aceea, ca și toponimele din Banat și Hunedoara, notate în scris, să apară în număr mai mare.

Se poate spune, deci, că fenomenul palatalizării dentalelor s-a ivit la începutul secolului al XV-lea în diverse puncte din Banat—Hunedoara și Transilvania de la nord de Mureș. Palatalele au cunoscut o expansiune treptată, înlocuind în cele din urmă, probabil după 1600, dentalele corespunzătoare. Iată de ce planează un semn de întrebare asupra atestării lui *t'* și *ń* în Transilvania sudică înaintea secolului al XVII-lea, adică într-o zonă

unde el nu a fost înregistrat ulterior (inclusiv în zilele noastre). Deși prezența sa reală nu e exclusă, e posibil ca *ť* și *ń* să fi existat numai în rostirea scribilor maghiari care au redactat documentele.

d moale — d dur. Rostită dur, dentala *d* velarizează timbrul lui *e* și *i* următori. Fenomenul, care nu are caracterul de lege fonetică, se produce atunci cînd *d* este urmat de un *e* aton, indiferent de poziție (moale sau tare): *dăștept, dăstul*. Cel mai adesea *e* > *ă* în propoziția *de* sau în cuvinte în compunerea cărora intră această prepoziție, precum și în cuvinte formate cu prefixul *des-* (*dez-*). *i* nu se velarizează decît în prepoziția *din* și în compusele ei [7] (vezi Gheție — Mareș, GD, 147; cf. E. Petrovici, în SCL, I, 1950, 2, 194, și LR, IX, 1960, 5, 61).

În secolul al XV-lea, *d* apare rostit moale atît în Țara Românească: *Descupereşti* (1492), cît și în Moldova: *Deocheați* (1463).

Un secol mai tîrziu, în Țara Românească este larg atestată rostirea moale a lui *d*: *adecă* (*Vilcea, 1594), *de* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582; *Craiova, c. 1599—1600), *din* (*Dîmbovița, 1595—1596), *dintru* (Vilcea, 1594) etc. Sporadic, apare și rostirea dură a acestei consoane: *adăc⟨ă⟩* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582), *dă* (*Craiova, c. 1599—1600), *dîn* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582).

În celelalte regiuni ale Dacoromaniei avea curs numai rostirea moale a lui *d*, care a fost înregistrată în Moldova: *de* (*Brăhășești—Galați, 1577), *despre* (*Vrancea, 1592), *din* (Siret, 1591), Transilvania de nord-est: *de* (Săliște—Maramureș, c. 1593; *Bistrița, c. 1600), *din* (*Maramureș, 1593), Transilvania de sud-est: *de* (*Brașov, c. 1587) și Banat—Hunedoara: *de* (Bălgrad — *Hunedoara, c. 1600), *descălecasc, deșchide, din, dintru* (1582; PO).

După 1600, durificarea lui *d* se întîlnește din ce în ce mai frecvent atît în Muntenia propriu-zisă, cît și în întreagă Oltenia (inclusiv părțile vestice unde nu a fost notat astăzi): *dă* (Tîrgoviște, c. 1608; București, 1626; Baia de Aramă—Mehedinți, 1693; Coteana—Olt, 1684; mănăstirea Horezu—Vîlcea, 1715; Cîmpulung, 1735; Craiova, 1736; Curtea de Argeș, 1745; *mănăstirea Tismana—Gorj, 1779), *m-am dăspărțit* (*Pîrdești, 1683), *dăspre* (București, 1611), *nedăspărțite* (Săcuieni, 1655), *dîn* (Tîrgșor—Prahova, 1636; Uda—Argeș, 1747; Caracal, 1821), *dînprecun[ă]* (Rîmnicu-Vîlcea, 1718).

În restul Dacoromaniei, fenomenul durificării lui *d* a fost notat sporadic. În Banat, o grafie ca *dĕshkis* (sec. XVII; AC) ar putea reda rostirea dură a dentalei. Aceasta reapare după 1800: *dă* (Buziaș, 1803).

În sud-estul Transilvaniei, fenomenul a fost notat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea: *dăsagi* (*Brașov, 1720). Din aceeași perioadă datează și cea mai veche atestare a durificării lui *d* în sudul Crișanei: *dă* (Buda—Bihor, p. 1723; Lunca-Sprie—Bihor, 1774).

Astăzi *d* dur a fost întîlnit în două arii: una cuprinzînd Muntenia, răsăritul Olteniei și colțul sud-estic al Transilvaniei, iar cealaltă Banatul și Crișana sudică și centrală (vezi ALR II, SN, vol. V, h. 1418; vezi și harta expansiunii fenomenului la E. Petrovici, în LR, IX, 1960, 5, 62, 63).

Apărută în Muntenia și Oltenia în secolul al XVI-lea, rostirea dură a lui *d* s-a extins de aici asupra Banatului și Crișanei, precum și asupra Transilvaniei de sud-est. Pe cît se pare, în partea apuseană a Olteniei s-a revenit, nu cu mult înaintea secolului nostru, la vechea rostire (moale) a dentalei.

n — m. Trecerea lui *n* la *m*, în grupul consonantic *nt*, în cuvintele *frîmt* și *sîmt* (*sîmtem, sîmteți*) trebuie explicată printr-un proces de diferen-

ţiere consonantică (vezi Rosetti, ILR², 411; cf. Densusianu, HLR, II, 126; Sala, CPh, 33).

În secolul al XVI-lea, *n* > *m* în Moldova: *simteți* (Suceava, 1595), *sîmtu* (c. 1593; Suceava, 1595), Transilvania de nord-est: *simt*, *simtu* (*Bistrița, c. 1600), Oltenia: *sîmtem* (c. 1600) și Banat—Hunedoara: *au frîmt*, *sîmt* (1582; PO). Fonetismul etimologic e prezent îndeosebi în Țara Românească: *sînt* (Cîmpulung, c. 1521), *sîntu* (c. 1600), dar și în Moldova: *sînt* (c. 1593), Transilvania de sud-est: *sînt* (*Brașov, c. 1587), și Banat—Hunedoara: *ai frînt*, *sînt* (1582; PO).

După 1600, *m* se întîlnește în Maramureș: *simt* (nordul Maramureșului, 1602—1617), *sîmtu* (Budești—Maramureș, 1647), Banat—Hunedoara: *frîmtă* (1648; FC), *sîmtem* (1642; ACC), Oltenia: *simt* (1615) și, foarte frecvent, în Moldova: *simt* (Tîrgu Neamț, 1616—1626), *simtu* (1608—1609; Suceava, 1615; Piscani, 1632; Iași, 1642), *sînt* (Cîmpulung, 1604—1618; Cotnari—Iași, 1618), *sîntu* (Suceava, inc. sec. XVII; Roman, 1605; Iași, 1615; Adjud, 1623). N-am consemnat fenomenul după 1700, iar grafii cu *n* pot fi întîlnite cel puțin la fel de frecvent în Moldova în secolul al XVII-lea: *sîntu* (Săcuieni, 1607), *sîntu* (Iași, c. 1620) etc.

În zilele noastre, fenomenul a fost notat în puncte izolate, situate în Transilvania (Munții Apuseni, Hunedoara, Brașov, Maramureș) (ALR I, mat. necart., chest. nr. 2132; Densusianu, TH, 40; D. Șandru, în BL, II, 1934, 207; D. Șandru, în BL, III, 1935, 144; Papahagi, M, LXIII). După cum s-a văzut, în trecut el cunoștea o difuzare mult mai largă.

n — ⁿr — r. În elementele de origine latină, *n* intervocalic a evoluat la *r*, după ce a trecut printr-o fază intermediară de *r* nazal (spirant, fricativ), în care nazalitatea se menține, fie ca trăsătură a vocalei precedente, fie ca un *n* mai mult sau mai puțin perceptibil (Avram, *Contribuții*, 35). Mecanismul producerii rotacismului a fost studiat de Rosetti (ER, 43, ILR², 530—531). După cei mai mulți cercetători, rotacismul ar fi avut întotdeauna un caracter local, fiind răspîndit numai în nordul Dacoromaniei. S. Pușcariu (DR, VIII, 1934—1935, 311—312) credea că fenomenul în discuție se întindea odinioară și în sudul Transilvaniei (cf. și Mirela Teodorescu, în LR, XVIII, 1969, 2, 180—183). N. Drăganu (RTO, 395, 605—606) socotește rotacismul drept o inovație a graiurilor din zona Munților Apuseni, de unde s-a extins și asupra Transilvaniei de nord. I. Bărbulescu (CC, 61—63) consideră că rotacismul a fost cîndva un fenomen general dacoromânesc. Același lucru l-a susținut nu de mult M. Sala, după care *n* fricativ, provenit dintr-un *n* slab latin, era curent odinioară în toate dialectele limbii române (CPh, 96—102). După unii autori (Rosetti, ER, 8, ILR², 531; Ivănescu, PC, 85), în Moldova rotacismul ar fi fost importat din nordul Ardealului — Maramureș.

-n- apare intact în secolul al XV-lea în toate regiunile de unde ne-au parvenit documente care consemnează cuvinte românești. El a fost întîlnit, astfel, în Țara Românească: *Ghenune* (1415), *Rugina* (1490), Banat—Hunedoara: *Ruginos* (Caraș-Severin, 1411, 1449), *Spin⟨i⟩* (Hunedoara, 1418), Transilvania de nord: *Bătrîna* (Maramureș, 1451), *Cearcăn* (Maramureș, 1458), *Fînaț[falva]* (Arad, 1464), *Spin⟨i⟩* (Maramureș, 1418) și Moldova: *Cărbunești* (1421), *Fîntînele* (Iași, 1426) etc. Singura regiune în care au fost notate cuvinte cu rotacism e Moldova: *Fîntîrĕle*, *Fîntîrĕli* (1439, 1446, 1454), *Jamiri* (= Gemeni; 1472), *Jemerești* (1470), *Lumirĕni* (1435), *Neburești* (1448) etc.

După 1500, situația rămîne în linii mari aceeași, cu observația că, în afara granițelor Moldovei, fenomenul apare, sporadic, și în nordul Transilvaniei (Maramureș): *bire, cire, înrainte, oamiri* (Sălișteț, c. 1593) și în zona Munților Apuseni: *dirainte, înrainte, pure[ne]* (*nordul Hunedoarei, 1579—1602; CS). În Moldova, exemplele cu *-r-* constau, cu o singură excepție, din toponime extrase din documentele slavo-române: *Cărburești* (1546), *Marjire* (1522), *Măsteacări* (1523), *pîră* (*Vrancea, 1592), *Spirănii* (1552).

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, rotacismul se întîlnește atestat în Moldova de nord (Bucovina): *buri, irelu, înrai⟨n⟩te* (Cîmpulung, înc. sec. XVII), *mere* (mănăstirea Moldovița—Suceava, 1601—1602 sau p. 1605), *sărătatc, sărătoși* (Cîmpulung, înc. sec. XVII) etc. și în nordul Transilvaniei (actualele județe Maramureș și Bistrița-Năsăud): *bur(ă)* (Suciul de Jos—Maramureș, 1608), *dirainte* (Sîntioana—Bistrița-Năsăud, 1628), *închirăciune* (Bistrița, înc. sec. XVII), *oameri, oamiri* (nordul Maramureșului, 1602—1607) etc. Ultima atestare moldovenească e din 1631, iar ultima atestare din Maramureș și Bistrița-Năsăud din 1628 (facem abstracție de prep. *pînă*, care apare cu rotacism pînă în zilele noastre). Fenomenul a fost înregistrat, de asemenea, în zona Munților Apuseni: *ciri* (Măhaci—Alba, 1607), *fîntîră, pîră* (c. 1641; CP).

Cele din urmă atestări ale fenomenului nu sînt însă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, cum se credea pînă nu de mult, ci din anii 1702—1752 și provin din zona Satu Mare: *cire* (Bixad, după 1702; Cămărzana, 1732; Trip, 1752), *mîră* (Bixad, după 1702), *purem* (Trip, 1752), *seretate* (= sănătate; Cămărzana, 1732). Rotacismul se mai întîlnește în anii 1702—1703 în *Apostolul* din colecția Gaster, text copiat la Rucăr—Argeș, după un izvod moldovenesc, al cărui original provine din prima jumătate a secolului al XVII-lea: *creștiri, vcreț* (= veniți). Avem a face, fără îndoială, cu o particularitate a graiurilor moldovenești, și nu a celor din nord-vestul Munteniei.

Așa cum am menționat mai sus, prep. *pînă* se găsește într-o situație specială, întrucît a conservat rotacismul atunci cînd acesta dispăruse din celelalte cuvinte. Toate atestările pe care le deținem provin din Moldova: *pîr, pîră (pără)* (Băiceni, 1612; Suceava, c. 1648; Bîrlad, 1651; Iași, 1697; Odobești, 1714; *Iași, 1767; Crăciunești, 1816).

Rotacismul a fost consemnat în zilele noastre, mai ales în vorbirea femeilor, în Munții Apuseni (Scărișoara, Gîrda, Arieșeni), alternînd, în vorbirea acelorași persoane, cu *ᵘr* și *n* (vezi E. Petrovici, în DR, VIII, 1934—1935, 149—163; S. Pop, în DR, VII, 1931—1933, 181—184; A. Avram, în CL, VIII, 1963, 2, 221—227; N. Mocanu, în CL, XVII, 1972, 1, 83). Izolat, a fost întîlnit în Ugocea (Satu Mare) și în Moldova (D. Macrea, în DR, VII, 1931—1933, 185—186; I. Scurtu, în BL, IX, 1941, 98—102). În prep. *pîră (pără)*, rotacismul circulă în Moldova (ALR II, SN, vol. VII, h. 1833—1836) și în sudul Transilvaniei (vezi Mirela Teodorescu, *op. cit.*, 180—183). Forma cu falsă regresie *luceafăn* a fost atestată în nordul și estul Transilvaniei și în Munții Apuseni. *Viezune* apare în nordul și estul Transilvaniei, coborînd pînă în sudul acestei provincii (vezi Rosetti, ILR², 375—376).

Fiind vorba despre un fenomen străvechi aflat într-un regres accentuat, se poate presupune, cu temei, că el circula la un moment dat în toate teritoriile în care a fost atestat în cursul timpului, inclusiv în zilele noastre, adică în Transilvania de la nord de Mureș (sudul Bihorului, nordul Hunedoarei, nordul județului Alba, Munții Apuseni, județele Satu Mare, Maramureș

și Bistrița-Năsăud) și în Moldova. În această din urmă provincie el a fost adus de primele contingente de nord-ardeleni stabiliți aici (înaintea secolului al XIV-lea). Neatestarea rotacismului în nordul Transilvaniei în secolul al XV-lea, deși greu de explicat [8], nu înseamnă neapărat că fenomenul a fost „importat", după 1500, din zona Munților Apuseni, cum credea N. Drăganu. E posibil ca, încă de atunci, rostirile cu *-n-* să fi avut curs în Maramureș. Este însă îndoielnică prezența rotacismului în sudul Transilvaniei în epoca veche. Aici el poate fi explicat prin migrații de populație [9]. Dispariția fenomenului s-a făcut treptat, sub presiunea graiurilor sudice, care cunoșteau pe *-n-*.

s, dz, z, ț moi — s, dz, z, ț duri. În ceea ce privește rostirea lor moale sau dură, fricativele *s* și *z* trebuie examinate împreună cu africatele *dz* și *ț*, în primul rînd pentru că, în cursul istoriei limbii, aceste consoane au cunoscut o evoluție asemănătoare și o expansiune teritorială aproape identică. După *s, ăz, z, ț, c* și *i* se velarizează, trecînd la *ă* și, respectiv, la *î*, iar diftongul *ea* este redus la *a* (pseudo-*i* final „amuțește"): *(d)zice, sămn, toț, țapă, zid*. Durificarea s-a produs la început în poziție tare, dar s-a extins ulterior, în cele mai multe zone, și asupra cuvintelor în care vocalele se găseau în poziție moale (*ea* > *a* numai în poziție tare) (Gheție—Mareș, GD, 164).

Cea mai veche atestare a rostirii dure a lui *s* provine din Moldova primei jumătăți a secolului al XV-lea: *Săcuiani* (1448). Pînă la sfîrșitul secolului, au mai fost notate rostirile: *Săcară* (1486), *Săcătura* (1491), *Sînguărănii* (1473). În secolul al XVI-lea, exemplele prezentînd rostirea dură a celor patru consoane sînt destul de numeroase în Moldova: *Dumnădzău* (Suceava, 1595), *sara* (1591), *săcuiu* (*Tazlău—Neamț, 1598), *țigan, țigancă* (Suceava, 1593), *zua* (Galați, 1570—1571). Ele cunosc o răspîndire și mai mare după 1600. Iată cîteva exemple din secolul al XVII-lea: *Bistrițăi* (Bacău, 1609), *dzîsa* (Tîrpești—Neamț, 1610), *rusască* (Iași, 1677), *ținutul* (Iași, 1632) etc. Se poate aprecia că fenomenul durificării consoanelor *s, dz, z, ț* era încheiat în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

În nordul Transilvaniei, cele mai vechi urme ale durificării unora dintre cele patru consoane sînt posterioare secolului al XV-lea: *se daț* (Săliște—Maramureș, c. 1593), *domnedză⟨u⟩* (*Bistrița, c. 1600), *Săcătura* (Sălaj, 1546, 1566, 1600). În secolele al XVII-lea — al XIX-lea, fenomenul apare mult mai bine reprezentat: *Dumnezău* (Budești—Maramureș, 1619—1620), *să să înmulțască* (Năsăud, 1702), *înțălesul* (Aciua—Maramureș, 1702), *sara* (Năsăud, 1702), *zua* (Beiuș, 1753) etc. În partea sud-estică a regiunii (zona Brașovului), rostirea moale a consoanelor *s, z* este singura consemnată în secolul al XVI-lea: *alți, frățe, secui, zic[e]* (*Brașov, c. 1587). După 1600, se constată o proliferare masivă a rostirilor dure în întreg teritoriul situat la sud de Mureș, chiar în Brașov (unde astăzi au fost înregistrate numai rostiri moi): *casă* (pl.; Rășinari—Sibiu, 1754), *dumnezăiască* (Făgăraș, 1698), *înțălepciunii* (Sebeș—Alba, p. 1750), *sîlă, singur* (Brașov, 1701, c. 1736).

Rostirile dure pot fi întîlnite și în Banat—Hunedoara din secolul al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XIX-lea: *se asamănă* (1582; PO), *Dumnedzău* (Bălgrad — *j. Hunedoara, c. 1600), *lipsînd* (Bozovici — Caraș-Severin, 1855), *săminții* (Geoagiul de Jos — Hunedoara, 1687), *țigănesc* (Cornia—Caraș-Severin, 1787) etc.

Oarecum mai complicate se prezintă lucrurile în ceea ce privește Țara Românească. Cele mai vechi atestări, din secolul al XV-lea, semnalează răspîndirea rostirilor moi ale consoanelor *s* și *ț*: *Cornățelul* (1492), *Seaca* (1436),

Secară (c. 1482—1487), *secui* (1476) etc. A fost notată și o rostire dură a lui *ț*: *Țăpăluș* (1491—1492). Deoarece în zilele noastre rostirea moale a consoanelor de care ne ocupăm a fost singura atestată în cea mai mare parte a Munteniei propriu-zise, putem admite, prin ipoteză, dar cu suficiente temeiuri de a nu ne înșela, că la fel vor fi stat lucrurile și în secolele al XVI-lea — al XIX-lea. Au fost semnalate, de altfel, numeroase exemple în acest sens, la care nu ne vom raporta aici, pentru a nu încărca expunerea. În Oltenia, în schimb, pronunțarea dură a lui *s*, *z*, *ț* se întîlnește încă din secolul al XVI-lea, exemplele devenind din ce în ce mai abundente după 1700: *Buzăscul* (*Gorj, 1612), *casălor* (Bolboși—Sura — Gorj, 1576), *s-au găsît* (1744), *împărțala* (1743), *părț* (*Gorj, 1563—1564), *să păzască* (*Vîlcea, 1768), *răsîpiră, țiganii* (Craiova, 1706). Durificarea lui *ț* și *z* a fost notată, sporadic, în secolul al XVIII-lea, și în vestul Munteniei, zonă în care pare a se fi propagat de dincolo de Olt: *Flămînzăști* (*Argeș, 1746), *preoților* (Cîmpulung, 1735). *ț* dur din *Țăpăluș* se datorește, probabil, unui oltean.

După ALR, durificarea lui *s*, *dz*, *z*, *ț* este răspîndită în epoca noastră în întreagă Dacoromania, cu excepția Munteniei propriu-zise fără părțile apusene, vecine cu Oltul, Dobrogea, sud-estul Transilvaniei și o arie restrînsă din Munții Apuseni (ALR I, vol. I, h. 44, 73, 90, ALR II, SN, vol. III, h. 761, vol. V, h. 1245, 1312, 1362, ALRM II, vol. I, h. 204; vezi și hărțile publicate de Gr. Rusu în CL, VIII, 1963, 1, 64, 66, 67).

Din cele arătate mai sus, rezultă că fenomenul durificării celor patru consoane s-a aflat în continuă expansiune începînd cu secolul al XV-lea. În sudul Transilvaniei, tendința de a rosti dur pe *s*, *z* și *ț*, observată la un moment dat, a făcut loc vechilor rostiri moi, propagate, probabil, dinspre Muntenia.

dz — ğ. *dz* din *dzice*, *dzici* etc. a trecut la *ğ*: *gice*, *gici* etc., ca urmare a unui proces de acomodare consonantică. În zilele noastre, *gice* a fost notat numai în Maramureș—Oaș (Candrea, O, 16; Papahagi, M, LXIII). În trecut aria sa era mult mai dezvoltată. În secolul al XVI-lea, *gice* putea fi întîlnit, după toate probabilitățile, în Banat—Hunedoara, nordul Transilvaniei și Moldova (Gheție—Mareș, GD, 186—187). După 1600, *gice* apare în Moldova: *gice* (Iași, 1617), *gicea* (Tîrpești—Neamț, 1610), *a gici* (Bîrlad, 1612—1614). În nordul Transilvaniei, *gice* a fost notat în actualul județ Maramureș în anii 1602—1617 și 1702—1715. Probe că *gice* era răspîndit în trecut dincolo de granițele Oașului și ale Maramureșului găsim chiar în limba de astăzi. În Sălaj, Bihor, Hunedoara și Banat a fost înregistrată, după 1890, forma *ice* „zice" (la fel *ici*, *icem*, *iceți* etc.). Acest *ice* nu poate proveni în regiunile de mai sus decît dintr-un *gice*, trecut prin asimilare la *cice*; de aici, prin disimilare totală, s-a ajuns la *ice* (vezi I. Gheție, în SCL, XVI, 1965, 3, 400).

dz — z. Africata *dz* apare numai în cuvinte de origine latină (*aședza*, *Dumnedzeu*, *dzice*) sau din vechiul fond prelatin (*budză*, *mîndz*). Atunci cînd se întîlnește în cuvinte de alte origini, de exemplu *lădzi*, *tredzește*, este rezultatul unei analogii fonetice sau morfologice. Prin pierderea elementului oclusiv, *dz* a evoluat în unele graiuri la *z*: *cădzut* > *căzut*, *dzic* > *zic*.

În secolul al XV-lea, *dz* apare în Moldova: *Budzea* (1495), *Dzcamă* (1491), *micdzunia* (1490), *Mîndzul* (1448), *Ordzea* (1497). Dimpotrivă, în Țara Românească, *dz* > *z*: *Buze* (1492), *Mînzea* (1462—1463), *Vezurari* (1428) etc. [10].

După 1500 situația se menține neschimbată în aceste două regiuni. Graiurile moldovenești îl conservă pe *dz*: *brîndză* (mănăstirea Galata—Iași,

1588), *dzilc* (*Bunești, c. 1595—1597), *dzis* (*mănăstirea Moldoviţa—Suceava, 1592), iar cele din Ţara Românească pe *z*: *am auzit* (Cimpulung, c. 1521), *zestre* (*Olt, a. 1600), *au zis* (*Dîmboviţa sau *Prahova, 1582) [11].

Răspîndirea lui *dz* se observă în Transilvania de nord-est: *vrem audzi* (Săliște—Maramureș, c. 1593), *dzacu* (*Bistriţa, c. 1600), *au dzis* (Săliște—Maramureș, c. 1593) și a lui *z* în părţile sud-estice: *zic[e]* (*Braşov, c. 1587).

În Banat—Hunedoara sînt larg răspîndite rostirile cu *dz*: *afundzimea, cutedzăm, Dumnedzeu* (1582; PO), *au dzis* (Bălgrad —*Hunedoara, 1600) etc. [12].

z se menţine în Ţara Românească după 1600 (vezi, de exemplu, *botezat*, *Bucureşti, 1620, *se-au căzut*, Tîrgovişte, 1617, *am văzut*, 1623 etc.), ca, de altfel, şi *dz* în Moldova. În general, documentele moldovenești prezintă extrem de puţine exemple cu *z* înainte de 1750. După această dată, *z* se generalizează foarte repede în toate textele, inclusiv în cele scrise în nordul provinciei. Practic, *dz* nu mai apare după 1780. O grafie ca *Dumn[e]dzău* (Iași, p. 1800) este un exemplu rarisim. *dz* > *z* în Moldova de sud în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sub presiunea graiurilor muntenești. Aşa, de exemplu, *douăzeci*, *văzînd* (*Vrancea, 1684) sînt grafii care reproduc, după toate probabilităţile, rostiri reale. Pînă atunci, în această parte a Moldovei, avea curs *dz*, după cum ne dovedesc atestările din documente: *să se crèadză* (*Gligoreşti—Vrancea, 1620), *doisprădzeace* (Trotuş, 1617), *dzeci*, *au dzis* (Focşani, 1621), *am vădzut* (Bîrlad, 1617) etc. E probabil că *z* s-a extins spre nord în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. O grafie ca *zestre* (Iași, 1739) nu este totuși după părerea noastră un reflex al graiurilor locale. Cum după 1750 *z* se generalizează în documente (în primul rînd datorită influenţei literare muntenești), răspîndirea ulterioară a fricativei nu poate fi stabilită cu probe concludente.

Atestările documentare ardelenești ale consoanelor *dz* — *z* ne permit să urmărim treptata difuzare înspre nord a fonetismului *z* și dispariţia concomitentă a lui *dz*. În regiunea Braşovului, după cum am văzut, *z* era răspîndit încă din secolul al XVI-lea. În mod firesc, *z* e atestat aici după 1600: *s-au auzit* (Braşov, 1701), *am văzut* (Braşov, 1723). În zona Sibiului, *dz* > *z* încă de la începutul secolului al XVII-lea: *zeci* (1601—1602). Înaintînd spre nord, *z* apare în regiunea oraşului Alba Iulia în prima jumătate a secolului al XVII-lea: *zile* (1648). Alături, în Hunedoara, *z* a fost notat abia la jumătatea secolului următor, în 1754 (*aşezat*), lucru normal, de vreme ce ştim că Hunedoara e învecinată cu Banatul, unde *dz* s-a menţinut pînă în zilele noastre. În Munţii Apuseni, trecerea lui *dz* la *z* nu era încheiată spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, căci în 1686, la Cîmpeni, un localnic scria: *dzilel[e]*. *dz* se menţinea la 1747 în regiunea Clujului (Deuş): *dzile*. Spre 1760, în zona Turda—Luduş evoluţia lui *dz* la *z* era un fapt împlinit: *zece* (Turda, 1765), *zioa* (Cheţa—Mureş, c. 1760). În judeţul Harghita, în vecinătatea Moldovei, *dz* este înregistrat spre 1730: *cindzăci*, *dzile*, *voi spîndzura* (cf. însă tot aici *să caz*, *Dumnezeu*, *grumaz;* la 1753 îl notăm numai pe *z*: *au auzit*). Continuînd să înaintăm spre nord-est, în judeţul Mureş, dincolo de Reghin, îl întîlnim, de asemenea, pe *dz*: *dzi*, *Dumnedzeu*, *Leordzi⟨i⟩* (Chiheru de Jos, 1737). În Bistriţa-Năsăud și în Maramureș, unde *dz* s-a menţinut pînă astăzi, l-am înregistrat frecvent pe *dz*: *va audzi* (Rebrișoara, c. 1691), *audzim* (Năsăud, 1702), *Dumnedzău* (nordul Maramureșului, 1602—1617), *dzile* (Vișeul de Sus, 1757) etc. Grafiile (rare) cu *z*, notate în documente năsăudene-maramureșene, nu corespund unei rostiri reale în graiurile locale; cf., de exemplu: *să zică* (Apșa de Mijloc—Maramureș, 1773), *zua* (Rodna—Bistriţa-Năsăud, c. 1717). În nord-vestul Transilvaniei, îl găsim pe *z* în

Bihor la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în secolul următor: *dumnezeiască* (Vașcău, 1690), *Dumnezeu* (Leheceni, 1762), *zile* (Beiuș, 1733). Mai la nord, în Sălaj, *dz* se menținea încă în 1742: *dzil[e]* (Năpradea), dar în c. 1760 îl consemnăm pe *z*: *l-au auzit*. În sfîrșit, în fostul județ Satu Mare, în zone aparținînd astăzi județului Maramureș, *dz* apare destul de des în secolul al XVIII-lea: *audzim* (Aciua, 1702), *dzile* (Valea Seacă, 1741), *spîndzurătoare* (Valea Seacă, 1741). Ultima atestare e din 1801: *dzîce* (Ilba). *z* apare în această parte a țării încă de la începutul secolului al XVIII-lea: *zile(le)* (Negrești, 1719, Bixad, 1740, Soconzel, 1756).

În Banat-Hunedoara, *dz* se menține și în secolul al XVII-lea (*astădzi*, 1608, LP; *cădzură*, 1697, VCC; *credz*, 1642, ACC) și continuă să fie singurul cunoscut pînă în zilele noastre (ne referim, desigur, la graiurile din această zonă și nu la textele elaborate aici).

dz apare astăzi, conform ALR, în două arii: una cuprinde Moldova de nord și colțul nord-estic al Transilvaniei, cealaltă Banatul și părțile nordice și nord-vestice ale Olteniei (ALR I, vol. I, h. 73, vol. II, h. 213, 288, ALRM II, h. 29, 32, 156, 334, ALRT, 273; vezi și hărțile expansiunii fenomenului la Pușcariu, LR, II, h. 39, 40; Teaha, CN, 68).

Atestările lui *dz* și ale lui *z* din secolele trecute ne încredințează că evoluția africatei la o fricativă este o inovație a graiurilor muntenești, anterioară secolului al XVI-lea și, probabil, și celui precedent. Din Țara Românească, *z* s-a răspîndit mai întîi asupra sudului Transilvaniei, iar după 1600 și asupra zonelor centrale și nordice ale acestei provincii, acțiune ce se încheie spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea. O răspîndire similară a cunoscut *z* și în jumătatea sudică a Moldovei, după 1651.

r moale — r dur. Dacă ținem seama de răspîndirea teritorială a rostirilor moi sau dure ale lui *r*, distingem trei situații mai importante: a) *(r+)e, i — ă, î;* b) *(r+) ea(e) — a*, în poziție moale, și c) *-r' — r*.

a) După un *r*, provenit, de regulă, dintr-un *r̄*, au fost notate în graiurile dacoromâne (mai ales într-o epocă mai veche), în funcție de rostirea moale sau dură a consoanei, *e, i* sau, respectiv, *ă, î*: *reu — rău, riu — rîu*. Velarizarea celor două vocale, produsă inițial în poziție tare, a avut loc apoi și în cuvinte în care *e, i* se aflau în poziție moale (în cadrul aceleiași paradigme *ă, î* s-au putut „extinde" de la formele în care *e, i* erau în poziție tare). Rostit moale, *r* a putut determina, în unele cazuri, trecerea lui *î* la *i*, de exemplu în *strîmb* (<lat. *strambus*) > *strimb*. Nu există un consens al specialiștilor dacă în *reu, riu*, atestați în textele vechi și în unele graiuri dacoromâne din zilele noastre, *e* și *i* sînt etimologici sau se explică printr-o rostire moale a lui *r*, care a determinat trecerea lui *ă, î* la *e*, respectiv, *i* (vezi o expunere asupra problemei la Sala, CPh, 111—113). Înclinăm spre prima dintre aceste explicații.

În secolul al XV-lea, în Țara Românească au fost notate rostiri cu *r* dur: *Rîușorul* (1473), *Strîmbătați* (1480). În cuvîntul *strîmt r* se rostea moale (întocmai ca astăzi): *Strîmtișorul, Strîmtul* (1486). Dimpotrivă, în Moldova predomină rostirile cu *r* moale: *Mohoriții* (1495), *ripă* (1428), *Strîmturi* (1428), *Urita* (1490), fără ca ele să fie generale: cf. *rîpi* (1400).

Un secol mai tîrziu, *r* moale apare notat, în Țara Românească, în *strîmtul* (Cîmpulung, c. 1521) [13], în timp ce *r* dur se întîlnește curent: *au omorît* (c. 1600), *pîrîș* (*mănăstirea Bistrița — Vîlcea, 1573), *tătarîi* (Budești—Ialomița, c. 1600—1602), *să urîm* (c. 1600) etc. Și în Moldova exemplele cu *r* dur sînt majoritare: *Fărrîmă* (1560), *pîrît* (c. 1593), *rîndul* (Suceava, 1595), *țărîei* (c. 1593), *Urîta* (1546). Documentele nu ne oferă decît un cuvînt

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

cu *r* moale: *Urita* (1502). Pentru a spori numărul exemplelor, trebuie să apelăm la un text literar scris în Bucovina în 1581: *va bori, vor ocări, pogorire, strinsură* (LPr). Rostirile moi: *bătrinii, rindu* (*Maramureș, 1593) se întîlnesc în Transilvania de nord alături de cele dure: *pirîndu-se* (*Maramureș, 1593), *rîndul* (Săliște—Maramureș, c. 1593). Sudul regiunii cunoștea pronunțarea dură a consoanei: *țărî* (*Brașov, c. 1587). Numeroase sînt exemplele cu *r* moale în Banat—Hunedoara: *riu, riul, strimb, strimbătate, strimt, stringă-se, strinsurici* (1582; PO); cf. însă și *rîul, strîmb* etc. în același text.

După 1600, în Țara Românească au curs numai rostirile dure ale consoanei: *țărîi* (Cîmpulung, 1735), *țărîle* (Cozia—Vîlcea, 1602) etc. Larg majoritare sînt și în Moldova rostirile cu *r* dur: *tătarîi* (Vaslui, 1613), *țărîi* Cîmpulung, c. 1640) etc. În cîteva cazuri, au fost consemnate grafii ca: *Mohoriți⟨i⟩* (Bîrlad, 1617), *a pîri* (Iași, 1621; Solca, 1625), *rindul* (Suceava, 1601), care ar putea acoperi rostiri moi ale lui *r*. Majoritatea exemplelor provin din zonele nordice ale Moldovei. În Transilvania, documentele ne oferă foarte puține exemple ale rostirii moi a lui *r*: *bătrin* (*Sibiu, 1601—1602), *Creciun* (Jadova—Bistrița-Năsăud, c. 1650). Textele literare îl atestă pe *r* dur în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în zona Măhaci—Alba, în vecinătatea Munților Apuseni: *omori, reu, riurele* (CS) și în Maramureș: *reutățile, omorire* (MI).

În zilele noastre, rostirea moale a lui *r* în cuvinte de tipul *riu* și, uneori, *reu* apare în zone restrînse ale teritoriului lingvistic dacoromân. ALR l-a notat în Banatul de nord-est și în Hunedoara vecină (Lăpujul de Sus) (ALRM I, vol. I, h. 119, 120; cf. și ALR I, mat. necart., chest. nr. 1546, 2125, ALR II, SN, vol. IV, h. 1414, vol. VI, h. 1845; în *crîng*, *î* > *i* într-o zonă mai mare din Banat—Hunedoara, după cum arată ALR II, SN, vol. I, . 162; alte atestări bănățene-hunedorene la G. Weigand, în Jb, III, 1896, 211; Densusianu, ȚH, 21; I.-A. Candrea, în GS, I, 1923, 187, 188, 196). În Lăpujul de Sus (Hunedoara) fonetisme ca *rebda, reu, ride, ripă, riu, uresc* sînt foarte frecvente (D. Șandru, în BL, III, 1935, 126). Ele apar și la nord de Mureș (tot mai rar, pe măsură ce ne îndepărtăm de Banat—Hunedoara), în Munții Apuseni, Bihor și nordul Crișanei (D. Șandru, în BL, II, 1934; Papahagi, A, 29; D. Șandru, în BL, IV, 1936, 127; cf. și Teaha, CN, 31, 39). A mai fost notat, sporadic, pe Valea Oltului, în Transilvania de sud (S. Pușcariu, în DR, V, 1927—1928, 771) și în cîte un punct din Maramureș, Bucovina și Moldova de vest (ALRM I, vol. I, h. 163).

Din cîte ne permite să presupunem nu prea bogatul material aflat la dispoziția noastră, rostirea dură a lui *r* pare a fi o inovație sudică, extinsă treptat asupra nordului Dacoromaniei, care-l conserva pe *r* moale. E posibil ca înaintea secolului al XV-lea (sau la începutul acestui secol) teritoriul lingvistic dacoromân să fi cunoscut două arii în ceea ce privește rostirea (moale sau dură) a lui *r*: nordul (inclusiv Banatul—Hunedoara) cu *r* moale și sudul, cu *r* dur. Cea mai veche atestare a durificării lui *r* în domeniul nordic cunoscută nouă datează de la finele secolului al XIV-lea (*rîpi*, 1400). Rostirea moale a lui *r* a cunoscut un declin accentuat, dispărînd, practic, din texte înainte de 1650. După această dată, răspîndirea ei nu pare a fi fost mult mai mare decît astăzi. Zona în care fenomenul s-a conservat cel mai bine a fost Banatul—Hunedoara.

b) După un *r*, provenit, de regulă, dintr-un *r̄*, diftongul *e̯a*, aflat în poziție moale, a fost păstrat sau redus la *a*, ca urmare a rostirii moi sau dure a consoanei precedente: *hotăre̯aște — hotărăște, ure̯aște — urăște*. În

unele zone, *r* a fost rostit dur după ce *ea* fusese redus la *e*(*ę*) și a avut drept consecință trecerea lui *e*(*ę*) la *ă* (sau la un sunet intermediar între *e* și *ă*, *ę* și *ă*): *hotărăște, urăște.* Din rostiri de tipul *hotărăște, urăște* s-a putut ajunge, de asemenea, la rostirile *hotărăște, urăște,* prin acțiunea unor factori analogici. Un proces similar a determinat și înlocuirea lui *(să) arate* prin *(să) arăte* și a lui *(să) crape* prin *(să) crăpe* în unele zone ale Olteniei, Munteniei și Banatului (vezi Gheție—Mareș, GD, 205). Nu e întemeiată opinia lui Pușcariu (DR, VII, 1929—1930, 50) că *ea* > *a* peste tot în Dacoromania, după un *r* în poziție moale, și că, deci, *e* din *(să) arete* ar proveni din *(să) arate,* prin analogie cu *(să) apesc.*

Am consemnat prea puține atestări ale fenomenului în secolul al XV-lea pentru a emite o opinie categorică asupra repartiției celor două rostiri în epoca respectivă. Păstrarea lui *ĕ* după *r* apare, cîteodată, în documentele slavo-române din Țara Românească: *Izvorĕni* (1425) și Moldova: *Jigărĕnii* (1439).

Din cele cîteva exemple pe care ni le oferă documentele secolului al XVI-lea, rezultă că pronunțarea dură a lui *r* se întîlnește în Țara Românească: *Tătărani* (1599) și Banat—Hunedoara: *arate, uraște* (1582; PO), iar cea moale în Moldova: *pîrește* (c. 1593; Cîmpulung, 1595); cf. însă *să arrăte* (GB). Lipsesc atestările fenomenului în regiunile de dincolo de munți. În Moldova avea curs, probabil, în zonele sudice, și rostirea dură, dar numai în *(să) arate* (c. 1593) [14]. Din textele literare care au văzut lumina zilei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, rezultă că durificarea lui *r* era răspîndită în Țara Românească, sudul Transilvaniei și Banat—Hunedoara [15] (iar rostirea moale, desigur, în restul teritoriului).

În perioada 1601—1850, rostirile cu *r* dur de tipul *uraște* apar curent în Țara Românească: *să arate* (*Tîrgoviște, 1777; fostul județ Vlașca, 1815), *Bujorani* (*Vîlcea, 1608), *Hotărani* (Tismana—Gorj, 1612; Tîrgoviște, 1642), *să hotăraște* (Tismana—Gorj, 1704; *Tîrgoviște, 1777) etc. Formele cu *r* dur de tipul *urăște* apar tîrziu, după 1750: *să (h)otărăște* (*Argeș, 1754; Rucăr—Argeș, 1797; Dragoslavele—Argeș, c. 1795—1800; Urlați, înc. sec. XIX), *se răzorăște* (Cetățeni—Argeș, 1776).

În Moldova, în aceeași perioadă, formele cu *r* moale sînt aproximativ la fel de răspîndite ca acelea cu *r* dur (+ *ă*): *să arete* (1702; Ostrița, 1737), *să hotărește* (*se hotărește*) (1701; *Bucovina, 1707; Solca, 1725; Cîmpulung, 1748) — *să arăti* (*Vrancea, 1760), *(să) hotărăște* (Șerbănești—Galați, 1603; Iași, 1660; *Grămești—Suceava, 1760). De observat că fonetismul cu *r* moale apare cu predilecție în nord (Bucovina), iar celălalt, cu *r* dur, în sud. Tot în sud a fost notat fonetismul cu *r* dur (+ *a*) în *să arate* (*Focșani, 1765) [16].

În mod curios, n-am consemnat decît foarte rar fenomenul de care ne ocupăm în documentele ardelenești: *oțerește* (Zarand—Arad, 1816) — *să crape* (Poiana Sibiului, c. 1733), *să hotăraște* (Brașov, 1757). Textele literare din sud-vestul Transilvaniei (zona Alba Iulia) îl notează pe *r* moale: *urĕște,* alături de *r* dur: *uraște* (1648; NT). În zonele situate la nord de Mureș, apare curent rostirea moale a lui *r*: *amărrĕște* (c. 1620—1640; MI), *izvorĕște* (1771; PG), *pîrĕște* (c. 1641; CP), *urĕște* (c. 1641, CP; 1669, CF; 1685, CAT); cf. însă *să arăte* (1743; LH).

În Banat, am consemnat grafia *urește* (1648; FC), care ar putea acoperi rostirile *urĕște* sau *urăște,* nu însă și rostirea *uraște,* de unde trebuie să deducem că, după 1600, în Banat au început să se răspîndească rostirile cu *r* moale sau cu *r* dur (+ *ă*), înlocuind vechiul fonetism cu *r* dur (+ *a*).

Judecînd după materialul ALR care ne-a stat la dispoziție, reducerea lui *ea* la *a* în cuvinte de tipul *uraște* apare numai în estul Munteniei și în Dobrogea (izolat și în sud-estul Transilvaniei); în rest, au fost notate rostiri cu *ă, ă, ĕ* sau *e*, ultima dintre ele mai ales prin părțile nord-vestice ale teritoriului de peste munți (vezi ALR I, mat. necart., chest. nr. 1546, 2125, ALR II, vol. I, h. 38, ALR II, SN, vol. V, h. 1457). La conjunctivul prezent persoana 3 singular și plural al verbului *arăta*, fonetismul cu *a* apare în sudul Olteniei, precum și în estul și sudul Munteniei; în celelalte zone ale Dacoromaniei, au fost consemnate fonetismele *ă, ă, e* etc. (ALR II, SN, vol. VII, h. 2037). Mai extins apare fonetismul cu *a* la conjunctivul prezent, persoana 3 singular și plural, al verbului *crăpa*. *Să crape* circulă într-o serie de puncte din Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Transilvania de sud, fără a fi însă general în aceste regiuni, căci sînt curente și fonetismele *ă* și *ă* (ALR II, mat. necart., chest. nr. 4625).

Pronunțarea dură a lui *r* (după care *ea* > *a*) e o inovație a graiurilor din Țara Românească, sudul Transilvaniei și Banat—Hunedoara. La data producerii fenomenului (cel mai tîrziu în secolul al XVI-lea), restul teritoriului dacoromân prezenta rostirea moale a lui *r* (+ *ea* sau *e*). După 1600, în unele graiuri nordice (și îndeosebi în Moldova) a apărut și s-a difuzat rostirea dură a lui *r* (+ *ă*). Acest fonetism a cunoscut o extindere tot mai mare și în zonele unde odinioară se înregistra pronunțarea cu *r* (+ *a*), adică în sudul Dacoromaniei și în Banat.

c) În unele cuvinte de origine latină terminate în *-orium* (*ajutor, cup-or* etc.), precum și în cuvinte formate pe teren românesc cu suf. *-ar* și *t(ă)tor, -(i)tor* (*argintar, croitor, cugetător* etc.), *r* a fost rostit moale: *ajutor'(u)* (*ăgutor'(u)*), *argintar'(u), croitor'(u), cugetător'(u)*. După modelul acestor cuvinte, rostirea moale s-a extins: *amnar'(u)* (< *a* + *mînar[e]*), *cer'(u)* (< lat. *coelum*), *spor'(u)* (< v. sl. *sporŭ* sau bg. *spor*) etc. După amuțirea lui *-u*, *r* a fost rostit dur în unele graiuri, ajungîndu-se la *argintar, croitor* etc. În cele ce urmează, ne vom ocupa numai de rostirea moale sau dură a lui *r*, neluînd în considerație pe *-u*.

Rostirea moale a lui *r* este răspîndită în secolul al XV-lea atît în Moldova: *aurariu* (1462), *portariul* (1436), cît și în Țara Românească: *vistiariu* (1484). În această ultimă regiune, alături de rostirile moi, apar și cele dure ale consoanei: *cliuccarul* (1490), *vistiiaru* (1498).

Un secol mai tîrziu, situația se menține, în general, neschimbată în aceste două regiuni. În Moldova, au curs numai rostirile moi: *armasariul* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *înșelătoriu* (c. 1593), *murariu* (*Tazlău, 1598), *olariu* (1576) etc., în timp ce în Țara Românească se întîlnesc atît *r* moale: *ajutoriu* (c. 1600), *cizmariul* (1583), cît și (în număr din ce în ce mai mare) *r* dur: *ajutorul* (c. 1600), *butarul* (1533), *cojocarul* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582), *croitorul* (c. 1600), *gălctarul* (1570), *zidarul* (1585).

În Transilvania de nord-est: *ceriu* (*Bistrița, c. 1600), *împărțitoriu* (*Maramureș, c. 1593) și Banat—Hunedoara: *agiutoriu, ceriului, cuptoriu, grăitoriu, moriu* (1582; PO), *Ruşinariu* (Bălgrad — *Hunedoara, 1600) [17] e atestată rostirea moale a dentalei.

După 1600, fenomenul durificării lui *r* apare numai în Muntenia propriu-zisă: *cezmarul* (Tîrgoviște, 1642), *cojocar(ul)* (Floci—Ialomița, 1605; Tîrgoviște, 1694; *București, 1775), *judec[ă]toru* (1643), *măcelaru* (*București, 1735), *negutătorul* (*Văcărești, 1629), *pescaru* (*București, 1775), *spătarul* (1632), *stătătoru* (Tîrgoviște, c. 1608) etc. Grafiile care îl notează pe *r* moale

continuă să apară în texte: *cojocariul* (București, 1665), *negu̯toriul* (Tîrgoviște, 1692) etc. (numărul este în descreștere după 1700).

În nordul teritoriului dacoromân se întîlnește numai rostirea moale a consoanei. În măsura în care în documentele scrise în afara Munteniei apar și foarte rare exemple de tipul *ploscar* (1443), *șetrarului* (1592), *negu̯ător* (1605), *arătoru* (1757), ele trebuie considerate a fi lipsite de acoperire fonetică, scăpări ale diecilor (care au scris din nebăgare de seamă ѕ în loc de ѣ sau au neglijat să-l noteze pe ѣ).

ALR l-a consemnat pe *r* dur în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și într-o mică arie din nord-estul Crișanei. Izolat, mai apare în unele cuvinte în Moldova și Maramureș, unde se dovedește a fi recent, tocmai datorită inconsecvenței cu care e folosit de subiectele anchetate și se explică, probabil, prin influențele limbii literare, care a acceptat drept normă rostirea muntenească (vezi ALR I, mat. necart., chest. nr. 1751, ALR II, h. 185, mat. necart., chest. nr. 3604, ALR II, SN, vol. I, h. 14, 185, II, h. 508, 515, 517, 521, IV, h. 912, 1217, V, h. 1343; vezi și harta publicată de E. Petrovici în LR, III, 1954, nr. 5, 14).

r̄ — r. *r* „apical-vibrant" (Rosetti, ILR², 522) sau, mai corect spus „lung" (Avram, *Contribuții*, 96) provine, în cuvintele de origine latină, dintr-un *r* geminat (*ur̄î* < *horrire*) sau dintr-un *r* inițial (*r̄îde* < *r̄idere*). Apare uneori, în interiorul cuvintelor, înaintea unei alte consoane (*ar̄gint*) sau în poziție intervocalică (*ur̄eche*). Cînd nu provine dintr-un *r* forte latin, *r* se întîlnește și în elemente de alte origini, la inițială de cuvînt (*r̄ană*) și în interiorul cuvîntului, în poziție intervocalică (*hotar̄ă*) sau înainte de altă consoană (*măr̄turisi*) (vezi despre toate acestea Candrea, PS, I, CCXIV—CCXV; S. Pușcariu, în DR, IX, 1936—1938, 408—409; Rosetti, ILR², 535—536; Sala, CPh, 76—81). Acest *r̄* și-a pierdut cu timpul vibrațiile suplimentare, ajungînd să se rostească întocmai ca un *r*. M. Sala consideră că *r̄* nota un *r* forte, iar *r* un *r* slab; cu timpul, opoziția de forță s-a pierdut (CPh, 78). După A. Avram (*Contribuții*, 97), în poziție intervocalică, *r̄* și *r* redau segmente fonologice diferite. Opinia lui I. Bărbulescu (FAC, 426—428) că în textele vechi ꙗꙗ nu nota un *r̄*, ci un *r*, nu a fost acceptată. Densusianu, HLR, II, 121—122, crede că ꙗꙗ ar reda un *r̄* numai la începutul cuvintelor; în rest, ꙗꙗ ar fi fost folosit arbitrar de scribi, afirmație de asemenea lipsită de temei.

Întrucît *r̄* nu era cunoscut în limbile slave, alfabetul chirilic nu dispunea de un semn special pentru a-l reda. Acesta e motivul pentru care notarea lui *r* „lung" nu apare decît o singură dată în textele slavo-române din secolul al XV-lea și anume în Moldova: *Cioarra* (1442). O observație similară în legătură cu notarea lui *r* în documentele latine din (sau referitoare la) Transilvania de către scribii maghiari, care nu-l aveau în graiul matern pe *r̄* și nu l-au consemnat nici o singură dată.

După 1500, notarea lui *r* se face cu totul sporadic în documentele slavo-române sau românești din Moldova și Țara Românească, ceea ce ar putea constitui o probă că, de pe atunci, consoana se afla într-un regres accentuat. În Țara Românească, am întîlnit grafiile: *Rratea* (1512—1521), *Rrăjleții* (1563), *Valea Rrea* (1510). În Moldova, o singură atestare: *Fărrîmă* (1560), dar fenomenul apare (nu prea des însă) în textele literare: *arrată* (GB), *darră* (1581; LPr), *hotarrele* (1581; LPr), *rrăpedzi*, *rrău*, *rrînd* (GB), *rrîndul* (1581; LPr). Cîteva atestări ale lui *r* le întîlnim și în Banat—Hunedoara: *curra*, *rrépede*, *rroade*, *rrodiei*, *tărroasă* (1582; PO).

În cele mai multe situații, acolo unde ne-am fi așteptat la notații cu ρρ, apare ρ. Nu înregistrăm exemplele, extrem de numeroase, pentru a nu încărca inutil expunerea.

După 1600, *r̄* nu se mai întîlnește în documente. El este consemnat în două texte literare din Moldova: *curra* (1681; DM), *rrău, rrĕle, rrépede* (1643; VC).

ALR l-a înregistrat pe *r̄* îndeosebi în teritoriile de peste munți (puncte din Banat—Hunedoara și nordul Transilvaniei). Se întîlnește, de asemenea, în nordul Moldovei și, izolat, în nord-estul Munteniei (vezi Pușcariu, LR, II, 33 și h. 14). Cercetările monografice l-au consemnat sporadic în județele Caraș-Severin (D. Șandru, în BL, V, 1937, 189), Hunedoara (Densusianu, ȚH, 36; D. Șandru, în BL, III, 1935), Sibiu (D. Șandru—F. Brînzeu, în GS, V, 1931—1932, 2, 319), Brașov (T. Dinu, în GS, I, 1923, 1, 111), Vrancea (I. Diaconu, *Ținutul Vrancei*, București, 1930, LXXXIX) și Satu Mare (Candrea, O, 14).

Penuria de informații ne împiedică să schițăm un istoric mai amănunțit al evoluției lui *r̄*. După toate probabilitățile, el se afla în regres din epoci îndepărtate. E posibil ca *r̄* să-și fi pierdut mai întîi vibrațiile suplimentare în sud (Muntenia) și numai apoi în teritoriile nordice. În secolele al XVII-lea — al XIX-lea, *r̄*, intrat într-un declin accentuat, trebuie să-și fi restrîns circulația la unele părți ale Moldovei, precum și la teritoriile dimprejurul punctelor unde a fost atestat în zilele noastre (în care el a fost rostit dintotdeauna).

ș, j moi — ș, j duri. Dacă avem în vedere răspîndirea teritorială a rostirilor moi și dure ale șuierătoarelor *ș* și *j*, precum și evoluția lor în cursul timpului, observăm două situații care interesează cercetarea noastră: a) rostirea moale sau dură a celor două consoane, cînd erau urmate de *e, i* și b) rostirea lor moale sau dură, cînd erau urmate de *ea* în poziție moale.

a) După *ș, j*, rostiți dur, *e* și *i* s-au velarizat, trecînd la *ă* și, respectiv, la *î*, iar pseudo-*i* final „amuțește": *moș* (pl.), *șăd, șîr; grijînd, slujăsc, vițej* (pl.). Fenomenul a avut loc, inițial, în poziție tare; ulterior, durificarea s-a produs și în cuvinte în care *e, i* se găseau în poziție moale: *șădere, grijîte* etc. (Gheție—Mareș, GD, 175—176). În cazul cuvintelor de tipul *coajă, moașă*, *ș* și *j* au fost rostiți la început moale: *coaje, moașe* (vezi E. Petrovici, în SCL, I, 1950, 2, 215; Vasiliu, *op. cit.*, 108). *-e* s-a velarizat deodată cu *e* din cuvintele în care se găsea în poziție medială. Rostirea moale a celor două consoane a determinat în unele cazuri trecerea lui *ă* la *e*: *jăfui* (< *jaf*) > *jefui, șătrar* (< *șatră*) > *șetrar* etc. H. Tiktin (*Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1884, 99—100) și A. Philippide (OR, II, 45—47) susțin că, într-o epocă mai veche, graiurile moldovenești, care în zilele noastre cunosc rostirea dură a celor două consoane, aveau numai *ș, j* moi, în timp ce Țara Românească, unde au curs astăzi, într-o mare parte a teritoriului, *ș, j* moi, aceste consoane erau rostite dur. Părerea aceasta este împărtășită de Em. Vasiliu (*op. cit.*, 108—109) și pusă sub semnul întrebării de A. Avram (SCL, XXIX, 1978, 6, 625—640). După Tiktin și Ivănescu (PC, 238—254), durificarea lui *ș* și *j* a început în graiul moldovenesc încă înaintea epocii literare (prin urmare cel mai tîrziu în secolul al XV-lea; ultimul autor atribuie aceeași vechime fenomenului și în Țara Românească).

ș, j moi sînt singurii atestați în secolul al XV-lea, atît în Moldova: *Băeșescul, Băeșești* (1499), *Brîndușe* (1495), *Grașii* (1455), *jidovin* (1491), cît și în Țara Românească: *Cireșelul* (1408—1418), *Gogoașe* (1483), *Roșia*

(1465), *șipoti* (1441). Singurul exemplu de durificare (a lui *j*) ni-l furnizează grafia muntenească *Jîlți* (1483) [18].

Un secol mai tîrziu, situația se prezintă în felul următor. Țara Românească cunoștea deopotrivă rostirile moi și dure ale celor două consoane: *au ieșit* (Cîmpulung, c. 1521), *moșiia* (*Gorj, 1563—1564), *paște* (c. 1600), *viteție* (c. 1600); *grijă* (c. 1600), *Megi(e)șii* (*Oltenia, 1579—1580), *moșîia* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582), *Teleajănului* (Tîrgșor, c. 1597—1600). În Moldova, larg majoritare sînt rostirile moi: *grije* (1593), *înșcla, înșelat* (c. 1593), *jidovescu* (1588), *maje* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *păcătoșilor* (Galați, 1570—1571), *ședzînd* (Brăhășești—Galați, 1577) etc. Rostirea dură a celor două consoane apare notată de patru ori: *așă* (1593), *Boloșăști* (1590—1591), *Mînjăști* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *nemiș* (pl.; 1591). În Transilvania de nord-est se întîlnesc numai notații ale lui *ș* moale: *m-au cerșit, Co(cr)îșel* (*Bistrița, c. 1600), *Vișeu de Sus* (*Maramureș, 1593). *Așă* (Maramureș, 1593) nu e sigur [19]. În partea sud-estică a regiunii situația e identică: *Șerban, Șercaie, și* (*Brașov, c. 1587). În schimb, în Banat—Hunedoara, alături de rostirea moale a lui *ș, j*: *aședzătură, cenușe, coaje, și* (1582; PO), se întîlnesc destul de numeroase notații ale rostirii dure a lui *ș*: *cenușă, oraș̆ă* (pl.), *roș̆îu, ș̆ădzînd, ș̆ăs, uș̆ă* (1582; PO).

După 1600, *ș, j* duri sînt atestați frecvent în Țara Românească (în special în Muntenia). Pentru a nu încărca expunerea, ne mărginim să dăm numai cîteva exemple din secolul al XVII-lea: *grijă* (Tismana—Gorj, 1674), *mătușă* (*București, 1694), *moșîie* (*Vîlcea, 1608; Berilești, 1608), *stînjănul* (București, 1665), *Șărban* (*Tîrgoviște, 1647), *șăzutul* (București, 1631) etc.

De menționat că grafii reflectînd rostirea moale a celor două șuierătoare apar în foarte multe documente, ele fiind adesea singurele folosite, ceea ce ne îndreptățește să credem că în epoca de care ne ocupăm rostirea dură a celor două consoane nu era generală.

Rostirea dură a șuierătoarelor este din ce în ce mai bine reprezentată în textele moldovenești. Iată cîteva exemple din secolul al XVII-lea: *așădzătura* (Iași, 1668), *dinșii* (1659), *Domoșița* (Ruginești—Vrancea, 1603), *moșie* (Iași, 1624), *pajîșt⟨i⟩* (1607), *stînjăni* (Siliștеni, 1672), *strajă* (Tîrgu-Neamț, 1616—1626), *a șădea* (*Bîrlad, 1651) etc. După 1700, numărul grafiilor care atestă rostirea dură a lui *ș* și *j* crește considerabil, fapt care ne permite să presupunem că generalizarea acestei rostiri s-a încheiat înainte de sfîrșitul secolului al XVII-lea.

În Banat—Hunedoara, rostirea dură a șuierătoarelor continuă să fie atestată pînă în secolul al XIX-lea: *aș̆ĭzat* (Orăștie, 1765; Buziaș—Timiș, 1803), *grijă* (Becicherecul Mic—Timiș, 1816), *înșălăciune* (Orăștie, c. 1759), *slujîm* (*Banat, c. 1750).

ș dur se întîlnește și în părțile sudice ale Transilvaniei, dar numai după 1700: *Șăbăș* (Sebeș—Brașov, 1776), *Șărban* (Arpașul de Jos—Sibiu, p. 1723; Hîrseni—Brașov, 1787), *i-au șălat* (= înșelat; *Harghita, 1753), *șăzut* (Voila—Brașov, 1747; Lisa—Brașov, 1775). În extremitatea sud-estică a Transilvaniei, documentele nu ne oferă exemple de velarizare a lui *e, i* după *ș, j* (toate atestările sînt din Brașov): *cerșind* (1701), *grijă* (1762); cf. *șetrari* (1721). La nord de Mureș, fenomenul apare extrem de rar și este posterior primului sfert al secolului al XVIII-lea (Crișana, unde rostirea moale a consoanelor s-a păstrat pînă astăzi, nu intră în discuție): *Șîrbeni* (Chiheru de Jos—Mureș, 1737) *șăsu* (Ieud—Maramureș, p. 1752), *Vișău* (Cămărzana—Satu Mare, 1743) [20].

Rostirea dură a lui *ş, j* este răspîndită astăzi în cea mai mare parte a domeniului dacoromân. Rostirea moale a acestor consoane a fost notată în Crişana şi în unele graiuri din Oltenia, Muntenia şi Dobrogea, precum şi, pe alocuri, în sudul Transilvaniei (ALR I, vol. II, h. 167, 168, 212, 284; ALRM I, vol II, h 205; vezi şi hărţile expansiunii fenomenului la Puşcariu, LR, II, h 32, Teaha, CN, 33, 48; V. Rusu, în SCL, XVII, 1967, 2, 173)

Din cele constatate mai sus, rezultă că fenomenul durificării lui *ş, j* se află în neîntreruptă expansiune. El a apărut în jumătatea sudică a ţării (probabil întîi în Ţara Românească, apoi în Banat—Hunedoara), extinzîndu-se după un timp oarecare spre nord, în Moldova şi Transilvania (ultima regiune care a durificat a fost nordul Transilvaniei). Concluziile noastre nu confirmă, aşadar, pentru Ţara Românească, opinia susţinută de H. Tiktin, A. Philippide şi Em. Vasiliu.

b) Precedat de *ş, j* rostiţi dur, diftongul *ea*, aflat în poziţie moale, s-a redus la *a* în unele graiuri dacoromâne: *grijaşte, şapte*. Ulterior, în aria în care s-a păstrat rostirea moale a celor două consoane, *ea* a fost redus la *e* (*ę*). În unele din aceste graiuri, durificarea lui *ş, j* s-a produs după reducerea lui *ea* la *e*(*ę*), determinînd velarizarea lui *e*(*ę*), care a evoluat la *ă* (sau la un sunet intermediar între *e* şi *ă*, *ę* şi *ă*): *grijăşte, şăpte*. În cuvinte ca *jale*, unde *a* e etimologic, rostirea moale a lui *j* a determinat „diftongarea" lui *a*: *jęale* (de fapt: *j'ale*) (vezi Ivănescu, PC, 256; cf. Densusianu, HLR, II, 54).

Toate exemplele întîlnite în secolul al XV-lea conţin grafii cu *şa, ja*. Am notat astfel în Ţara Românească: *Cerăşani* (1475), *Coşani* (1453), *Găojani* (1451), *Pîrşani* (1490), iar în Moldova: *Draguşane* (1453), *Măgdăşanii* (1490), *oraşane* (1439), *Radeşani* (1434). Aşa cum s-a arătat mai de mult (Ivănescu, PC, 261; Gheţie—Mareş, GD, 183), grafiile cu *şa* din Moldova nu acoperă rostiri reale (adică dure) ale consoanei *ş*. Ele reprezintă „o normă ortografică şi lingvistică slavonă", conform căreia după *ş, j*, consoane palatale, se putea scrie şi *a*, nu numai *ѣ* [21]. De aceea, grafii ca *Radeşani, Şarpe* reflectă o rostire cu „diftong": *Radeşęani* (sau *Radeş'ani*), *Şęarpe* (sau *Ş'arpe*). Într-adevăr, e improbabil ca în Moldova, unde durificarea lui *ş* şi *j* (+ *e, i*) este relativ recentă (sfîrşitul secolului al XVI-lea), reducerea lui *ęa*, ca urmare a rostirii dure a celor două consoane, să se fi petrecut, tocmai în poziţie moale, cu un secol şi jumătate mai devreme. Grafiile cu *şa, ja* din Ţara Românească redau însă rostirea dură a lui *ş* şi *j*.

Şi în secolul următor această rostire e singura întîlnită la sud de Carpaţi: *Bordueşani* (1591), *şade* (c. 1600), *şapte, şaptezeci şi şase* (c. 1600), *Şarpele* (1512—1521), *şase sute* (c. 1600), *Tecşan⟨i⟩, Tomşani* (Creaţa—Ilfov, 1600) etc.

În Moldova, rostirea moale a consoanelor este larg răspîndită: *Bucşĕnii* (1515), *Drăguşĕni* (Drăguşeni—Iaşi — Pildeşti—Neamţ, 1586, 1592, 1596), *şĕde* (Galaţi, 1570—1571), *Şerpe* (1520), *Şĕrpe* (1581). Grafiile, puţin numeroase, de tipul *Botăşani* (1591), *Bucşanii* (1515), *Tămăşani* (mănăstirea Galata—Iaşi, 1588) apar în texte (mai ales în cele slavo-române) ca un reflex tîrziu al vechii tradiţii de tip slavon din secolul precedent.

În Banat—Hunedoara, rostirea dură a lui *ş, j* e foarte răspîndită: *greşale, jale, slujeşte, şade, şapte, şase* etc. (1582; PO). Mult mai rare sînt atestările documentare ale rostirii lor moi: *greşĕle, al şeptei* (1582; PO).

Lipsesc exemple de tipul *slujeşte, şapte* în documentele ardeleneşti din secolul al XVI-lea.

După 1600, documentele scrise în Ţara Românească reflectă consecvent caracterul dur al celor două consoane în stadiile *şa, ja*: *să aşaze* (*Vilcea, 1749), *Cărtojanii* (Tîrgovişte, c. 1608), *deşartelor, jalea* (mănăstirea Cozia—

Vîlcea, 1602), *oroșan[i]* (Floci—Ialomița, 1613; București, 1626), *pogorășani* (*Dîmbovița, 1777), *sfîrșaște* (Craiova, 1790), *șale* (1831), *șapte* (c. 1612), *a șasea* (*Oltenia, 1615) etc. N-am consemnat în documente rostiri de tipul *sfîrșĕște (sfîrșeștc)* sau *sfîrșăște, slujĕște* (*slujește*) sau *slujăște*. După toate probabilitățile, trecerea de la *sfîrșaște, slujaște* la *sfîrșește* (*sfîrșăște*) și, respectiv, *slujește* (*slujăște*) e relativ recentă în graiurile din Oltenia și Muntenia.

În Moldova, rostirea moale a șuierătoarelor — adică fonetismele *șea* (*ș'a*), *șe, șe* — *jea* (*j'a*), *je, je* — este foarte răspîndită în documente. Cîteva exemple: *Botășeani* (Botoșani, 1613), *Cojeni* (Cojeni, 1603), *orășeanii* (Roman, 1627—1628; Tecuci, c. 1650), *slujește* (*Cîmpulung, 1684), *șede* (*Neamț, 1775), *șcapte* (*șepte*) (Iași, 1606; Spinești—Vrancea, c. 1700), *șĕptesprezeci (șcptesprăzeci), șeaptezeci* (Baia—Suceava, 1620; Iași, 1627; Marcoviceni, 1651), *șese, a șasea, șeasezeci* (Iași, 1621; 1653; Pașcani, 1748). În același timp documentele consemnează și rostiri dure de tipul *grijăște, săpte, Botoșăni* (Botoșani, 1833), *Hăsnășăni* (1618—1619), *împărtășăște* (*Vaslui, 1800), *șăpti, șăptizăci* (1606; Vitănești—Vrancea, 1776).

În părțile nordice ale Transilvaniei, rostirea moale a lui *ș* apare notată curent prin grafii cu *sĕ, șe*: *greșĕle* (c. 1641; CP), *(a) șepte(a)* (Dragomirești—Maramureș, 1699; Apșa de Mijloc — Maramureș, 1729; *Harghita, c. 1730; Beiuș, 1770; Tarna Mare — Satu Mare, 1783), *(a, al) șease(le)* (Sintioana—Bistrița-Năsăud, 1628; *Harghita, c. 1700), *(al) șeptele(a), șeaptele* (Borșa—Maramureș, 1675), *șese* (Strîmtura, 1815) etc. Tot rostirea moale apare și în terminația verbelor „slabe" de conjugarea a IV-a: *(să) săvîrșește* (Borșa—Maramureș, p. 1700; Moisei—Maramureș), *sfîrșĕște* (c. 1641; CP), *slujește* (Apșa de Mijloc—Maramureș, p. 1765; Oradea, 1816). Existența rostirilor cu *ș* moale în secolele al XVII-lea — al XIX-lea ne permite să presupunem că în zonele de miazănoapte ale Transilvaniei ele erau curente din cele mai vechi timpuri. În Ilba—Maramureș, la 1702, apare grafia *șăse*, care reflectă velarizarea lui *e* (*ę*) în stadiul *ă*. În jumătatea sudică a Crișanei am întîlnit, după 1800, rostiri de tipul *șapte sute* (Zarand—Arad, 1816), *șase* (Zarand—Arad, 1816; Sohodol-Lazuri—Bihor, 1838). Vechea rostire moale a șuierătoarei se mai păstrează în aceste zone pînă spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Rostirile *șapte* și *șase* (*șasă*) se întîlnesc, după 1700, în sudul Transilvaniei: *șapte* (Brașov, 1733), *șase* (*șasă*) (Voila—Brașov, 1747; Sîmbăta de Jos—Brașov, 1766). Deși ne lipsesc probe documentare convingătoare, rostirea dură ar putea fi mai veche în această zonă decît secolul al XVIII-lea. În alte situații, apar atît *ș, j* moi, cît și *ș, j* dure: *să se așeze* (Brașov, 1762), *grijĕște* (Brașov, c. 1736) — *greșale* (Făgăraș, c. 1800), *orășani* (Brașov, 1721), *să săvîrșaște* (Sibiu, c. 1812).

În Banat—Hunedoara continuă să fie înregistrată și după 1600 rostirea dură a șuierătoarelor: *greșale* (1642: ACC), *șapte* (1648; FC), *șase* (1648; FC) etc. Alături de ea, apare și rostirea lor moale, în număr din ce în ce mai mare: *slujește* (1648, FC; Nerău—Timiș, 1817), *șede* (sec. XVII; AC), *șeptedzeci, șerpe, șese* (sec. XVII; LM). Din sudul Banatului (Jupalnița—Mehedinți, c. 1820—1830), deținem o grafie care atestă rostirea dură (în stadiul *jă*) a lui *j*: *slujăște*. De menționat că grafiile cu *e*, citate mai sus, extrase din texte scrise cu litere latine și ortografie maghiară ar putea acoperi, eventual, și rostiri cu *ă*.

În prezent, cuvintele în care *ș, j* erau urmați, odinioară, de *ea* în poziție moale se împart în două categorii în ceea ce privește repartiția teritorială: 1) În cuvinte de tipul *șale, șapte, șarpe, șase*, rostirea cu *șa* se întîlnește, de regulă, în Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei și Dobrogea; în

șaple și *șase*, acestor regiuni li se adaugă Banatul și părți din Transilvania vestică. În restul teritoriului dacoromân au curs rostirile *șe, șę, șĕ* și *șă* (ALR I, mat. necart., chest. nr. 217, 218, 1180, ALR II, SN, vol. VI, h. 1772; ALR II, vol. I, p. 37, mat. necart., chest. nr. 2208); 2) La pers. 3 sg. a verbelor de conjugarea a IV-a, fonetismele *șa, ja* au curs numai în estul Munteniei și, cu totul izolat, în Banat; în restul teritoriului dacoromân au fost notate fonetismele *șe, șę, șĕ, șă*, respectiv *je, ję, jĕ, jă* (ALR I, vol. II, h. 284, ALR II, vol. I, h. 196, ALR II, SN, vol. I, h. 16, vol. II, h. 528, 548, vol. III, h. 777, vol. IV, h. 1062, vol. V, h. 1375; NALR—*Ban.*, I, h. 62).

Durificarea șuierătoarelor *ș, j* urmate de *ea* în poziție moale este o inovație a graiurilor muntenești petrecută cel mai târziu în secolul al XV-lea. De aici fenomenul s-a extins asupra Banatului—Hunedoarei și, apoi, asupra zonelor sudice ale Transilvaniei și Crișanei. În aria cu șuierătoare moi, *e(ę)* rezultat după reducerea diftongului a evoluat la *ă* în unele zone (mai ales în Moldova), ca urmare a rostirii dure a celor două consoane. La pers. 3 sg. a verbelor de conjugarea a IV-a, în teritoriile cu *șa, ja*, au apărut, târziu, rostiri cu *șe, je* și chiar cu *șă, jă*, fie prin extinderea rostirilor de tip nordic, fie printr-un proces de regularizare paradigmatică, formele în *-aște* fiind aberante în interiorul conjugării [22].

č — ŝ, ś. Africata *č* a evoluat în unele graiuri dacoromâne la fricativele alveolo-palatale *ŝ* și *ś* prin pierderea elementului oclusiv (R. Todoran, în CL, X, 1965, 1, 94). E posibil ca fenomenul să se fi produs la început în poziție intervocalică, generalizîndu-se apoi (I. Iordan, în „Ethnos", I, 1941, 95). Articulația lui *č* s-a „deschis" sub influența vocalelor între care se găsea (R. Todoran, *loc. cit. supra*, 95).

č este general în toate cuvintele românești atestate în secolele al XIV-lea—al XVI-lea, indiferent de zonele de unde provin documentele [23]. Moldova este singura regiune unde au fost consemnate grafii ce atestă evoluția lui *č* la *ŝ*: *aș⟨e⟩ște* (= acești), *Frenșiușc* (= Frenciuci) (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1586, 1592). Fenomenul a fost consemnat în graiul unui singur vorbitor, originar din Pildești—Neamț și stabilit de mai multă vreme în Drăgușeni—Iași, el putînd avea curs fie în graiul din Neamț, fie în cel din jurul Iașului. Celelalte texte moldovenești din secolul al XVI-lea notează numai rostirea nealterată a lui *č*: *acestea* (*mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592), *cerga* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *chiciorăle* (*Vrancea, 1592), *faceți* (Cîmpulung, 1595) etc.

După 1600, *ŝ* este atestat tot în Moldova: *aduș* (= aduci), *atunșe* (c. 1650), *a cinșca* (Fălciu—Vaslui, 1611—1612) [24]; cf. grafia hipercorectă *Cărăuciul*, întîlnită în același document ca *a cinșea*. După 1700, trecerea lui *č* la *ŝ* este oglindită de grafia *Oblușiță* (NL).

În Transilvania de nord-est, fenomenul pare a se fi produs la jumătatea secolului al XVII-lea, așa cum arată grafia hipercorectă *să cii* (Urmeniș—Mureș, c. 1650). Aceeași rostire este reflectată, cincizeci de ani mai târziu, lîngă Reghin, la Archiud, în 1709 și 1711, de grafii asemănătoare: *oi ci, cicunde, să cie* (vezi cele spuse mai sus, p. 87).

Lipsesc atestările sigure ale evoluției lui *č* la *ś* în Banat [25].

În secolul nostru, *ŝ* apare în Moldova și în partea nord-estică a Transilvaniei, iar *ś* în Banat și unele teritorii limitrofe; în celelalte părți ale țării a fost notată africata (pronunțată dur în Maramureș) (vezi ALR I, vol. I, h. 21, vol. II, h. 246, 300, ALR II, vol. I, h. 19, 67, 126).

Evoluția lui *č* la *š* s-a produs mai întîi în Moldova, după toate probabilitățile în secolul al XVI-lea. De aici, fenomenul pare a se fi extins în nord-estul Transilvaniei după 1600. Nu avem posibilitatea de a stabili cu certitudine epoca apariției lui *ś* în Banat.

ǧ — ẑ — ź — j. Africata *ǧ* a evoluat la o fricativă într-o serie de graiuri dacoromâne. Punctul final al evoluției îl constituie fricativa palato-alveolară *j*, dar e de admis că s-a ajuns la acest sunet prin intermediul unei fricative alveopalatale muiate (*ẑ*) (cf. I. Pătruț, în SCL, IV, 1953, 213—214). Unele graiuri cunosc astăzi acest stadiu intermediar (*ẑ* sau *ź*).

Dacă avem în vedere repartiția dialectală (din trecut și de astăzi) a fenomenului, observăm, în evoluția lui *ǧ* la o fricativă, două situații deosebite:

a) În primul caz, e vorba de un *ǧ* provenit în special din *g* sau g^{w} + *e*, *i* latini: *înger, cugeta, sînge*, dar existent și în cuvinte de alte origini: *geam, gingaș* etc.

Toate atestările din secolul al XV-lea atestă păstrarea africatei în Țara Românească (*Rugina*, 1490), Moldova (*Largiei*, 1469), Transilvania de sud (*Mărgineni*, 1437), Banat—Hunedoara (*Hățăgel*, 1453, 1458, 1480) [26].

Situația se menține neschimbată peste tot în secolul următor, cu excepția Moldovei, unde alături de rostirea cu africată, confirmată de grafii ca *legiuiți* (Cîmpulung, 1595), *Pungești* (1558), *trage* (*Vrancea, 1592) etc., se întîlnesc și exemple cu ж, atestînd evoluția lui *ǧ* la *ẑ*: *arjintu, lĕje* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *Punjești* (1558), *slujile* (c. 1593) etc.

Și după 1600, *ž* este notat în graiurile moldovenești: *jamuril[e]* (*Iași, 1761), *mzjiași* (Roman, 1605), *zălojit[ă], zălojite* (Focșani, 1694). Tot un *ẑ* ar putea reflecta și grafiile *ardzintu* (Adjud, 1623), *sludzi* (1617) [27]. O grafie hipercorectă din secolul al XVIII-lea, *logit* (= lovit; NL), atestă, indirect, evoluția africatei la fricativa *ẑ* [28].

În regiunile de peste munți, apariția grafiilor cu ж se plasează la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Ele se recoltează nu din zonele nord-vestice ale Transilvaniei (Crișana), ci din părțile sud-vestice (Alba, Hunedoara): *arjint* (Răhău—Alba, p. 1723), *Benjescul* (*jud. Hunedoara, 1732), *leje* (Cîmpul Pîinii, 1767), *zălojit* (*jud. Hunedoara, 1700). E greu de spus dacă în aceste cuvinte este notat un *ẑ* (sau un *ź*) ori un *j*. În județul Alba, e probabil să avem a face cu un *j*. O grafie hipercorectă ca *girtv[el]nic* (Vinț—Alba, 1720) dovedește că, în graiul celui ce a scris însemnarea, *ǧ* ajunsese la *j* și se confunda cu *j* din cuvintele de origine slavă ca *jirtvelnic*. Semnificativă, în acest sens, este și grafia *miğlocul* (Alba Iulia, 1768). În zonele de nord ale Transilvaniei (regiunea Clujului), *ǧ* evoluase în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea la *j*: *jenunt'i, traje* (1768; CC); cf., în același text, grafia *zsjeme* (= geme), care pare a acoperi o rostire cu *ẑ*: *ẑeme*. Aceeași pronunțare se lasă dedusă din grafia hipercorectă *Gicovanul* (*Harghita, c. 1730), care atestă atît palatalizarea lui *v* în stadiul *ẑ*, cît și, indirect, trecerea lui *ǧ* la *ẑ*. În Crișana, evoluția lui *ǧ* la *j* nu apare notată în documente decît spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea: *Hălmajiu* (Hălmagiu—Arad, 1778). Nu putem stabili, pe baza documentelor, epoca în care *ǧ* a trecut la *ź* în Banat [29].

În zilele noastre, africata (realizată ca *ǧ*) apare în Muntenia, Oltenia, Dobrogea și sudul Transilvaniei. *ẑ* are curs în Moldova și nord-estul Transilvaniei propriu-zise (cu excepția Maramureșului, unde *ǧ* s-a păstrat durificîndu-se: *ğăm*), iar *ź*, în Banat și în sudul Hunedoarei. În restul teritoriului de peste munți este răspîndită rostirea cu *j* (vezi ALR I, vol. I, h. 20, 32,

124 etc., ALR II, vol. I, h. 14, 41, 52 etc.; vezi și hărțile expansiunii fenomenului, la Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 14 și Pușcariu, LR, II, h. 46; vezi și Teaha, CN, 70).

Evoluția lui *ǧ* la *ẑ* s-a produs, conform atestărilor documentare, mai întîi în Moldova în cursul secolului al XVI-lea. E posibil ca de aici fenomenul să se fi difuzat și în nord-estul Transilvaniei. În restul acestei provincii, *ǧ* a evoluat la *j* (prin stadiul *ẑ*). Procesul fricativizării africatei apare, începînd cu sfîrșitul secolului al XVII-lea, în zonele sud-vestice, pentru a se difuza apoi spre nord — nord-vest, unde apare atestat în ultimele decenii ale secolului următor. În Banat, *ǧ* > *ź* la o epocă nesigură.

b) În cel de al doilea caz, e vorba de un *ǧ* provenit în special dintr-un *i̯* latin urmat de *o, u*: *ǧoc, ǧura*. *ǧ* mai derivă, în cuvintele de origine latină, dintr-un *d* urmat de *i̯o*: *ǧos* și dintr-un *g* urmat de *i̯u*: *ǧur*. *Gumătate* se explică prin contaminarea alb. *gjymës, gjymësë* cu lat. *dimidietas, -atem* (cf. TILR, II, 344). În această categorie au fost încadrate și cuvinte de alte origini, cum ar fi sl. *županŭ* (> *ǧupîn*).

În secolul al XV-lea, africata *ǧ* este notată în Țara Românească: *Giosanī* (1486; localitatea e situată în actualul județ Gorj), Moldova: *giuratul* (1496) și Banat—Hunedoara: *Giunc* (1441). În Țara Românească se întîlnesc și grafii care atestă evoluția lui *ǧ* la *j*: *județu* (1431), *Jupînești* (1486) [30].

Un secol mai tîrziu, *j* este răspîndit în toată Muntenia: *ajutor* (Cîmpulung, c. 1521), *împrejurul* (*Tîrgșor—Prahova, c. 1597—1600), *judecat⟨ă⟩* (mănăstirea Bistrița—Vîlcea, 1573), *jumătate* (*Mehedinți, 1599). Singura excepție provine din Gorj: *împregiurul* (1563—1564).

Moldova cunoaște rostirea cu africata conservată: *agiunge* (c. 1593), *giumătate* (*Brăhășești—Galați, 1577), *giupîneasa* (Galați, 1570—1571), *giuratul* (Suceava, c. 1600), *giurămînt* (Piatra-Neamț, 1596) [31].

Aceeași situație se consemnează în Transilvania de nord: *Giozan [falva]* (Bihor, 1584), *giorat* (*Bistrița, c. 1600) [32]. În schimb, în sud-estul regiunii are curs *j*, întocmai ca în Țara Românească: *județul, jupînul* (*Brașov, c. 1587).

Banatul—Hunedoara păstrează rostirea nealterată a africatei: *agiutor, gios, au giudecat, giunghe, împregiur* (1582; PO) [33].

În cursul secolelor al XVII-lea — al XIX-lea, în Țara Românească au fost notate rostiri cu *j*: *jos* (București, 1803), *am judecat* (1623), *județul* (București, 1611) etc. Trecerea lui *ǧ* la *j* a fost consemnată și în cuvintele în care *ǧ* nu provine din *i̯* + *o, u* latin: *împrejurul* (Stănești, 1627), *împrejur(ul)* (Tismana—Gorj, 1612; *Buzău, 1632), *jos* (*Vîlcea, 1608). O grafie ca *au agiuns* (Tîrgu-Jiu, 1824) ar putea nota un *ǧ* într-un grai conservator ca acela din Gorj (de observat că *ǧ* a fost atestat în aceeași zonă și în secolele al XV-lea și al XVI-lea).

Nu se întîlnesc grafii cu *j* în documentele moldovenești de după 1600 (lăsînd la o parte cazurile mai mult sau mai puțin izolate de după 1750, cînd *j* se explică, probabil, prin influența normei literare muntenești). E de presupus însă că *ǧ* va fi evoluat treptat la *ẑ* în întreagă Moldova, cu excepția zonelor unde s-a păstrat pînă astăzi. O grafie ca *adziunzse* (cf. și *amazesc*) din manuscrisul reprodus cu litere latine în 1719 de Silvestro Amelio dovedește că în unele graiuri moldovenești (în speță în cel din jurul Iașului) evoluția lui *ǧ* la fricativa *ẑ* se petrecuse la începutul secolului al XVIII-lea. Se pare că, în Moldova, în cuvinte cu *ǧ* + *o, u* africata s-a transformat în fricativă după ce procesul analog se produsese în cuvintele cu *ǧ* + *e, i*.

În Transilvania, *j*, prezent înaintea secolului al XVII-lea numai în zona Brașovului, începe să se răspîndească spre nord, întocmai ca *z*, dar spre deosebire de acesta, numai după 1700. Iată o listă de cuvinte care conțin un ж în locul mai vechiului ѵ: (exemplele sînt înșirate în ordine cronologică): *ajutoriul* (Hunedoara, p. 1731; Dumbrăveni, 1733), *jos* (Hațeg, 1738), *am judecat, jupînului* (Voila—Brașov, 1738), *juratu* (Geoagiu—Hunedoara, 1739), *să s[ă] judece* (Șercăița—Brașov, 1744), *jurat* (Telciu—Bistrița-Năsăud, 1748), *prejur* (Tîrgu-Mureș, c. 1750), *joi* (Rășinari—Sibiu, 1754), *jurămînt* (*Bădăcin—Sălaj, 1766), *judecată* (Turda, 1766), *au ajutorat* (fostul jud. Someș, 1766), *jupînul, judecată, să judece* (Luduș—Mureș, p. 1768) etc. După 1770—1780, exemplele devin din ce în ce mai numeroase. În tot acest timp, exemplele cu ѵ se întîlnesc destul de des, în aceleași regiuni unde am consemnat cuvinte cu ж (renunțăm să le mai înșirăm din motive de economisire a spațiului). Apariția lor frecventă ar putea constitui un indiciu că trecerea africatei la fricativă era recentă. Ar fi posibil apoi ca la mijloc să fie influența literară muntenească, care promova scrierea cu ж, și, prin urmare, nu toate situațiile în care apare această slovă să reflecte rostirea locală. După părerea noastră, efectele acestei înriuriri trebuie căutate mai ales în tipărituri și, în genere, în scrierile culte, și mult mai puțin în notițele unor modești preoți și dascăli de la țară. Cu toate rezervele acestea, exemplele de mai sus arată destul de clar ritmul și direcția răspîndirii inovației. De remarcat că prin părțile nord-estice ale Transilvaniei ж nota un *ẑ*, în timp ce în rest valoarea lui fonetică probabilă era *j*.

În secolul al XVII-lea, *ǧ* continua să fie rostit în Banat și în zonele sudice ale Hunedoarei: *agiun* (AC), *agiutor* (1642; ACC), *giudecc* (1697; VCC), *giugul* (1648; FC). Nu putem stabili pe baza documentelor cînd anume a trecut *ǧ* la *ź* în Banat [34].

În prezent, africata se menține în Maramureș (unde a devenit dură), Bucovina și în puncte izolate din Moldova, Munții Apuseni, sudul Banatului, Hunedoara, Sibiu și Bihor. *j* are curs în Muntenia, Oltenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei (cu o parte a Hunedoarei), precum și în Crișana și regiunile limitrofe. În restul teritoriului dacoromân au fost notate sunetele *ẑ* (Moldova și nord-estul Transilvaniei) și *ź* (Banat și sudul Hunedoarei) (ALR II, vol. I, h. 203, ALR II, SN, vol. III, h. 754, vol. IV, h. 988, vol. VI, h. 1634, 1699; vezi și Pușcariu, LR, II, h. 8, 38; D. Șandru, în BL, 1934, 205; D. Șandru, în BL, III, 1935, 138; D. Șandru, în BL, V, 1937, 140; Teaha, CN, 70; D. Șandru—F. Brînzeu, în GS, V, 1931—1932, 2, 319; Candrea, O, 15).

Întocmai ca în privința lui *dz—z*, „opoziția" *ǧ—j* separa pînă în secolul al XVII-lea două mari arii: una nordică (cuprinzînd Banatul—Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova), care-l păstra pe *ǧ*, și alta sudică (înglobînd Țara Românească, mai puțin unele zone oltenești, și sudul Transilvaniei), unde *ǧ* evoluase, cel mai tîrziu în secolul al XV-lea (dar probabil încă mai devreme), la *j*. Ulterior aria nordică s-a divizat în trei arii mai mici: una cu *ź* (Banatul), alta cu *j*, continuată cu aria munteană — sud-ardeleană și datorată expansiunii graiurilor sudice (Transilvania de vest și centrală), iar alta cu *ẑ* (Moldova și Transilvania de nord-est).

ń — *i*. *ń* din elementele de origine latină (< *n* + iod), slavă și maghiară a evoluat la *i̯*: *vińe*, > *vi̯e*, *pustińe* > *pustii̯e*, *săcrińu* > *săcri̯u*. În cursul procesului fonetic, *ń* își pierde ocluziunea palatală, devenind un *i̯* nazal (E. Petrovici, *De la nasalité en roumain*, Cluj, 1930, 94). Nazalitatea lui *ń* se transmite, deci, lui iod și, de aici, și vocalei precedente (I. Stan, în CL,

IV, 1959, 1—2, 55; cf. și Candrea, O, 13—14). Fonetismul cu iod și cu vocala precedentă nazalizată reprezintă un stadiu intermediar între *ắ* și *i̯*: *vĭie*. Al. Rosetti nu formulează corect fenomenul atunci cînd spune (ILR[2], 532) că *ń* „a dispărut", după ce a nazalizat vocala precedentă. De fapt, e vorba de trecerea lui *ń* la *i̯*, și nu de dispariția lui (cf. I. Stan, *loc. cit.*, 54—55). Nu există temeiuri de a reține observația lui Densusianu (HLR,I, 284) că *ń* latin > *i̯*, în unele regiuni ale Dacoromaniei, înaintea influenței slave. În *puń*, *viń* (2 sg.), *ń* pare a fi analogic.

În secolul al XV-lea, *ń* apare atestat în diverse regiuni ale domeniului dacoromân. Astfel, în Țara Românească îl întîlnim în *Plăciconi* (1484), dar în această parte a țării *ń* > *i̯* încă de la începutul veacului: *Baia* (1422), *Plăcicoi* (1489). În Moldova, *ń* apare mai des: *Baña* (1458), *Dorogoń*, *Dorogui̯* (1452), *Făuroane* (1455), *Găjoane* (1495), *gruń* (1458), *Zlătăroaña* (1467); *i̯* a fost notat în *Bîlcoaie* (1473). Fenomenul trecerii lui *ń* la *i̯* se întîlnește și în *Hunedoara*: *Băieşti* (1447—1499), *Luncoi* (1439), dar aici *ắ*, cunoscut pînă astăzi în unele graiuri, era desigur răspîndit în acestea și în urmă cu cinci secole. În Banat și în Aradul vecin, *ń* apare curent: *Bań⟨a⟩* (jud. Arad, 1479), *Gruń* (Timiș, 1453, 1471), *Muroń* (= Moroi; Timiș, 1492, 1498). *ắ* avea circulație și în sud-vestul Transilvaniei: *Sibiń* (între 1442 și 1495—1508), *Sibińel* (1495); cf. însă *Sibiiu* (între 1482—1483 și 1495). De observat că aproape toate atestările lui *ń* se găsesc în toponime și antroponime, care conservă, în general, unele particularități fonetice pe care apelativele contemporane nu le mai reflectă. De aceea, s-ar putea ca în unele zone evoluția lui *ń* la *i̯* să se fi produs la o dată mai timpurie decît cea prezentată de texte.

În multe privințe schimbată apare repartiția fenomenului în secolul al XVI-lea. În Țara Românească *i̯* este general: *cuie* (1509), *pustie* (1599), *rămîindu* (*Vîlcea, 1594), *să ți̯i* (Cîmpulung, c. 1521). *ń* apare notat în antroponimul *Lupoane* (Oltenia de nord-vest, 1541). La fel se prezintă lucrurile în privința Moldovei: *întăi* (c. 1593), *să ție* (Iași, 1587), *să vie* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *Zlătăroaie* (1520) etc. Și aici *ắ* se întîlnește într-un antroponim: *Agafieşoanie* (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1587). În Banat, *ń* este singurul cunoscut: *cunele*, *întîniu*, *lepiniu*, *pustinie*, *ținc* (= ție) (1582; PO)[35]. *i̯* reapare în Hunedoara: *Sibiiu* (Bălgrad — *Hunedoara, c. 1600). În Transilvania de sud-vest e consemnată rostirea cu *ń*: *Sibiń* (1496—1507 și 1576), *Sibińel* (1507); cf. însă *Sibiiu* (între c. 1500 și c. 1526—1529). *ń* e notat și în județul Alba: *Auiud* (= Aiud; c. 1600)[36]. Nord-estul Transilvaniei nu ne prezintă decît fonetismul *i̯*: *se puie*, *se ție* (*Maramureș, 1593).

Pe baza acestor atestări se poate spune că în secolul al XVI-lea *ń* circula în întreg Banatul. El avea curs, de asemenea, în nord-vestul Olteniei și prin sudul Crișanei (județul Arad), unde apare consemnat în toponime din secolul al XV-lea și s-a menținut pînă în zilele noastre. Atestările contemporane ne permit să-i presupunem prezența și în sudul Hunedoarei. Mai puțin sigură este menținerea palatalei în sud-vestul Transilvaniei (județele Sibiu și Alba) și mai ales în Moldova, de unde nu deținem decît o atestare izolată într-un antroponim. Mai verosimilă pare conservarea fenomenului în nord-vestul Olteniei, regiune situată în vecinătatea Banatului, în care *ń* a fost notat sporadic în secolul nostru.

După 1600, *ń* apare exclusiv în Banat: *încuńe*, *puń* (1648; FC), *pustińe* (sec. XVII; AC), *să spuni* (Becicherecul Mic—Timiș, 1816), *vini* (pl. de la *vie*; Mehadia—Caraș-Severin, 1797) și Hunedoara de sud: *Baña (a) lui Crai* (1700, 1839).

În secolul nostru *ń* se întîlnește în Banat, sudul și centrul Hunedoarei și, în cîteva cuvinte, în Oltenia nord-vestică. Izolat, a fost consemnat și în județul Arad (ALRM I, vol. I, h. 90, ALRM II, vol. I, h. 287, 300; Gr. Rusu, în CL, VIII, 1963, 1, 74, h. 13; D. Șandra, în BL, III, 1935, 128; V. Rusu, *Graiul din nord-vestul Olteniei. Fonetică. Considerații fonologice*, București, 1971, p. 79).

Cercetînd materialul prezentat mai sus, se observă că *ń* se găsea într-un regres accentuat în toate regiunile țării, excluzînd Banatul și unele zone limitrofe. Se poate spune că înainte de sfîrșitul secolului al XVI-lea aria răspîndirii lui *ń* era aproximativ aceeași ca astăzi[37].

NOTE

[1] Pînă la anul 1500, în dialectul dacoromîn au fost înregistrate numai forme cu labiala intactă.

[2] Generală e și trecerea lui *i* provenit dintr-un *e* aflat în poziție nazală la *î*, după labiale, labiodentale și după labionazala *m*: *fîn, jurămînt* etc.

[3] Se știe că în Transilvania palatalele *k'* și *ģ* au evoluat la *t'* și, respectiv, la *d'*, întocmai ca *t* și *d* (vezi I. Pătruț, *Velarele, labialele și dentalele palatalizate*, în DR, X, 1941—1943, II, p. 298—308). Grafii hipercorecte ca *deștide, teie* din unele texte vechi dovedesc indirect că în graiul scriitorului *t* fusese palatalizat în stadiul *t'*.

[4] În legătură cu semnele folosite în vechea ortografie maghiară pentru redarea în scris a sunetelor *t'* și *d'*, vezi pe larg I. Kniezsa, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás korától*, Budapest, 1952, p. 45—58, 188—189.

[5] Vezi pe larg lucrarea noastră *I. Heliade Rădulescu și selecția cuvintelor românești clasice*, în LR, XVII, 1967, nr. 3, p. 221—223.

[6] Evoluția lui *d* la *đ* în sudul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea (Gheție — Mareș, GD, p. 143—144) a fost contestată de A. Avram, *Cu privire la cronologia transformării în africate a oclusivelor (pre)palatale în graiurile dacoromîne*, în SCL, XXX, 1979, nr. 3, p. 211—214.

[7] *De, despre, din* sînt atone în frază.

[8] Cf. M. Sala, *„Paradoxul maramureșean" și vechimea rotacismului în regiunile nordice ale Transilvaniei*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 1, p. 54.

[9] Cf. Iványescu, PC, p. 85.

[10] Întrucît africata *dz* e necunoscută în maghiară, scribii documentelor latinești referitoare la Transilvania notează peste tot *z*, așa că grafiile care ne stau la dispoziție sînt inutilizabile pentru a stabili dacă africata *dz* evoluase la *z* înainte de 1500.

[11] Grafiile moldovenești cu *z* nu acoperă rostiri reale (vezi Rosetti, ILR², p. 526; Gheție — Mareș, GD, p. 189).

[12] Prezența lui *z* în *Palia de la Orăștie* se datorează tipografilor munteni; vezi Gheție — Mareș, GD, p. 190.

[13] În *cringul* (1508), *pîriș a*] (1503) trebuie să vedem, după toate probabilitățile, rostiri neromânești sau simple fapte de grafie; cf. Gheție — Mareș, GD, p. 202.

[14] Vezi în această privință Gheție — Mareș, GD, p. 205—206.

[15] Vezi articolul nostru *Contribuții la localizarea* **Cazaniei a II-a** *(1581) a lui Coresi*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 150—152.

[16] Asupra prezenței lui *să arate* în textele literare moldovenești din secolul al XVII-lea (în special la Varlaam, originar din județul Vrancea), a se vedea Gheție — Mareș, GD, p. 205—206.

[17] Dacă nu e o particularitate grafică, *cerul* (1582; PO) se explică prin intervenția tipografilor munteni ai cărții.

[18] Numele proprii *Demecușdscul* (Moldova, 1470), *Șărbăn* (Țara Românească, 1392, 1425), *Șărbănești* (Țara Românească, 1482—1488), citate de Iványescu, PC, p. 252, ies din discuție, întrucît au fost întîlnite în copii tîrzii, și nu în originalele redactate în regiunile mai sus menționate.

[19] *Așă* ar putea fi un simplu fapt de grafie (*x* notat din greșeală în loc de *a*). Cf. și exemplul moldovenesc din 1593.

[23] Am arătat, cu alte prilejuri, că în nord-estul Transilvaniei (cu Maramureșul) rostirea moale a lui *ș*, *j* s-a menținut pînă în secolul al XVIII-lea (vezi articolul nostru *Considerații filologice și lingvistice asupra* **Evangheliarului din Petersburg**, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 56).

[21] Vezi Bărbulescu, FAC, p. 149—151.

[22] Vezi Gheție, BD, p. 143.

[23] Grafia *šepelevych* [*selo*], existentă într-un document moldovenesc din 1431, e dubioasă; cf. R. Todoran, *loc. cit. supra*, p. 89.

[24] Cf. R. Todoran, *loc. cit. supra*, p. 89, n. 13; vezi observațiile noastre din articolul *Aspecte ale evoluției africatelor č și ǧ la fricative în graiurile moldovenești*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 6, p. 708, n. 8.

[25] Vezi articolul nostru *Africatele č și ǧ în textele bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 35—39. Asupra motivelor pentru care *š* nu a fost notat decît extrem de rar în scris, vezi articolul nostru citat în nota precedentă, p. 708.

[26] Întrucît slova ụ apare folosită relativ rar pentru scrierea cuvintelor românești din documentele slavone, africata *ǧ* a fost redată, între altele, și prin ж. În asemenea împrejurări, e hazardat să afirmăm că, într-un cuvînt ca *Rujină* dintr-un document moldovenesc datat 1495, ж „notează o pronunțare reală", adică un *ž* (Rosetti, ILR², p. 471).

[27] Cf. articolul nostru *În legătură cu grafiile de tipul* **adaudze, tradze** *din* **Psaltirile Hurmuzaki și Scheiană**, în LR, XXVII, 1978, nr. 2, p. 151—153; vezi și R. Todoran, *loc. cit. supra*, p. 91—92.

[28] Asupra motivelor pentru care *ž* este notat extrem de rar în scris, vezi articolul nostru citat în nota 24, p. 708.

[29] Vezi articolul nostru citat în nota 25.

[30] Din motive asupra cărora am insistat mai sus, nu putem accepta opinia lui Rosetti, ILR², p. 471 că, într-un cuvînt ca *Jumetate* (Moldova, 1403), ж ar reda un *ž*. În cazul grafiilor latine *Suppan* (1446, 1447), *Supan* (1453 (= Jupan, jud. Timiș), considerăm că avem a face cu notări aproximative ale lui *ǧ*, și nu cu evoluția lui *ǧ* la *ž*.

[31] Cele trei grafii cu ж întîlnite în documente (*jumatate*, *Jupan*, *jupîncasei*) sînt lipsite de valoare fonetică (vezi Gheție — Mareș, GD, p. 198—199).

[32] Grafiile *josu*, *jurat*, notate în Maramureș, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, sînt lipsite de suport fonetic real, întrucît în această regiune *ǧ* s-a păstrat pînă în zilele noastre (durificîndu-se) (vezi Gheție — Mareș, GD, p. 198—200).

[33] Cele cîteva grafii cu ж din *Palia de la Orăștie* se datorează tipografilor munteni ai cărții (vezi Gheție — Mareș, GD, p. 200).

[34] Vezi în această privință articolul nostru citat în nota 25.

[35] Fonetismele cu *j* din *Palia de la Orăștie (cujele, lepiju, să spuj)* se pot datora fie traducătorilor hunedoreni, fie tipografilor munteni.

[36] Numele orașului *Aiud* (județul Alba) provine din magh. *Enyed* (*ny* = *ń*).

[37] În zona Munților Apuseni și în Oaș a fost notat un *ĩ* (sunet intermediar între *ń* și *j*) (E. Petrovici, *Contribuții la rotacism. La moții din Scărișoara*, în DR, VIII, 1934—1935, p. 157; I. Stan, *loc. cit. supra*, p. 55; cf. și Candrea, O, p. 13.) Simpla prezență a lui *ĩ* nazal în anumite regiuni nu ne permite să-l reconstituim pe *ń* în nordul Transilvaniei într-o epocă precisă.

Capitolul IV

Morfologia

Pluralul substantivului *mînă*. Cea mai veche formă, etimologică (< lat. *manus*), este *mînu(le)*. În mod normal, ea a fost singura răspîndită la un moment dat în dialectul dacoromân. După ce sg. *mînu*, considerat aberant, a fost trecut în rîndul substantivelor de declinarea I (*mînă*), el a primit, în unele graiuri, desinența de plural *-i* (*mîni, mîini*). În celelalte graiuri, *mînă* a fost încadrat în categoria substantivelor feminine cu pluralul în *-uri* (*blană—blănuri, ceartă—certuri, treabă—treburi* etc.). S-a format deci pluralul *mînuri* (cf. Pușcariu, LR, I, 342; o altă explicație a acestei forme la Al. Graur, în BL, IV, 1936, 100—102). Pluralele în *-e* (*mîne*) și *-ă* (*mînă*) au fost înregistrate sporadic. De observat că în unele zone ale Dacoromaniei a fost păstrată vechea formă de plural a substantivului.

Formele de plural ale lui *mînă* apar rar în documentele secolului al XVI-lea. În Țara Românească, am notat pluralele analogice *mînele* (c. 1600) și *mîinile* (*Olt, a. 1600). Pluralul etimologic e singurul răspîndit în Moldova: *mînule* (c. 1593; *Tazlău—Neamț, 1598). Banatul și Hunedoara cunosc ambele forme: *mînu, mînule — mînile* (1582; PO), cu observația că forma analogică este atestată mai rar.

După 1600, în Țara Românească se întîlnesc, ca și în secolul precedent, numai formele analogice în *-i*: *mîini(le)* (București, 1629, 1678—1688; Luda, 1747; Rîureni, 1808 etc.) și, mai rar, în *-e*: *mîinele* (*Păușești—Vîlcea, 1611; București, 1693). Forma care se consemnează mai frecvent în Moldova este *mînule* (Roman, 1605; Săcuieni, 1607; Iași, 1609; Trotuș, 1617; Suceava, 1648; Pașcani, 1729; *Vrancea, 1746). *Mîni* apare rar în secolul al XVII-lea (1643, VC; 1673, DPV) și mai frecvent după 1700 (Odobești, 1714; Iași, 1741; *Botoșani, 1761). A mai fost întîlnită, rar, și forma *mînăle* (1667; Iași, 1724). Puținele atestări ardelenești și bănățene ale pluralelor substantivului *mînă* se repartizează în două zone: în Banat—Hunedoara și sudul Transilvaniei întîlnim pl. *mîni(le)* (1648, FC; 1697, VCC; Alba—Iulia, 1768; Buziaș—Timiș, 1805), *mîńele* (sec. XVII; LM), deci plurale analogice, în timp ce în nordul Transilvaniei apare forma etimologică *mînule* (Cosma—Mureș, c. 1650; *Harghita, c. 1730; Valea-Seacă—Maramureș, 1741; 1743, LH). Forma analogică *mînuri* nu apare în documente, ci numai în două texte literare bănățene-hunedorene din secolul al XVII-lea (*Catehismul* lui Fogarasi și *Cartea de cîntece* a lui Viski). În nordul Transilvaniei inovația pare recentă.

În zilele noastre, vechea formă *mînu(le)* a fost atestată de anchetele pentru ALR (ALR I, vol. I, h. 49) într-o serie de puncte din Moldova (mai ales în nord) și, izolat, în zona Munților Apuseni (nu departe de județul Hune-

doara). Formele analogice în *-i* (*mîni*, *mîini*) sînt răspîndite în întreg Banatul, Transilvania de la sud de Mureș, Oltenia, Muntenia, Dobrogea și într-o serie de puncte din Moldova. În unele graiuri moldovenești, a fost notată, rar, și forma *mînăle*. *Mînuri(le)* apare în Transilvania de la nord de Mureș și prin Bucovina (în sudul Crișanei, *mînă* a fost înlocuit de *brîncă*).

Rezultă din cele de mai sus că pluralul analogic în *-i* al substantivului *mînă* este o inovație a graiurilor sudice, extinsă treptat asupra nordului, care l-a conservat vreme îndelungată pe *mînu(le)* (și-l mai conservă încă în unele zone) sau l-a înlocuit printr-o altă formă analogică, în *-uri* (*mînuri*).

Pluralul substantivelor neutre cu radical în *r*. Neutrele cu radical în *r* prezintă la pl. desinențele *-ă* și *-e*. E posibil ca în cazul cuvintelor *car* și *fier* desinența *-ă* să fie moștenită (< lat. *carra*, *ferra*). Pluralul de tipul *cară* a fost explicat de unii autori (S. Pușcariu, în DR, VI, 1931—1933, 47; Densusianu, HLR, II, 262; I. Iordan, în BIFR, V, 1938, 8) din **carre*, cu *e* trecut la *ă* sub influența lui *r* precedent (care era „lung"). E posibil ca și în alte cazuri (*hotară*, *izvoară*), *-ă* să se explice pe plan fonetic (cf. Sala, CPh, 77), dar nu e exclus, cum crede Densusianu (HLR, II, 162—163), ca în asemenea cuvinte *-ă* să fie analogic. Orice explicație am accepta, trebuie să admitem că, la un moment dat, *-ă* era răspîndit în aproape toată Dacoromania. *-e* s-a putut menține vreme mai îndelungată în ariile care conservau rostirea moale a lui *r*. Desinența actuală *-e* a fost restabilită, foarte probabil, în urma asimilării lui *ă* la *e*: *cărăle* > *carele* (cf. Al. Graur, *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968, 74).

În secolul al XV-lea, am întîlnit numai plurale cu desinența *-e*, atît în Țara Românească: *izvoarele* (1486), cît și în Moldova: *hotare* (1473). Frecvente sînt însă pluralele în *-ă* în Țara Românească după 1500: *hotarăle* (1569; 1579), *hotarălor(u)* (1556; c. 1600), *izvoară* (1532, 1560). Am întîlnit o singură atestare a pluralului în *-e*: *hotarele* (1600). În Moldova, pluralele în *-ă*: *cară* (mănăstirea Galata—Iași, 1588; Suceava, 1595) apar alături de plurale în *-e*: *fiere* (mănăstirea Galata—Iași, 1588), *izvoare* (Suceava, 1595). În Banat—Hunedoara, în schimb, sînt răspîndite numai plurale în *-ă*: *carăle*, *hotară*, *idzvoarăle*, *pahară* (1582; PO).

Existența în Moldova secolelor al XV-lea și al XVI-lea a pluralelor în *-e* trebuie socotită normală, ținînd seama de faptul că în această provincie *r* se mai rostea moale în anumite zone. Dimpotrivă, în Țara Românească, unde formele în *-ă* sînt mai bine reprezentate, iar rostirea dură a lui *r* era generală în secolele mai sus amintite, avem motive să vedem în *izvoarele* (1486) fie o grafie fără acoperire fonetică (*ă* notat prin *e*) [1], fie o formă „refăcută", cum este, în mod sigur, *hotare*, notat în 1600.

În Țara Românească continuă să fie larg răspîndite în secolele al XVII-lea — al XIX-lea formele în *-ă*: *cară(le)* (Horezu—Vîlcea, 1738; Dărmănești, 1782; *Ialomița, 1814), *hotară(le)* (Cozia—Vîlcea, 1602; Tîrgoviște, 1623; București, 1631), *oboarăle* (*Rîureni, 1819), *topoară(le)* (Cerneți—Mehedinți, 1777; *Prahova, 1802) etc. Se întîlnesc, mai rar, și exemple cu *-e*: *cîntare* (*Prahova, 1802), *răzoare* (București, 1631; 1739), *săboare* (*București, 1702).

În Moldova, pluralele în *-ă* cunosc o mare răspîndire, întîlnindu-se peste tot: *cară* (Horlești—Iași, 1761), *ciubeară* (Iași, 1631), *Hotară(le)* (Cîmpulung, înc. sec. XVII; Tîrpești—Neamț, 1610), *odoară* (Roman, 1659), *ogoarăle* (*Iași, 1819) etc. În sudul Moldovei, apar și plurale în *-e*: *hotare* (Cojeni—Bîrlad, 1603), *hotare* (Adjud, 1623).

În Transilvania și în Banat—Hunedoara sînt prezente peste tot pluralele în *-ă*: *cară(le)* (*Alba, 1683; Chiherul de Jos—Mureș, 1737; *Banat, 1741), *ciopoară* (Nerău—Timiș, 1816), *fiară* (Valea Seacă—Maramureș, 1741; Sibiu, 1752), *odoară* (Săcel—Maramureș, 1759), *săboară* (Brașov, 1723) etc. Puținele excepții (plurale în *-e*) provin din sudul Transilvaniei: *odoarele* (Brașov, 1736), *rozoare* (Brașov, 1757).

Judecînd după răspîndirea pluralelor *cară* și *hotară*, formele în *-e* sînt răspîndite în zilele noastre în Oltenia, Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei și al Moldovei. În restul teritoriului dacoromân, circulă plurale în *-ă* (ALR II, SN, vol. III, h. 888; vezi și V. Iancu, *Palatalizarea dentalelor în limba română*, [Timișoara, 1975], 56). În cazul altor cuvinte, pluralele în *-e* apar și în unele graiuri din nord, iar cele în *-ă* și în sud (NALR—*Olt.*, h. V și VI).

Este limpede după cele spuse mai sus că pluralele în *-e* sînt o inovație a graiurilor sudice, aflate în expansiune spre nord.

articolul posesiv *al, a, ai, ale* — *a* **invariabil.** Dintre explicațiile etimologice propuse pînă în prezent pentru seria variabilă a articolului posesiv, considerăm valabilă pe cea care derivă formele respective din *ad* + articolul enclitic (A. Lambrior, apud I. Nădejde, *Gramatica limbei române*, Iași, 1884, 101—102; HEM s.v.; CDDE s.v.) [2]. În privința lui *a* invariabil acceptăm opinia lui Găzdaru (*Descendenții demonstrativului latin* **ille** *în limba română*, Iași, 1929, 138 și urm.) că avem a face cu reducerea formelor *al, a, ai* și *ale* la una singură, anume la *a*. Pe cît se pare, forma invariabilă a apărut întîi înaintea substantivelor (Găzdaru, *op. cit.*, 139—140).

Pentru a avea o imagine clară a evoluției formelor articolului posesiv, vom accepta punctul de vedere potrivit căruia formele variabile au fost cîndva generale, iar articolul *a* invariabil a apărut ulterior.

Din secolul al XV-lea deținem numai două exemple de articol posesiv: *a* (1425; de două ori în același document). Amîndouă reproduc pe *a* invariabil și provin din Țara Românească. Ele nu sînt probante pentru a ilustra răspîndirea lui *a* în această regiune a țării. Exemplele *Ștefan a lui Has* și *Mateș a lu Coțani* sînt ambigue: *a* se poate explica prin omiterea, în urma unei false analize în fonetică sintactică, a unuia dintre cei doi *l* care se succedau: *al* ⌣ *lu* > *a lu*.

În secolul al XVI-lea, seria variabilă este bine reprezentată în Țara Românească: *al* (*Dîmbovița sau *Prahova, 1582; c. 1600; *Craiova, 1600), *a* (1599; 1600), *ai* (*Craiova, c. 1599—1600; c. 1600), *ale* (*Olt, a. 1600) etc. Cele două exemple cu *a* invariabil întîlnite într-un document din c. 1600 nu sînt relevante [3].

În Moldova, seria variabilă e, de asemenea, răspîndită: *al* (*Brăhășești—Galați, 1577; *jud. Bacău, 1581; Siret, 1591), *a* (Iași, 1587; Piatra-Neamț, 1596), *ai* (*mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592; Suceava, c. 1593—1597), *ale* (Siret, 1591; Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1596). *a* invariabil apare, la rîndul lui, în mod curent (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1592; *Vrancea, 1592; c. 1593, trei documente; Suceava, 1595; Piatra-Neamț, 1596; *Tazlău, 1598).

În Transilvania de nord-est, forma cu *a* invariabil e singura întîlnită în texte (Sălișteа—Maramureș, c. 1593; Maramureș, 1593). Nu încape îndoială că, dacă am fi dispus de texte mai numeroase, seria variabilă ar fi fost consemnată și în această parte a țării.

Banatul—Hunedoara prezintă aceeași fluctuație a formelor ca Moldova: *al* (1582; PO; Bălgrad—Hunedoara, c. 1600), *a, ai, ale* (1582; PO) — *a* (1582; PO).

După 1600, în Țara Românească se întîlnesc numai formele variabile ale pronumelui posesiv. În Moldova, în schimb, *a* invariabil apare din ce în ce mai frecvent, dovadă că el tindea să se generalizeze în graiurile vorbite în această zonă a Dacoromaniei (Tîrpești—Neamț, 1610; Ciabrău, 1613; Iași, 1625, 1635; Tecuci, 1646; Roman, 1659; Botoșani, 1661; *Vrancea, 1714; Cîmpulung, 1743 etc.).

O observație similară în legătură cu graiurile din Transilvania. Cu excepția unor zone sudice, *a* invariabil apare din ce în ce mai frecvent după 1600, dar difuzarea fenomenului pare să se fi făcut mai lent decît în Moldova (Sîntioana — Bistrița-Năsăud, 1628; Bîrgău—Bistrița-Năsăud, 1698; Oradea, după 1700; Bixad — Satu Mare, 1740; Băicicoel—Maramureș, 1749, Șoimuș—Petreasa — Bihor, 1786 etc.).

Și în Banat—Hunedoara *a* invariabil apare curent după 1600 (1642, ACC; 1648, FC; Geoagiul de Sus—Hunedoara, 1711; Mehadia — Caraș-Severin, 1796; Buziaș—Timiș, 1803).

În zilele noastre, formele variabile ale articolului posesiv se întîlnesc în Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei și în cea mai mare parte a Dobrogei; în restul teritoriului dacoromân s-a înregistrat forma invariabilă *a* (ALR II, SN, vol. VI, h. 1665, 1667, 1668, 1669, 1671, 1672, 1673; vezi și hărțile publicate de B. Kelemen în CL, XI, 1966, 1, 31, 32, 40 și R. Todoran în LR, V, 1956, 2, 42).

Apariția formei invariabile *a* este o inovație a graiurilor din Banat—Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova, apărută cel mai tîrziu în secolul al XVI-lea și care s-a generalizat apoi rapid în aceste graiuri, ajungînd să fie astăzi singura cunoscută. Sudul a păstrat seria variabilă a articolului posesiv.

pronumele și adjectivul demonstrativ *(a)iest, (a)iastă — ăsta, asta.* Pronumele și adjectivele „populare" de apropiere apar rar atestate în textele vechi, atît în documente, cît și, mai ales, în scrierile literare, fiind concurate, în ambele categorii de texte, de formele „literare" *acest(a), această* (*aceasta*).

În secolul al XVI-lea, în Țara Românească au fost notate numai două atestări ale demonstrativului de apropiere: *astă* (*Craiova, c. 1599—1600; c. 1600). În Moldova apar formele *aiest* (Siret, 1591), *aiastă* (c. 1593; Suceava, 1597), *aicst(a)* (Iași, 1587), *aiestea* (mănăstirea Galata—Iași, 1588) [4]. *Aiasta* (*Bistrița, c. 1600) se întîlnește și în Transilvania de nord-est.

După 1600, n-am mai consemnat în Țara Românească atestări ale demonstrativului „popular" decît la începutul secolului al XIX-lea: *aște* (Craiova, c. 1801), dar putem fi sigură că formele de acest tip au continuat să circule în această parte a Dacoromaniei.

Mai numeroase sînt formele „populare" de demonstrativ în textele moldovenești posterioare secolului al XVI-lea: *aiesta* (Cojeni, 1603; Roman, 1607; *Cîmpulung, 1619), *aiasta* (Trotuș, 1617; *Solca, 1625; *Vrancea, 1608), *aiești* (Iași, 1611; 1709), *aieste* (Iași, 1620), *iest* (1608), *iasta* (Suceava, 1749).

În Transilvania, *aiesta* a fost notat în nordul extrem al provinciei: *aist* (1672; CodP), *aiesta* (Valea-Seacă—Maramureș, 1741), *aieșle* (Glod—Maramureș, 1741), *aiasta* (Bixad—Satu Mare, 1702—1800), *iasta* (1672; CodP). Și în părțile sud-vestice ale regiunii se folosea, în secolul al XVIII-lea, forma *iastă* (1778—1780; OG). *Asta* apare în sud-estul Transilvaniei (Brașov,

1724). În nord-est l-am întîlnit pe *astă* (Rodna — Bistrița-Năsăud, 1717). Din Banat deținem o singură atestare a formei „populare": *hasta* (cu *h* protetic; LM), care datează din secolul al XVII-lea.

În privința demonstrativului de apropiere, graiurile dacoromâne cunosc astăzi un pronume (adjectiv) de tip nordic: *aiesta* (cu diverse variante) și unul de tip sudic: *ăsta*. Formele nordice circulă în Moldova (în special de nord) și în Transilvania (de asemenea, îndeosebi în nord). Forma *ăsta* apare în Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Banat, pătrunzînd adînc spre nord în teritoriul Moldovei și al Transilvaniei (ALR II, SN, vol. VI, h. 1675, 1678, 1684, 1704, 1705, 1709, 1712, ALRM I, vol. II, h. 336; ariile variază, uneori destul de pronunțat, în funcție de genul, numărul sau cazul formelor).

Atestările documentare arată că actuala separare în două arii a teritoriului dacoromân datează din secolul al XVI-lea. De atunci, formele sudice au cunoscut o anumită expansiune spre nord atît în Transilvania, cît și în Moldova.

pronumele negativ *nimeni — nime*. Proveniența lui *nimeni* din lat. *neminem* este unanim acceptată. *Nime* a fost explicat din lat. *nemo* (Densusianu, HLR, I, 243; TDRG; CDDE; S. Pușcariu, în DR, III, 1922—1923, 399) sau din *nimeni*, prin haplologie (CDDE) ori printr-o reconstruire greșită (S. Pușcariu, *loc. cit. supra*). De la *nimeni*, *nime*, prin alipirea adverbialului *-a* sau a articolului hotărît enclitic *-le*, s-au format *nimenea*, *nimenile*, respectiv *nimea*, *nimele*. Ambele forme cunosc diverse variante fonetice.

Documentele secolului al XVI-lea prezintă în toate regiunile atît forma „lungă", cît și pe cea „scurtă" a pronumelui. Astfel în Țara Românească: *nimini* (*Olt, a. 1600) — *nime* (*Vîlcea, 1594; c. 1600), Moldova: *nemenele* (Iași, 1587), *nimene* (c. 1594), *nimenele* (c. 1593) — *neme* (Drăgușeni—Iași — Pildești—Neamț, 1586), *nime* (c. 1594; Suceava, 1597), *nimele* (c. 1591) sau Banat—Hunedoara: *niminea — nime*, *nimea* (1582; PO).

Atestările muntenești ale lui *nime* provin din Oltenia, unde forma continuă să fie atestată și după 1600: *nime* (mănăstirea Cozia—Vîlcea, 1602; Iarosloveşti—Vîlcea, 1607), *nimca* (*Vîlcea, 1602; cf. și mănăstirea Brîncoveni—Olt, 1748—1749). *Nimeni* se întîlnește curent dincoace de Olt; dar și în Oltenia: *nemene* (Mircești, 1606), *neminele* (Cîmpulung, 1630), *nimenele* (Tîrgoviște, 1617), *nimeni* (mănăstirea Cotroceni—București, 1702), *nimenilea* (Tîrgoviște, 1623), *nimine* (*Craiova, c. 1602), *niminea* (Horezu—Vîlcea, c. 1740), *niminilea* (Iarosloveşti—Vîlcea, 1607).

În Moldova, *nime* este predominant; *nimeni* apare, la rîndul lui, dar mult mai rar. Exemple: *nime* (Șerbănești, 1603; Iași, 1609; Bacău, 1609; Ștefănești—Botoșani, 1614; Stolniceni—Suceava, 1619; Rădăuți, 1625; *Vrancea, 1684; Șărbești—Neamț, p. 1826) — *nimerea* (Focșani, 1718), *nimene* (Iași, 1609; Liești—Galați, 1627), *nimeni* (*Bucovina, 1697).

Și în Transilvania se observă aceeași predominare a pronumelui *nime* (Sîntioana—Bistrița-Năsăud, 1628; Hărnicești—Maramureș, 1655; Sebiș—Bihor, c. 1703; Galda de Jos—Alba, 1742; Nănești—Maramureș, 1748; Băbășești — Satu Mare, 1765; Arpașul de Jos—Sibiu, 1756; Simbăta de Jos—Brașov, 1761). Formele „lungi" apar în sudul provinciei: *niminea* (Vistea de Jos—Brașov, 1732), *nimini* (Brașov, 1723), dar și în unele zone din nord: *nimeni* (Mierag—Bihor, 1713; Năpradea—Sălaj, 1755; Turda, 1766).

În Banatul secolului al XVII-lea, *nime* (1648; FC; AC) coexistă cu *nimine* (AC; LM). După 1800 a fost atestat *nime* (Lipova, 1817).

În prezent, *nimc* (*nimca*) apare în Banat, Transilvania (fără părțile sud-estice) și Moldova (cu excepția unui punct răsăritean, unde s-a notat *nimini*). În Oltenia de vest, apare forma *nima*, cu monoftongarea diftongului *-ea*. În restul teritoriului dacoromân, adică în Oltenia de est, Muntenia, sud-estul Transilvaniei și Dobrogea, apar *nimeni*, *nimini* (ALR II, SN, vol. V, h. 1357).

Materialul prezentat mai sus ne arată că în trecut aria lui *nimeni* era mai extinsă decît astăzi, forma circulînd și în graiurile nordice. În aceste graiuri, *nime*, atestat încă din secolul al XVI-lea, s-a aflat în expansiune, eliminînd în cele din urmă forma „lungă". În Oltenia, *nime*, răspîndit odinioară și în răsărit, a fost înlocuit în această parte a regiunii de *nimeni*, „revărsat" din Muntenia.

pronumele negativ *nimică — nimic. Nemică (nemica)* (cu fonetismul originar, cu *e*) este cea mai veche formă (< lat. *nec mica*); în *nimica* avem a face cu *nimică* + *a* adverbial. O asimilare vocalică explică trecerea de la *nemică* la *nimică*. Forma literară de astăzi, *nimic*, prezintă pe lîngă această din urmă evoluție, și apocopa lui *-ă*.

Toate textele secolului al XVI-lea prezintă numai forma cu *-ă* (*-a*) (*nemică, nemica, nimică, nimica*).

În documentele muntenești, am notat de regulă după 1600 forme fără *-ă* (*-a*): *nemic* (*Tîrgșor—Prahova, 1612), *nimic* (1623; 1624; *Buzău, 1765 etc.); cf. *nimica* (Tîrgoviște, 1622).

Dimpotrivă, în Moldova majoritare sînt formele cu *-ă*: *nemică* (Suceava, 1601; Iași, c. 1619, 1620; Băloșeni, 1662; *Bucovina, 1669), *nimică* (Iași, 1619—1620; 1683; 1743). Apar și forme, mai puțin numeroase, cu apocopa lui *-ă*: *nemic* (Iași, c. 1620), *nimic* (c. 1623; 1718). Formele nu sînt însă absolut sigure, întrucît am putea avea a face cu *c* final suprascris, în care caz grafia ar putea acoperi și rostirea *nemică* (*nimica*). (Nu am văzut documentele în original.)

În Transilvania, *nemică, nimică* (*nimica*) sînt cvasigenerale: *nemică* (Suciul de Jos—Maramureș, 1608; c. 1700; 1768; Zarand—Arad, 1806), *nimică* (*nimica*) (Suciul de Jos—Maramureș, 1608; Cămărzana — Satu Mare, 1743; Căbești—Bihor, 1768). Formele fără *-ă* (*-a*) apar în părțile sud-estice: *nemic* (*Harghita, 1754), *nimic* (Brașov, 1721).

În Banat, au fost notate formele *nemica* (1648; FC; sec. XVII, AC), *nimica* (sec. XVII, LM), alături de *nemic* (AC).

În zilele noastre, *nimică, nimica* (pe alocuri, mai ales în Moldova, prin haplologie, și *ńica*) apar în Transilvania de la nord de Mureș, o mică parte a Banatului și în cea mai mare parte a Moldovei. *Nimic* se întîlnește în Banat, Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei, Dobrogea și în cîteva puncte din Moldova (ALR II, SN, vol. V, h. 1356). În toate punctele au fost consemnate numai forme cu *-i-* (*-e-* a fost înregistrat în Bistrița-Năsăud; vezi D. Șandru, în BL, VI, 1938, 185; MCD I, 279).

Forma cu apocopa vocalei finale (*nimic*), astăzi literară, este o inovație a graiurilor din Muntenia și Oltenia, atestată îndată după 1600. Ea s-a extins în Banat, sudul Transilvaniei și prin Moldova.

numeralul ordinal masculin în *-lea* — numeralul ordinal masculin în *-le*. Rarele atestări ale numeralului ordinal în documentele secolului al XVI-lea nu ne permit să stabilim o repartiție a celor două forme de masculin. După 1600, în Țara Românească, formele în *-lea* sînt singurele folosite: *al doilea* (Tîrgoviște, 1668), *al șaptelea* (Rîmnicu-Vîlcea, 1732), *al treilea* (București,

1685) etc.; cf. totuși *al doile* (Tîrgoviște, 1610; București, 1616). În Moldova însă excepționale sînt formele în *-lea*: *al treilea* (Hîrlău—Iași, 1625—1626), *al patrulea* (Tîrpești—Neamț, 1610); în rest, am înregistrat numai forme în *-le*: *al doile* (Suceava, înc. sec. XVII; Iași, 1620; *Vrancea, 1722; mănăstirea Cașin, 1806), *a cincile*, *a patrule* (Roman, 1838), *al treile* (Hîrlău—Iași, 1625; Iași, 1631) etc.

În Transilvania, formele în *-le* se întîlnesc curent, inclusiv în sudul regiunii: *(al) doile* (Brașov, 1650; 1743, LH; Ieud—Maramureș, 1769), *al șaptele* (Ieud—Maramureș, 1763), *al treile* (Brașov, 1650; Feldioara—Brașov, 1650) etc.

Conform ALR I, numeralul ordinal prezintă la masculin terminația *-lea* în cele mai multe graiuri dacoromâne. Formele în *-lę* apar în Crișana, în nordul și, mai ales, în sudul Moldovei și în cîteva puncte din Muntenia (vol. I, h. 157, 161). După ALR II, formele în *-lę* s-ar găsi numai în Crișana (SN, vol. VI, h. 1785—1894). E neîndoielnic că în limba actuală *ę* din *al doilę*, *al treilę* etc. provine dintr-un *-ęa* aton trecut la *ę*.

Formele în *-le* din limba veche nu reflectă, după părerea noastră, acest fenomen. În cazul lor, avem a face cu formații de tipul numeral cardinal + *le*, fără *a*. Dacă această ipoteză e întemeiată înseamnă că formele în *-le* din texte sînt vechi (și nu provin din forme în *-lea*). Adăugînd la exemplele de mai sus numeroasele forme în *-le* existente în scrierile literare elaborate în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea [5], ajungem la concluzia că în limba veche exista o opoziție sud-nord în ceea ce privește formele de masculin ale numeralului ordinal. În Țara Românească circulau formele în *-lea*, în timp ce în nord erau răspîndite formele în *-le*. La o dată imposibil de precizat în stadiul actual al cunoștințelor noastre, formele sudice în *-lea* s-au difuzat pe întreg teritoriul nordic (în unele zone, *-ęa* fiind redus la *ę*: *al treilę*).

indicativul prezent persoana 1 singular și conjunctivul prezent persoana 1, 3 singular și 3 plural: forme iotacizate — forme refăcute. Odinioară, verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radical în *d*, *n*, *t* prezentau la ind. prez. pers. 1 sg. și la conj. prez. pers. 1 sg. și pers. 3 sg. și pl., pe întreg teritoriul dacoromân, forme iotacizate: *au(d)z*, *viu*, *scoț* etc. Prin forme iotacizate înțelegem atît formele care sînt consecința unui proces fonetic normal, cît și formele analogice (analogia producîndu-se uneori în latina populară; vezi S. Pop, în *Mélanges Roques*, III, Paris, 1952, p. 197, 208). Așa, de exemplu, iotacizarea este normală la verbe cum ar fi *rămîne* (ind. prez. 1 sg.: *remaneo*) sau *ține* (ind. prez. 1 sg.: *teneo*) și analogică la alte verbe, precum *pune* (ind. prez. 1 sg.: *pono*) sau *spune* (ind. prez. 1 sg.: *expono*) (cf. S. Pop, *loc. cit.*, 220; Ivănescu, PC, 284). Formele cu *d*, *n*, *t* refăcuți au fost create pentru a anula omonimia dintre pers. 1 și 2 sg. a indicativului și conjunctivului prezent (de exemplu: eu *(să) puń (puį)* — tu *(să) puń (puį)*. *n* provine de la formele care l-au păstrat nealterat (S. Pop, *loc. cit.*, 202; Ivănescu, PC, 284).

În secolul al XVI-lea, formele iotacizate sînt cunoscute în toate regiunile Dacoromaniei. Documentele nu prezintă forme cu dentala refăcută. Cele cîteva exemple cu *d*, *n*, *t* refăcuți se recoltează din textele literare. *Să prend[ă]* apare în *Glosele Bogdan*, text nordic (moldovenesc), *să se cuvină*, *să se țină*, *să vină* în *Palia de la Orăștie*, tipăritură bănățeană-hunedoreană, iar *scot* în *Tetraevanghelul de la Sibiu*, tipăritură sibiană, a cărei limbă reflectă un amestec de graiuri bănățene-hunedorene și moldovene [6]. Atît cît ne permit aceste informații răzlețe, putem afirma că formele cu dentala refăcută

aveau curs în secolul al XVI-lea în Banat—Hunedoara și Moldova (de nord), unde erau însă concurate de formele iotacizate, mult mai răspîndite.

În Țara Românească, formele iotacizate rămîn singurele existente și după 1600. În Oltenia, unde astăzi sînt generale formele cu dentala refăcută, predominante rămîn tot formele iotacizate. Am notat numai pe *pun* (alături de *puiu*) în secolul al XVII-lea (1649; ML) și pe *cred* într-un document din 1790, scris la Craiova.

În Moldova, forma cu dentală refăcută am întîlnit-o și în secolul al XVI-lea, dar de o apariție cît de cît frecventă în documente nu se poate vorbi înainte de sfîrșitul secolului următor (ne referim la verbele cu radical în *d* și *t*, pentru că acelea cu radical în *n* prezintă extrem de rar forme cu dentala refăcută): *să (se) creadă* (*Bucovina, 1673; *Cîmpulung, 1699; *jud. Suceava, 1742), *să s(e) împartă* (*jud. Suceava, 1742), *să răspundă* (*Bucovina, 1755), *să scoată* (Tîrpești—Neamț, 1610; Iași, 1734), *trimit* (*jud. Botoșani, 1766), *să trimită* (*Vrancea, 1767), *țin* (*Bucovina, 1686—1696), *să se vîndă* (*Iași, 1767) etc. După cum se vede, cele mai multe și (cu o excepție) cele mai vechi atestări ale formelor refăcute provin din Bucovina. Ținînd seama și de atestarea din *Glosele Bogdan*, din secolul anterior, e foarte probabil ca inovația să se fi produs aici, răspîndindu-se apoi treptat spre sud. Faptul că formele refăcute apar extrem de rar în jumătatea sudică a Moldovei înainte de 1800 poate fi un indiciu că în aceste părți inovația e relativ recentă.

Transilvania cunoaște formele refăcute începînd cu secolul al XVII-lea: *aud* (1672; Cod. P.). Și aici, ele se semnalează cu o anumită insistență abia după 1700: *să cadă* (Ilba—Maramureș, 1805), *să se împartă* (Curătele—Bihor, p. 1697), *să înghită* (Remetea—Maramureș, 1805), *să se piardă* (Budești—Maramureș, 1748), *(să) pot* (Urmeniș—Mureș, c. 1650; Zarand—Arad, 1816), *să rămînă* (sudul Bihorului, 1822), *să trimită* (Ghioroc—Arad, 1816), *să trimit* (Zlatna—Alba, 1766), *s-o vadă* (1768; CC), *să (se) vîndă* (Dragomirești—Maramureș, 1672; Curătele—Bihor, p. 1696; Bîrsana—Maramureș, 1760). În zonele sudice ale Transilvaniei n-au fost consemnate decît forme iotacizate.

În Banat—Hunedoara formele refăcute sînt larg răspîndite în secolul al XVII-lea, așa cum ne-o dovedesc exemplele: *aprind, ard, ascut, aud* (AC), *cad* (1648, FC; AC), *cred* (1648, FC; AC), *pot* (1697; VCC), *pun* (AC), *spun* (AC; LM), *tind* (LM), *tremit* (AC,) *să o țină* (1648; FC), *vin* (1642; ACC) etc. Și după 1700, formele refăcute apar în textele scrise în Banat—Hunedoara: *pot* (Becicherecul Mic—Timiș, 1815), *rămîn* (Lipova, 1817), *să rămînă* (Hunedoara, p. 1731), *să spună* (Nerău—Timiș, 1816), *să țină* (Nerău—Timiș, 1816) etc. De observat că formele refăcute de conj. prez. pers. 3 sg. și pl. în *-nă* nu apar, de-a lungul timpului, decît în Banat—Hunedoara.

Verbele cu radical în *d* și *t* prezintă astăzi forme iotacizate în estul Oltenici, Muntenia, sudul Transilvaniei și o parte a Dobrogei; în restul teritoriului dacoromân circulă forme cu dentala refăcută (forma *pot* e răspîndită într-o arie mai restrînsă) (ALR I, vol. I, h. 83, 84; ALR I, mat. necart. chest. nr. 1375; ALRM I, vol. I, h. 49, 50, 111, 112; vezi și Pușcariu, LR, II, h. 44, 48; E. Petrovici, în LR, IX, 1960, 5, p. 60—78). Verbele cu radical în *n* prezintă două situații distincte: a) la prez. ind. și conj. pers. 1 sg. formele refăcute sînt răspîndite în Banat și în zonele învecinate, precum și în nordul Moldovei și în nord-estul Transilvaniei (ALR I, vol. I, h. 106, 107, ALR I, mat. necart., chest. nr. 2106, ALR II, SN, vol. VI, h. 1633; vezi hărțile publicate de Pușcariu, LR, II, h. 49; E. Petrovici în LR, IX,

1960, 5, 71—73; b) la prez. conj. pers. 3 sg. și pl. formele cu *n* refăcut se întîlnesc numai în Banat și zonele învecinate. Acolo unde au fost înregistrate, izolat, în Muntenia și Moldova, forme ca *să spună*, *să vină* etc., ele se explică prin influența limbii literare (ALR, II, SN, vol. VI, h. 1749, 1751, vol. VII, h. 2059, 2060, 2061; vezi și hărțile publicate de Pușcariu, LR, II, 49).

Formele refăcute ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radical în *d*, *n*, *t* sînt o inovație a graiurilor de tip nordic, apărută în secolul al XVI-lea și răspîndită apoi treptat în ariile actuale de expansiune. Formele de conj. prez. pers. 3 sg. și pl. în *-nă* (*să spună*) au apărut în Banat—Hunedoara și au rămas o particularitate a acestei zone (și a teritoriilor limitrofe).

Indicativul imperfect persoana I singular: forme în *-a* — forme în *-m*. Formele etimologice de ind. prez. imperf. pers. 1 sg. se terminau în *-a*: *cu cînta*, *avea*, *ducea*, *auzea* (< lat. *cantabam*, *habebam*, *ducebam*, *audiebam*). Desinența *-m* (cu *cîntam*, *aveam* etc.) a fost folosită pentru a evita omonimia cu pers. 3 sg. și pl. ale imperfectului: el, ei *cînta*, *avea* etc. *-m* provine de la pers. 1 pl. a imperfectului: noi *cîntam*. În privința vechimii fenomenului unii autori (A. Lambrior, *Carte de cetire*, Iași, 1883, XXXII—XXXIII; Philippide, OR, II, 231 etc.) consideră că *-m* ar fi apărut independent în fiecare dialect. Alții resping această părere și susțin că inovația s-a produs în româna primitivă, dar a rămas dialectală mult timp (S. Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, 76—77, Viorica Pamfil, în ACILFR, II, 1971, 1475—1476). O figură aparte face L. Morariu, care crede că *-m* ar fi moștenit din latină (în „Codrul Cosminului", I, 1924, 35—36) (vezi despre toate acestea, pe larg, C. Frâncu, în FD, VII, 1971, 179—180).

Singurele forme atestate în secolul al XVI-lea sînt cele fără *-m* [7]. Formele analogice apar în Țara Românească spre mijlocul secolului al XVII-lea. Cea mai veche atestare semnalată pînă în prezent provine dintr-un text literar, *Cazania* de la Dealu (1644): *sfîrșiiam* [8]. Curînd după aceea fenomenul poate fi întîlnit și în textele neliterare (documente): *mă duccamu* (1658), *gîndiiamu* (1645), *încălccam* (1657) etc. Forma se generalizează în a doua jumătate a secolului al XVII-lea [9].

Și în Moldova inovația apare pentru întîia dată într-un text literar: *aștceptam*, *audzam*, *mă îmbrăcam* (1673; DPV). Mai tîrziu fenomenul este atestat și la alți scriitori moldoveni: *dziccam* (1705; CII), *eram* (NL), *gîndiiam* (CLet) etc.

Abia în secolul al XVIII-lea formele cu *-m* se întîlnesc în Transilvania: *aveam* (Arcuș—Covasna, 1797), *lăcuiam* (Prejmer—Brașov, 1775) etc. [10]. După cum se vede, atestările sînt din sudul Transilvaniei. Din Banat—Hunedoara cele mai vechi exemple datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *doream*, *eramu*, *lăsamu* (1768; Ciclova Montană—Caraș-Severin), *mă sculam* (Hațeg, 1800). Lipsa atestărilor din jumătatea nordică a Transilvaniei dovedește că aici inovația s-a răspîndit foarte tîrziu. În zilele noastre formele fără *-m*, neînregistrate de ALR, au fost consemnate în Oaș (Candrea, (O, 21) și Maramureș (Papahagi, M, 169—170).

În lumina atestărilor documentare, *-m* de la pers. 1 sg. a indicativului imperfect ne apare ca o inovație a graiurilor muntenești, petrecută în prima jumătate a secolului al XVII-lea și extinsă apoi, pe rînd, în Moldova și în regiunile de peste munți, începînd cu Banatul—Hunedoara și sudul Transilvaniei.

indicativul imperfect persoana 3 pl.: forme în *-a* — forme în *-u*. La pers. 3 pl. a imperfectului verbele românești prezentau la un moment dat numai forma (etimologică) în *-a*, identică cu acelea de pers. 3 sg.: el, ei *cînta, tăcea* etc. Identitatea se datorește evoluției fonetice normale a celor două persoane ale imperfectului latin. Pers. 3 sg. *cantabat* și pers. 3 pl. *cantabant* trebuiau să dea, conform foneticii istorice românești, o unică formă, și anume *cînta*. Apariția desinenței *-u* la pers. 3 pl. se datorește necesității de a anula identitatea celor două persoane ale imperfectului, în vederea unei mai mari precizii în exprimare, proces analog, așadar, aceluia care a dus la crearea formei cu *-m* la pers. 1 sg. a imperfectului (*cîntam*). *-u* de la pers. 3 pl. a fost explicat în mai multe feluri. H. Tiktin (*Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1905, 106) crede că e vorba de *-u* de la pers. 3 pl. a indicativului prezent dintr-o fază mai veche a limbii, cînd *u* final se păstra la sfîrșitul cuvintelor astăzi terminate în consoană. O. Densusianu (HLR, II, 214) socotește că *-u* provine de la ind. prez. pers. 3 pl. al verbului predicativ *avea* (ei *au*), opinie împărtășită apoi de Al. Rosetti, ILR[2], 153. Și S. Pușcariu (DR, III, 1922—1923, 773) îl explică pe *-u* de la ind. prez. pers. 3 pl. al verbului *avea*, folosit însă cu funcție de auxiliar (ei *au*). *Gramatica Academiei* (ed. II, I, 258) consideră că forma cu *-u* a fost refăcută fie prin analogie cu pers. 3 pl. a verbului auxiliar *avea* (ei *au*), fie prin analogie cu verbe ca *dau, stau, iau*. I. Gheție și Mirela Teodorescu au în vedere, ca și O. Densusianu, forma de pers. 3 pl. a verbului predicativ *avea* (ei *au*), fără a exclude analogia cu formele verbale *dau, stau, iau* (SCL, XV, 1966, 1, 98—100).

Toate textele românești (literare sau nu) începînd cu secolul al XVI-lea și pînă după 1800 consemnează numai formele etimologice de imperfect pers. 3 pl.: *ei cînta*. Formele analogice apar exclusiv în texte bănățenești-hunedorene. Cea dintîi atestare a fenomenului e din *Predica* lui Franciscus Lovas din 1608: *erau, lăsau, povestuiau*. Alte atestări din secolul al XVII-lea: *erau* (1648; FC; 1697, VCC), *mergeu* (1642, ACC; 1697, VCC). Formele în *-u* continuă să apară și după 1700: *alergau* (Cornia — Caraș-Severin, 1789), *erau* (Mehadia — Caraș-Severin, 1795; Hațeg, 1808), *pomeneau* (Cornia — Caraș-Severin, 1789), *știiau* (Mehadia — Caraș-Severin, 1795) etc.

În zilele noastre, formele în *-u* apar într-o arie compactă care cuprinde Banatul și regiunile limitrofe și în diverse puncte ale teritoriului dacoromân, în special în Moldova, unde se explică prin influența limbii literare (ALR I, mat. necart., chest. nr. 1134, ALR II, mat. necart., chest. nr. 4531, 4657, 4674, 4704, 4777, ALR II, SN, vol. VIII, h. 1951, 2160) [11].

indicativul perfect simplu persoana 1 și 2 pl.: forme etimologice — forme cu *-ră-*. Cele mai vechi forme de indicativ perfect simplu înregistrate în graiurile dacoromâne sînt fără *-ră-*: *cîntăm, cîntat* (ele apar pînă astăzi în dialectele sud-dunărene). Formele cu *-ră-* nu se explică prin mai mult ca perfectul indicativ latin (*cantaveramus, cantaveratis;* cf. și pers. 3 pl. *cantaverant*), cum se credea mai de mult (cf. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, 145), ci provin din formele mai vechi prin „inserțiunea" lui *-ră-*, luat de la pers. 3 pl. a perfectului simplu: *cîntară, făcură* etc. Omonimia dintre formele etimologice și alte forme verbale (prezent indicativ pers. 1 pl. și participiu) a determinat apariția lui *-ră-* la pers. 1 și 2 pl. ale perfectului simplu (vezi pe larg C. Frâncu, în ALIL, XVIII, 1967, 175—192).

Toate textele românești, literare sau neliterare, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea prezintă numai formele etimologice [12]. Formele analogice apar în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *deaterăm* (Craiova, 1787), *găsirăm* (București, 1759), *ne înștiințarăm* (Rîmnicu Vîlcea, 1776), *plecarăm, ne silirăm, sosirăm* (1783; RH).

Aproximativ în aceeași perioadă inovația apare și în Banat: *adunarăm, chemarăm, făcurăm, grijirăm, tocmirăm* (Mehadia — Caraș-Severin, sf. sec. XVIII). La începutul secolului următor, formele cu *-ră-* apar în sudul Crișanei: *cerurăm* (Arad, 1816), *plecarăm* (regiunea Aradului, 1810). Formele noi sînt înregistrate în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (1780): *dormirăm, dormirăți, lăudarăm, lăudarăți*. Cum amîndoi autorii (S. Micu și Gh. Șincai) erau originari din părțile sudice ale Transilvaniei, nu e exclus ca ei să fi luat aceste forme din graiurile locale.

Nu au fost semnalate forme cu *-ră-* în documentele nord-ardelenești și moldovenești ale timpului.

Formele cu *-ră-* se întîlnesc în actuala arie de răspîndire a perfectului simplu, care cuprinde cea mai mare parte a Munteniei, Oltenia, Banatul, Crișana, vestul și nordul Transilvaniei propriu-zise (vezi hărțile răspîndirii fenomenului la Al. Georgescu, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, [București], 1958, 318—322). Formele etimologice, întîlnite de Weigand, la finele secolului trecut, în Banat (Jb, III, 1896, 243), mai circulau în anii 1930 prin vestul Transilvaniei (Al. Georgescu, *loc. cit.*, 319—323).

Formele analogice cu *-ră-* sînt o inovație a acelor graiuri care au conservat perfectul simplu fără a-l înlocui cu perfectul compus [13]. Cele mai vechi atestări sînt din Țara Românească, formele noi fiind consemnate nu mult după aceea în Banat și, probabil, în sudul Transilvaniei.

indicativ perfect compus persoana 3 singular: *au — a*. Forma *au* de la pers. 3 sg. a auxiliarului *avea* a fost explicată din lat. *habuit* (Florența Sădeanu, în *Recueil d'études romanes*, Bucarest, 1959, 316), din lat. *habunt*, forma de pers. 3 pl. (Weigand, în Jb, III, 1896, 244; Densusianu, HLR, I, 155; TDRG s.v. *avea*) sau din lat. vulg. *avet* (< *habet*, HEM s.v. *a*, verb auxiliar). În ceea ce privește pe *a*, majoritatea lingviștilor sînt de părere că acesta derivă din lat. *habet* (Rosetti, ILR², 157; C. Frâncu, în SCL, XX, 1969, 3, 303; TILR, II, 265). În schimb B. P. Hasdeu consideră că *au* este forma originară a auxiliarului la pers. 3 sg. și pl., de la care, ulterior, prin dispariția lui *u* s-a obținut *a*. În sfîrșit în *Gramatica Academiei* (ed. II, I, 269), *a* este considerat o formă refăcută, opinie pe care o împărtășim și noi (SCL, XXIV, 1973, 4, 421—430; *a* provine din *au*, descendentul probabil al lat. *habuit*, după modelul *bea — beau*). Cît privește auxiliarul *o*, el descinde din *au*, așa cum a arătat cu mulți ani în urmă Weigand (Jb, III, 1896, 244); vezi și C. Frâncu, *loc. cit. supra*, 303—306.

În secolul al XVI-lea, larg răspîndită în întreagă Dacoromania este forma *au*. Dintre puținele atestări ale lui *a* pot fi reținute ca autentice numai cele din Țara Românească: *a făcut* (*Vîlcea, c. 1600—1602), *a fost* (*Vîlcea, c. 1593), *a miluit* (1600), *ce-a pohtit* (c. 1600). În celelalte zone (Moldova, Banat) avem a face cu greșeli de scriere sau cu intervenții ale unor tipografi munteni (cazul *Palici*).

Auxiliarul *au* s-a menținut multă vreme în documentele scrise în toate regiunile locuite de români, indiciu că înlocuirea sa prin *o* și, respectiv, prin *a* s-a făcut treptat. Formele cu *o* și *a* apar relativ rar în texte.

În Țara Românească, după 1600, forma *a* a fost atestată în unele documente: *a cumpărat* (Tîrgoviște, 1626), *datu-s-a* (Ludești—Dîmbovița,

1686), *a dăruit* (Rîmnicu-Vîlcea, 1755), *a iertat* (Cîrstienești, 1711), *a fost* (*Vîlcea, 1614; mănăstirea Gorgota, 1836), *a fost făcut, a fost schimbat* (1606), *a fostu, a rămasu* (Mircești, 1606), *trasu-ne-a* (*Olt, 1677), *se-a vindut* (Rîmnicu-Vîlcea, 1613), *a zidit* (Săcuieni, 1655) etc.

În Moldova forma nouă (*o*) apare curînd după 1600: *o crescut* (1615), *o dat* (1619), *s-o pus* (Iași, 1660), *o ținut* (*Cîmpulung, 1699) etc.

În Transilvania *o* este atestat la începutul secolului al XVII-lea, dar apariția lui în documente devine mai frecventă abia după 1700: *s-o arătatu* (Alba Iulia, 1768), *o cumpărat* (Porcești—Sibiu, 1702), *o dat* (Peri—Maramureș, 1700), *o fost(u)* (Zlatna—Alba, 1766; Alba Iulia, 1768), *o luat* (Ghioroc—Arad, 1816), *o pus* (Borșa—Maramureș, 1675), *o rămas* (inc. sec. XVII), *o scris* (Năpradea—Sălaj, 1755), *s-o sculatu* (c. 1601—1602). În Brașov a fost notat de timpuriu auxiliarul *a: scrisu-s-a* (1650).

În Banat—Hunedoara pînă spre 1700 nu e cunoscută decît forma veche *au: s-au împlut* (1608; LP), *au sculat* (1648; FC) etc. Abia după 1700 am înregistrat forma *o*: *o cumpărat-o* (Ogradina Veche — Mehedinți, 1732), *o dat* (Bulbuc—Hunedoara, 1751), *o fugit* (Hațeg, 1787) etc.

În zilele noastre, *o* circulă în Banat, Transilvania (fără partea sud-estică) și Moldova, în timp ce *a* are curs în Oltenia, Muntenia, sud-estul Transilvaniei și Dobrogea; în unele puncte din Transilvania și Banat se mai menține auxiliarul *au*; acolo unde a fost notat, izolat, în aria nordică, *a* este literar (ALR I, vol. I, h. 72, vol. II, h. 302, ALR II, SN, vol. V, h. 1265, ALRT, 270—271; G. Weigand, în Jb, III, 1896, 244).

indicativ perfect compus persoana 3 plural: aux. *or*. Forma *au* (< lat. *habunt*), generală la un moment dat în Dacoromania, a fost înlocuită în diverse graiuri prin *a*, *o* și, respectiv, *or* [14]. Întrucît primele două forme au fost întîlnite cu totul sporadic în documentele parcurse de noi, ne vom ocupa în cele ce urmează de originea, apariția și răspîndirea formei *or*. După G. Weigand (Jb, III, 1896, 244), *or* ar proveni din lat. *volunt*, adică ar fi de fapt forma „populară" de viitor *or* (*or cînta, or face* etc.). I. Iordan e de părere că *or* a fost precedat în graiurile unde e răspîndit astăzi de *o*, care descinde din normalul *au* „prin asimilație reciprocă" (*Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor"*, ed. II, București, 1948, 145). Pentru anularea identității supărătoare dintre pers. 3 sg. și pl. (*el, ei o cîntat*) s-a recurs, la plural, „la *or*, auxiliarul aceleiași persoane de la viitor". Pentru J. Byck (BL, IV, 1936, 291), *-r* ar fi marca pluralului din unele forme verbale (cf. *adunarăm, cîntatără, sîntără*). După Florența Sădeanu, *or* ar proveni din lat. *habuerunt* (*Recueil d'études romanes*, Bucarest, 1959, 315—320). I. Coteanu (*Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, 89) îl ia pe *or* de la viitorul anterior. *Or* l-a înlocuit pe *au* (faza cu *o* este exclusă), iar apoi din acest *or* ar fi fost creat, analogic, *o* de la pers. 3 sg. Dintre toate aceste explicații trebuie reținută cea propusă pentru întîia oară de I. Iordan (vezi I. Gheție — Mirela Teodorescu, în SCL, XXIV, 1973, 3, 280—289).

Forma *or* a pers. 3 pl. a auxiliarului *avea* de la perfectul compus apare în texte după 1750 și numai în graiurile din Banat—Hunedoara: *s-or predat* (Cornia — Caraș-Severin, c. 1787—1801), *or lucrat* (1789), *s-or împăcat, or fost* (Hațeg, c. 1795), *s-or făcut, or murit, or perit* (Vălcani—Timiș, 1816). De menționat aici și un text literar, *Cronica Banatului*, scrisă de preotul Nicolae Stoica (originar din Mehadia), între 1825 și 1827, în care *or* se întîlnește curent: *s-or adus, s-or ascuns, or făcut-o, s-or îmbătat, s-or înșălat* etc.

În zilele noastre auxiliarul *or* este răspîndit numai în Banat și zonele limitrofe (Arad, Hunedoara, Alba, nord-vestul Olteniei; ALR I, mat. necart. chest. nr. 291, 308, ALRM I, vol. II, h. 382, ALR, SN, vol. VII, h. 2003, 2012, 2022; vezi și I. Gheție — Mirela Teodorescu, *loc. cit. supra*, h. 1—6).

conj. prez. pers. 3 sg. și pl.: forme în *-ea (-a)* — forme în *-eie*. Verbele *bea, da, lua, sta, vrea* fac la prez. conj. pers. 3 sg. și pl. *să bea, să dea, să ia să stea, să vrea* și *să beie, să deie, să ieie, să steie, să vreie*. Formele din prima categorie sînt cele mai vechi. Cele în *-eie* provin din formele în *-ea (-a)* și sînt analogice: a avut efect analogia cu celelalte verbe de conjugarea I, care fac conjunctivul prezent pers. 3 sg. și pl. în *-e* (vezi C. Frâncu, în SCL, XXII, 1971, 3, 261—267; A. Lombard, *Le verbe roumain*, vol. II, Lund, 1955, 442—443).

Apariția formelor în *-eie* e posterioară secolului al XVI-lea, în documentele căruia nu se întîlnesc, în diversele zone ale teritoriului dacoromân, decît formele în *-ea (-a)*. Aceeași observație în legătură cu documentele muntenești și sud-ardelenești din secolele al XVII-lea — al XIX-lea: *să se bea* (schitul Fedeleș, 1745), *să ia* (Budești, 1621) etc.

În Moldova, formele analogice apar îndată după 1600, alături de cele în *-ea (-a)*, dar de o răspîndire mai mare a lor nu poate fi vorba decît în secolul al XVIII-lea: *să se beae* (Suceava, 1616), *să dei* (= să deie; 1756), *să iei* (= să ieie; Iași, 1717) etc.

Destul de numeroase sînt atestările nord-ardelenești ale formelor în *-eie*, care se plasează toate după 1700: *să deie* (Rodna — Bistrița-Năsăud, 1717; Cetatele—Satu Mare, 1753; Rozavlea—Maramureș, 1754), *să ieie (să iaie)* (Chiherul de Jos—Mureș, 1737; Negrești—Satu Mare, 1795; *Crișana, 1809), *să steie* (*Crișana, 1809) etc.

Mai rar au fost întîlnite formele analogice în Banat—Hunedoara: *să (se) deie* (Geoagiul de Sus—Hunedoara, 1739; *Banat, sf. sec. XVIII).

Conform ALR, formele în *-ea (-a)* circulă în Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei, Dobrogea și vestul Banatului; în restul țării au fost notate numai formele analogice (vezi hărțile expansiunii fenomenului la R. Todoran, în CL, VI, 1961, I, 60 și Frâncu, *op. cit. supra*, 268).

conjunctivul perfect: auxiliarul *fi* variabil — auxiliarul *fi* invariabil. Conjunctivul perfect latin a dispărut în română (ca și în alte limbi romanice), fiind înlocuit cu o formă perifrastică realizată din conjunctivul verbului auxiliar *fi* + participiul. Construcția a fost considerată ca un rezultat al influenței slave de Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris, 1930, 149, A. Lombard, în „Cahiers Sextil Pușcariu", I, 1953, 1, 49, E. Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958, 38—39, punct de vedere contestat, cu bune argumente, de C. Frâncu (SCL, XXI, 1970, 2, 207—208). Înlocuirea formelor cu auxiliar variabil prin cele actuale a fost explicată ca o reacție împotriva omonimiei dintre conj. perf. activ și conj. prez. pasiv (A. Lambrior, în RIAF, I, 1883, 44, urmat apoi de alți cercetători), ca urmare a acțiunii unor factori de natură fonetică (A. Lombard, *op. cit.*, p. 49—50) sau ca o presiune a sistemului timpurilor trecute terminative (infinitiv perfect, condițional perfect, prezumtiv perfect), cu care conjunctivul perfect intră în relație pe linie paradigmatică și sintagmatică (C. Frâncu, *loc. cit. supra*, 225—226).

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea singurele forme cunoscute pe întreg teritoriul dacoromân sînt cele cu auxiliarul variabil: *să fiu cîntat, să fii cîntat, să fie cîntat, să fim cîntați, să fiți cîntați, să fie cîntați*. Formele

cu auxiliarul invariabil eu *să fi cîntat*, tu *să fi cîntat* etc. apar nu începînd cu secolul al XIX-lea, cum crede A. Lombard (*loc. cit.*), ci cu un secol mai devreme, și anume în graiurile muntenești (cea mai veche atestare e de la începutul secolului al XVIII-lea): *să-și fi cistuit* (Baia de Aramă—Mehedinți, 1714), *să fi luat* (București, 1768), *să să fi păzit* (fostul județ Vlașca, 1768), *să fi stăpînit* (București, 1750), *să să fi vîndut* (înc. sec. XVIII) etc.

În Moldova cele mai vechi exemple cu auxiliarul invariabil apar abia spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea: *să fi apucat, să fi pus, să fi spus* (1785; Erot.), *să fi fost* (1795; PGal.).

Încă și mai recente sînt atestările ardelenești: *să se fi amestecat, să fi avut, să fi lăsat* (1812; MIR).

Forma cu auxiliarul invariabil este astăzi singura răspîndită în graiurile dacoromâne, exceptînd, poate, Banatul, unde Weigand (Jb, III, 1896, 247) a atestat la finele secolului trecut numai forme cu *fi* variabil, și Munții Apuseni, unde aceste forme circulau sporadic în urmă cu cincizeci de ani (E. Petrovici, în AAF, V, 1939, 167).

condițional prezent și perfect persoana 3 singular și plural: *are* (*ară*) — *ar*. La pers. 3 sg. și pl. a condiționalului prezent și perfect, auxiliarul a avut inițial forma *are*: *are cînta, are fi cîntat*. Ca urmare a rostirii dure a lui *r*, *e* a trecut la *ă*: *ară cînta, ară fi cîntat*. În unele graiuri, *e* (*ă*) final a căzut, ajungîndu-se la actuala formă literară: *ar cînta, ar fi cîntat*.

În secolul al XVI-lea și în cea mai mare parte a celui următor textele (literare sau nu) prezintă în toate zonele țării formele *ară* și *are*. Aceste forme dispar mai întîi din documentele scrise în Țara Românească, unde se întîlnesc, izolat, după 1700 în Oltenia: *s-are afla* (*Tismana, 1704). În Moldova vechile forme apar mai frecvent, pînă spre jumătatea secolului, al XVIII-lea în nordul regiunii: *ară avea* (Iași, 1705), *are hi* (Cîmpulung, 1604—1618), *s-are (s-ari) scula* (Tîrpești—Neamț, 1610; *Bucovina, 1727) etc. În regiunile de peste munți, atestările lui *are* (*ară*) se întîlnesc pînă la începutul secolului al XIX-lea: *are cerca* (Hunedoara, 1754), *are fura* (Văleni—Maramureș, 1805), *are îndrăzni* (Baia Mare, 1790), *are înstrăina* (*înstreina*) (Bușag—Maramureș, 1796; Vinț—Alba, 1720), *s-ară scula* (Hurez—Brașov, 1707) etc.

Forma *ar* apare la jumătatea secolului al XVII-lea în Țara Românească (1652; PMB; vezi și 1680, LB; 1688, BB) [15], unde e atestată și în documente îndată după 1700: *ar fi* (*București, 1702). La începutul secolului al XVIII-lea apar și primele atestări moldovenești ale noii forme: *ar scorni* (Iași, 1705) [16], în timp ce în regiunile de peste munți *ar* se întîlnește numai după 1750: *ar avè* (Turda, 1765), *ar împarte* (Merag—Bihor, 1753), *ar fi* (Alba Iulia, 1767), *ar fura* (Petea—Satu Mare, 1761).

Forma *ar* este cvasigenerală în graiurile dacoromâne actuale. Formele *are* și *ară* au fost notate în puncte izolate din Banat, regiunea Sibiului, Munții Apuseni, Țara Oașului și Maramureș (ALR II, SN, VII, h. 2075; Șandru—Brînzeu, în GS, V, 1931—1932, fasc. 2, 323; Papahagi, M, LXVIII). În Sălaj a fost consemnată la finele secolului trecut forma *ar̆* (V. Vaida, în „Tribuna", VII, 1893, 50).

Deși materialul care ne-a stat la dispoziție nu e prea bogat, putem afirma că actuala formă literară a apărut mai întîi în graiurile sudice, răspîndindu-se apoi în Moldova și în cele din urmă în regiunile de peste munți, teritoriu în care mai pot fi întîlnite și astăzi formele *are* și *ară*.

adverbul *acmu — acum — amu*. Toate cele trei forme aveau curs în limba veche. *Acmu* provine din lat. **eccum-mo[do]* (DA s.v. *acum*; CDDE s.v. *acum*), iar *acum* din același etimon, accentuat însă pe *u*. Pentru *acum* s-a propus și etimologia **eccum-non-magis* (A. Procopovici, în DR, I, 1920—1921, 174, respinsă de Densusianu, HLR, II, 253). *Amu* a fost explicat de S. Pușcariu din *acmu* (DA s.v. *acum*) și de I.-A. Candrea și O. Densusianu din *ad* + *mo[do]* (CDDE, s.v. *amu*; Densusianu, HLR, II, 25).

În secolul al XVI-lea, în Țara Românească se întîlnește, de regulă, *acum* (mai multe atestări din c. 1600). *Acmu* apare în Oltenia (*Vîlcea, 1597). Tot *acum* are curs și în Transilvania de sud-est (*Brașov, c. 1587). *Acmu*, în schimb, se regăsește în Moldova (*mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592; 1593; Cîmpulung, 1595; Suceava, 1595; Piatra-Neamț, 1596), Transilvania de nord-est (Sălișteа—Maramureș, c. 1593; *Bistrița, c. 1600) și Banat—Hunedoara (1582; PO). În ultima regiune circula și *amu* (1582; PO).

După 1600, documentele muntenești îl notează constant pe *acum* (Budești—Călărași, c. 1602; Rîmnicu-Vîlcea, 1613; București, 1626; Tîrgu Jiu, 1626 etc.). *Acmu* apare, rar, în Oltenia: *acmu* (mănăstirea Cozia—Vîlcea, 1602).

În Moldova, *acmu* este extrem de frecvent folosit (Cîmpulung, înc. sec. XVII; Roman, 1705; Știborani, 1622; Iași, 1623; Suceava, 1625 etc.) pînă la începutul secolului al XIX-lea (Botoșani, 1808; 1824). *Amu* a fost notat de noi în documentele moldovenești abia în 1744, în Bucovina. *Acum* nu pare a fi mai vechi în Moldova decît jumătatea secolului al XVIII-lea: *acumu* (c. 1758—1759); cf. însă *acu* (Focșani, 1621) [17].

În Transilvania, documentele scrise în nordul regiunii îl notează pe *acmu* (Dragomirești—Maramureș, 1672; Mocod — Bistrița-Năsăud, c. 1682; Năsăud, 1702; Valea Seacă—Maramureș, 1710). *Amu* a fost atestat tot în nordul Transilvaniei (Strîmtura—Maramureș, 1763; Moigrad—Sălaj, 1767). *Acum* se întîlnește în sudul Crișanei și al Transilvaniei, în actuala sa arie (Brașov, 1723; Arad, 1724; Spătac, c. 1750; Budila—Brașov, 1774) [18].

În Banat—Hunedoara *acmu* e frecvent atestat în secolul al XVII-lea (1642, ACC; 1648, FC; AC); cf. și *acmuș* (AC). *Acum* a fost întîlnit în Banat la începutul secolului al XIX-lea (Lipova, 1817).

În prezent, *acum* a fost notat în sudul Crișanei, Banat, sudul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia, sudul Moldovei. În nordul Transilvaniei și al Moldovei, circulă adverbul *amu* (ALR I, mat. necart., chest. nr. 328, ALR II, SN, vol. V, h. 1489, 1490).

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, teritoriul dacoromân se împărțea în două mari arii: una muntenească, unde circula *acum*, și alta cuprinzînd restul Dacoromaniei, inclusiv o parte a Olteniei, unde era cunoscut *acmu*. Încă din secolul al XVI-lea *acmu* a început să evolueze la *amu* în unele zone (Banat—Hunedoara), proces care s-a accentuat după 1700, ducînd, în cele din urmă, la înlocuirea formei mai vechi peste tot în zonele nordice. Tot în această perioadă, *acum* s-a extins asupra Banatului, sudului Crișanei și al Moldovei.

adverbul *mainte — (î)nainte*. Primul dintre aceste adverbe provine din lat. *magis ante* (DA s.v. *înainte*) sau este format pe teren românesc din *mai* + **inte* (TDRG s.v. *înainte*) ori din *mai* + *ainte* (Rosetti, ILR², 569), iar *înainte* derivă din lat. *in abante* (Rosetti, ILR², 160; cf. însă p. 569, unde se propune *în* + *ainte*) sau este rezultatul contaminării lui *ainte* cu *înainte* (DA s.v. *înainte*).

(Î)mainte circula în secolul al XVI-lea în Țara Românească (trei atestări din c. 1600); Transilvania de sud-est (*Brașov, c. 1587), Moldova (Suceava, 1597) și Banat—Hunedoara (1582; PO). În ultimele două regiuni apare și *mainte* (*mănăstirea Moldovița—Suceava, 1592; 1582, PO).

După 1600, *(î)mainte* poate fi întîlnit în toate regiunile țării, în timp ce *mainte* apare în texte nord-moldovenești (Suceava, 1601; Cîmpulung, înc. sec. XVII; Tîrpești—Neamț, 1610), nord-ardelenești (1676, MU; Arad, 1724) și oltenești (mănăstirea Cozia—Vîlcea, 1602).

Conform ALR II, SN, vol. VI, h. 1803, în graiurile dacoromâne din zilele noastre este răspîndit peste tot *(î)mainte* (concurat uneori de locuțiunea *mai întîi*). În circulație locală, a fost atestat și *mainte* în jumătatea nordică a Transilvaniei (MCD, I, 53; *Lex. reg.*, I, 71; D. Șandru, în BL, VI, 1938, 190) și în unele graiuri moldovenești (V. Bogrea, în DR, III, 1922—1923, 435, n. 68).

În lumina atestărilor de mai sus, *mainte* ne apare ca o particularitate a graiurilor din Moldova și Transilvania de nord, din Banat—Hunedoara și din nordul Olteniei, concurată încă din secolul al XVI-lea de *(î)mainte* și redusă după 1700 la o circulație strict locală.

prepoziția *către — către.* *Către* provine din *către* (< lat. *contra*), prin trecerea lui *-ă* la *e*, fie printr-o disimilare vocalică, fie ca urmare a rostirii moi a lui *r* (cf. *tabachere, țigare*).

Documentele secolului al XVI-lea nu-l notează decît pe *către*. După 1600, *către* continuă să apară regulat în Țara Românească (*Vîlcea, 1608; 1625; Horezu—Vîlcea, 1736). *Către* este semnalat abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (București, 1678—1688; *Cîrstienești, 1711; Curtea de Argeș, 1745; 1750; Șotînga—Dîmbovița, 1754; Rîmnicu-Vîlcea, 1774; *Tîrgoviște, 1777). În Transilvania și Banat—Hunedoara nu am notat decît forma etimologică în *-ă*; cf. pentru Moldova, unde astăzi a fost notată în unele puncte forma în *-e*, *către* (Cîmpulung, înc. sec. XVII; Roman, 1605; Ștefănești—Botoșani, 1613).

Către, odinioară general în dacoromână, continuă să fie răspîndit în zilele noastre în Banat, Transilvania și Moldova. *Către* este, după toate probabilitățile, o inovație a graiurilor muntenești. ALR I-a notat în Muntenia și Dobrogea. Apare și în unele părți ale Moldovei, unde pare a fi recent (poate chiar literar) (ALR I, mat. necart., chest. nr. 303).

după — dupe. Cea de a doua formă derivă din cea dintîi în împrejurări care n-au fost lămurite în mod satisfăcător pînă în prezent (cf. totuși TDRG s.v. *după*; vezi acum în urmă Laura Vasiliu, în LR, XXXII, 1983, 2, 116—120).

După e general în secolul al XVI-lea [19]. *Dupe* (notat uneori și în forma *dupre*) apare în documentele muntenești după 1600: *dupe* (1709; *Craiova, 1726; Curtea de Argeș, 1745; *București, 1746; *Buzău, 1765; Rîmnicu-Vîlcea, 1779), *dupre* (Tîrgoviște, 1694; *Izvorani, 1709), *dupri* (Suseni, 1693) [20].

ALR II, SN, vol. VI, h. 1817—1818 notează în întreg domeniul dacoromân pe *după*, cu excepția unor puncte din Oltenia, unde apare *dupe*. E foarte probabil însă ca *dupe* să circule și dincoace de Olt (cf. TDRG s.v. *după*; *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, 195).

după dupe „de pe", *duprin* „de prin", *dupeste* „de peste" etc. sînt forme specific muntenești (vezi TDRG, s.v. *de* [2]). Ele apar

destul de des în documentele muntenești, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *după* (Rîmnicu-Vîlcea, 1740; Curtea de Argeș, 1745), *dupe* (Rîmnicu-Vîlcea, 1778; *mănăstirea Bistrița—Vîlcea, 1779), *dupe în* „de prin" (*mănăstirea Arnota—Vîlcea, 1756), *dupre* (*Izvorani, 1709), *duprestot* „de peste tot" (1686), *duprin* (*Olt, 1814) [21].

NOTE

[1] Vezi Gheție — Mareș, GD, p. 226.

[2] Vezi în privința celorlalte explicații Gheție — Mareș, GD, p. 232.

[3] *Ibidem.*

[4] Forma *astre* (Drăgușeni — Iași — Pildești — Neamț, 1586) este dubioasă (vezi Gheție — Mareș, GD, p. 237).

[5] Cf. Gheție, BD, p. 292, 301, 402, 424.

[6] Vezi Gheție, BD, p. 214—221. În *Tetraevanghelul de la Sibiu* apar și grafiile *spunu* și *se vinu* (1 sg.) Ele ar putea reproduce formele *spun, se vin* sau *spuń, se vińi* (cf. în această privință Gheție, BD, p. 218).

[7] Vezi C. Frâncu, *loc. cit. supra*, p. 180; I. Gheție, în SCL, XXIII, 1973, nr. 2, p. 59—61.

[8] Vezi I. Rîzescu, *Noi date în legătură cu raportul dintre* Cazania *lui Varlaam și* Cazania *din Dealu*, în LR, XXIV, 1975, nr. 4, p. 317.

[9] Vezi C. Frâncu, *loc. cit. supra*, p. 181.

[10] *Ședem* (= ședeam; Bălaja — Bihor, 1724, Frâncu, *loc. cit. supra*, p. 182) este scris de popa Ion „prișeleții (= pribeag) din Țara Leșească".

[11] Vezi I. Gheție — Mirela Teodorescu, *loc. cit. supra*, p. 97—98 și în SCL, XVII, 1967, nr. 2, p. 175—179.

[12] Vezi C. Frâncu, *loc. cit. supra*, p. 175—182.

[13] *Ibidem*, p. 187.

[14] În puncte izolate a fost întîlnită și forma *ar*.

[15] Exemplul *ar fi fost* din *Rînduiala diaconstvelor*, Bălgrad, 1687, p. 244 nu are o provenință dialectală sigură, întrucît textul sud-vest—ardelenesc a fost revizuit și pus sub tipar de Chiriac Moldoveanul.

[16] *S-ar veni* (*Păușești — Vrancea, 1674), citat de Gheție, BD, p. 173, e dubios.

[17] *Acu* ar putea proveni dintr-un lat. **eccu-hac* sau din *acum* prin căderea lui *-m*.

[18] N-am ținut seama de atestările nord-ardelenești ale lui *acum* care apar în secolul al XVIII-lea, căci ele se datoresc, foarte probabil, unei influențe literare muntenești.

[19] Cele două atestări ale lui *dupe* din documente emanînd de la Petru Șchiopul sînt dubioase.

[20] În mod cu totul excepțional am notat pe *dupe* într-un document scris în județul Vrancea în 1760. Deși exemplul provine dintr-o regiune situată în vecinătatea Țării Românești, înclinăm a vedea în acest *dupe* o simplă influență muntenească, fără corespondență în graiul local.

[21] *După* (= de pe; Orăștie, 1764) trebuie socotit un muntenism, și nu o reflectare a unei stări de fapt existente în graiul hunedorean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Capitolul V

Lexicul

boltă — dugheană — prăvălie. Termenul de origine maghiară *boltă* (< *bolt*) e răspîndit în graiurile din Transilvania. Țara Românească îl cunoaște pe *prăvălie*, iar Moldova pe *dugheană* (DA, CADE, TDRG). Așa cum e de așteptat, *dugheană* (< tc. *dükkân*) apare în documentele moldovenești (Iași, 1623), iar *prăvălie* (etimologie necunoscută) în cele muntenești (Tîrgoviște, a. 1605). Un document slavon scris în Moldova la 1600 îl notează, în chip neașteptat, pe *prăvălic*. *Boltă* pare să fi circulat mai demult și în Moldova (vezi DA, unde se citează un document moldovenesc din 1852).

buhai — taur. *Buhai* (< ucr. *buhaj*) l-a înlocuit, în Moldova, Maramureș și nord-estul Munteniei, pe *taur*, care continuă să circule în Muntenia și Oltenia, precum și în unele graiuri din Transilvania; Dobrogea merge cu Moldova (ALR II, SN, vol. II, h. 298; vezi și harta publicată de R. Todoran, în CL, VI, 1961, 1, 68). Singura atestare moldovenească a lui *buhai* din documentele românești cercetate de noi e din 1588 (o catagrafie scrisă la mănăstirea Galata din Iași; *buhai* are aici sensul de „bivol"). Într-un document slavon scris în Moldova în 1491, apare antroponimul — *Taurul*. Același antroponim este notat într-un document slavon scris în Țara Românească în 1475.

bumb — nastur(e). Dintre acești doi termeni, *nastur(e)* pare mai vechi (în special dacă admitem, așa cum e foarte probabil, că el are o origine veche germanică, iar *bumb* vine din magh. *gomb*, și nu din substrat, cum consideră TILR, II, 329). Cei doi termeni apar rar în documente, cunoscînd o apariție aparent derutantă (în raport cu actuala lor răspîndire dialectală). Pentru *nastur(e)* avem trei atestări din Moldova (mănăstirea Galata—Iași, 1588; Cîmpulung, înc. sec. XVII; 1745) și una din sudul Transilvaniei (*Sibiu, 1601—1602). *Nastur(e)* circula, deci, în regiuni în care are curs astăzi *bumb*, ceea ce constituie o dovadă că, după toate probabilitățile, *nastur(e)* a fost cîndva răspîndit și în nordul teritoriului dacoromân, unde a fost ulterior înlocuit prin *bumb*. Acest din urmă termen este atestat, în secolul al XVI-lea (cu sens figurat), alături de *nasture*, în Banat—Hunedoara (1582; PO); cf. la începutul secolului următor antroponimul *Bumbar* (< *bumb* suf. *-ar*) în Moldova (Cojeni, 1603). Toponimele *Bumbul* și *Bumbarul* sînt atestate în Țara Românească în secolele al XVI-lea — al XVII-lea. În această regiune *nastur(e)* apare notat în scris abia în secolul al XVIII-lea (DLR). ALR l-a înregistrat pe *nastur(e)* în Muntenia, Oltenia, sud-estul Transilvaniei și Dobrogea; în restul teritoriului dacoromân circulă *bumb* (ALR II, SN, vol. V, h. 1288).

cearșaf — lepedeu — prostire. Primul dintre acești termeni (< tc. *çarşaf*) apare într-un document scris în c. 1594 de Petru Șchiopul, domnul

Moldovei, muntean de origine (Densusianu, HLR, II, 550). Pe *prostire* (< ucr. *prostyra*) l-am întîlnit într-un document moldovenesc din 1745, iar pe *lepedeu* (< magh. *lepedő*) în Banat—Hunedoara la sfîrșitul secolului al XVII-lea (LM) și la începutul celui de al XIX-lea (c. 1811). În lipsa unei hărți ALR, circulația acestor trei termeni poate fi stabilită numai cu oarecare aproximație, pe baza dicționarelor: *cearșaf* este răspîndit în părțile sudice ale Dacoromaniei, *lepedeu* în teritoriile de peste munți, iar *prostire* în Moldova.

ciolan — ciont — os. *Os* (< lat. *ossum*), cu siguranță răspîndit cîndva în întreagă Dacoromania, a fost înlocuit în unele zone prin *ciolan* (< v.sl. *članŭ*) și *ciont* (< magh. *csont*). Cu sensul fundamental sau uneori cu sensuri derivate ori figurate, *os* a fost notat în documente din Țara Românească (București, 1685; mănăstirea Brîncoveanu—Olt, 1748—1749), Moldova (Iași, 1615) și Banat (Buziaș—Timiș, 1803), precum și într-o serie de texte literare ardelenești începînd din secolul al XVI-lea. *Ciolan* „os" apare în Moldova secolului al XVII-lea (DVS). *Ciont* a fost consemnat într-un document maramureșean (Vișeul de Mijloc, c. 1799). El apare însă mult mai de timpuriu într-un text literar bănățean din secolul al XVII-lea (LM). În prezent, *os* circulă în Banat, sudul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia, Dobrogea și unele puncte din Moldova, unde însă termenul cel mai răspîndit este *ciolan*. În Crișana și în cea mai mare parte a Transilvaniei are curs *ciont* (ALR II, vol. I, h. 89, ALR II, SN, vol. II, h. 326, ALRM I, vol. I, h. 5; vezi și E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 8, 10; cf. DA s.v. *ciolan*, sensul 4).

ciont v. **ciolan.**

ciubotă — cizmă. În Țara Românească și în regiunile de peste munți am întîlnit în documente numai pe *cizmă* (vezi, de exemplu, pentru Țara Românească, un document slavon din 1588 și unul românesc din 1701—1702, iar pentru Transilvania două documente, unul brașovean din 1747, altul sibian din 1752). Pe cît se pare, *ciubotă* (de origine turcească, însă pătruns în română din ucraineană sau polonă) l-a înlocuit, în Moldova, pe *cizmă* (< magh. *csizma*). Primul termen apare notat (în forma *ciobotă*) în documentele moldovenești încă din secolul al XVI-lea, cu sensul de „amendă plătită de cel adus cu sila spre a fi judecat". După 1600, el continuă să fie consemnat frecvent (c. 1630; 1680; Suceava, 1764); cf. și *ciobotar* (Iași, 1667), *ciobotăresc* (Iași, 1652). Totuși *cizmă* și derivatele circulau în Moldova în secolele al XVI-lea — al XVIII-lea: *cizmariul* (1570), *cismă* (1752), *cizmar* (*cezmar*) (Iași, 1623; Galați, c. 1683). În zilele noastre, Moldova (împreună cu nord-estul Transilvaniei și nordul Dobrogei) îl cunoaște numai pe *ciubotă*, în timp ce în restul teritoriului dacoromân circulă *cizmă* (de observat, totuși, că în cîteva puncte moldovenești a fost notat derivatul *cizmar*) (vezi harta expansiunii lui *ciubotă* la R. Todoran, în LR, V, 1956, 2, p. 66; cf. și ALR II, SN, vol. II, h. 518, ALRM II, SN, vol. I, h. 328).

cizmă v. **ciubotă.**

circiumă — crîșmă. Amîndoi termenii provin, prin diverse transformări fonetice, din slavă (v. sl., rus. *krъčьma*, *kъrčьma*, bg. *krъčma*, scr. *krčma*; DA). Documentele îl notează în Țara Românească pe *cîrciumă* (*Tîrgoviște, 1777), în Moldova pe *crîșmă* (*Iași, 1767), în Transilvania pe *cîrșmă* (Orăștie, c. 1750), *cîrjmă* (Ocna Sibiului, 1767), *crijmă* (1767), ultimele trei forme fiind variante fonetice ale lui *crîșmă*. De remarcat că derivatul *cîrcimărie*

apare într-un text literar sudic încă din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, 322). În zilele noastre, *cîrciumă* e răspîndit în Muntenia, Oltenia, sud-estul Transilvaniei și în jumătatea de sud a Dobrogei, pe cînd *crîșmă* (în diverse variante fonetice) se întîlnește în restul teritoriului dacoromân; prin Ardeal e cunoscut și termenul de *făgădău* (vezi harta publicată de R. Todoran, în CL, VI, 1961, 1, 62; cf. și DA, CADE, TDRG).

copîrșeu — coșciug — sicriu. Cel dintîi termen e de origine maghiară (*koporsó*), ca și cel de al treilea (*szekrény*). *Coșciug* vine din v.sl. *korŭčegŭ*, apropiat de *coș* (cf. E. Vrabie, în LR, XVI, 1967, 4, 305—310). În Țara Românească documentele îl consemnează pe *coșciug* (1691, M; mănăstirea Brîncoveni—Olt, 1748—1749), în Moldova pe *secriiul* (1473), *săcriu* (1738), iar în Transilvania și Banat pe *copîrșeu* (sec. XVII, AC; 1752). ALR I, vol. II, h. 297 l-a întîlnit pe *coșciug* în graiurile muntenești și sud-ardelenești, iar pe *sicriu* în Moldova și nord-estul Transilvaniei. În Banat, Crișana și unele zone ale Transilvaniei propriu-zise circulă *copîrșeu*.

coșciug v. **copîrșeu.**

crîșmă v. **cîrciumă.**

cucuruz — mălai — păpușoi — porumb — tenchi. Întrucît planta *Zea mays* a fost introdusă în țările române în secolul al XVII-lea (în Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, 1678—1688), termenii care o denumesc au fost atestați după 1700. *Porumb* (< lat. *palumbus*) a fost consemnat numai în Țara Românească (*mănăstirea Horezu—Vîlcea, 1716—1717; mănăstirea Cotmeana—Argeș, 1752; *București, 1756), *păpușoi* (< *păpușă* + suf. *-oi*), în Moldova (*Vrancea, 1746; Focșani, 1765), iar *cucuruz* (< bg., ucr. *kukuruz, kukurudza*) (Voila—Brașov, 1747; Mehadia—Caraș-Severin, 1810), *mălai* (< *mei lai*) (Remetea—Satu Mare, 1834; Vișeul de Mijloc, c. 1799) și *tenchi* (< magh. *tengeri*) (Lunca-Sprie — Bihor, 1774), în teritoriile de peste munți. Repartiția obținută pe baza acestor atestări corespunde, în general, actualei răspîndiri pe teren a celor cinci termeni (vezi ALR II, SN, vol. I, h. 92; vezi și E. Petrovici, în LR, IX, 1960, 5, 78; M. Sala, în FD, I, 181—187).

curechi — varză. *Curechi* (< lat. *colic(u)lus*) e răspîndit astăzi în Banat, Transilvania și Moldova (cu excepția zonelor sudice ale acestor regiuni). *Varză* (notat în Muntenia, Oltenia, Dobrogea și în teritoriile sudice ale Banatului, Transilvaniei și Moldovei) provine din lat. *viridia*, din al cărui sens primar de „verdețuri" s-a dezvoltat, prin restricție, înțelesul actual. Această dezvoltare semantică s-a putut petrece încă în latina tîrzie; *varză* este, în acest caz, un element sud-dunărean pătruns în Dacoromania (Pușcariu, LR, I, 241). Nu trebuie să excludem însă posibilitatea ca restrîngerea de sens să se fi produs pe teritoriul dacoromânesc, în Țara Românească; în acest caz, *curechi* a fost, la un moment dat, general în Dacoromania (asupra răspîndirii actuale a celor doi termeni, a se vedea hărțile publicate de Pușcariu, LR, I, h. 33 și Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 6). Atestările lui *varză*, toate muntenești, sînt din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (1700; Horezu—Vîlcea, 1738; 1772), dar, desigur, termenul e mai vechi aici. *Curechi* a fost atestat în Moldova la începutul secolului al XVIII-lea (1705; CII), în Banat—Hunedoara începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea (AC; 1732), iar în Transilvania după 1800 (Zarand—Arad, 1816).

curte — ocol — ogradă. *Curte* este termenul străvechi, de origine latină (< **curtem*), odinioară răspîndit, probabil, pe întreg întinsul țării. El a fost înlocuit, în diverse graiuri, prin *ogradă* (< sl. *ograda*) și *ocol* (< bg., rus. *okol*).

În Țara Românească, documentele îl notează pe *curte* (vezi, de exemplu, *București, 1657). *Ogradă* apare în sudul țării cu sensul de „loc cultivat, țarină" (*Rîmnicu-Vîlcea, 1776). În Moldova, l-am întîlnit pe *curte* (1625), dar și pe *ogradă* (Iași, 1744). În Transilvania de nord apare *curte* într-o regiune în care nu circulă astăzi (Ardusat—Maramureș, 1766), iar *ocol* în regiunea Aradului (Zarand, 1816). Din secolul al XVI-lea datează toponimul *Curtea*, denumind o localitate aflată în județul Timiș. *Curte* are curs astăzi în Muntenia, Oltenia, sudul Transilvaniei și Dobrogea. În Moldova și unele puncte din Transilvania de nord a fost notat *ogradă*. În Transilvania de la nord de Mureș, precum și în Hunedoara și în estul Banatului apare *ocol* (vezi ALR II, SN, vol. V, h. 1354; vezi și R. Todoran, în CL, VI, 1961, 1, 62). NALR—*Olt.* l-a întîlnit pe *ogradă* prin vestul Olteniei (vol. II, h. 198).

dugheană v. **boltă.**

ferdelă „măsură de capacitate de 20 de litri". Provine din săsescul *fyrdel*. Cuvîntul e atestat în documente din sud-vestul Transilvaniei datînd din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în diferite variante fonetice (Veștem—Sibiu, 1700; Săcel, 1700; Gura Riului—Sibiu, c. 1742). Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea e atestat și în Banat (LM). Astăzi circulă în Transilvania, în special de sud-vest (DA; MCD, I, 255). De aici a putut să se răspîndească și în Oltenia (CADE).

ginere — mire. *Mire* (cf. alb. *mirë*) este termenul răspîndit odinioară în întreagă Dacoromania. El a fost înlocuit în unele graiuri de *ginere* (< lat. *gener*, cu sensul specializat). *Mire* a fost atestat în Moldova (1644; ȘT) și Transilvania de sud-vest (1651; PB), iar *ginere* încă din secolul al XVI-lea în graiurile muntenești (în tipăriturile lui Coresi). Și astăzi *ginere* „fiancé" se întîlnește numai în Muntenia, în timp ce *mire* are curs în celelalte zone ale Dacoromaniei (vezi ALR I, vol. II, h. 256).

glod — im — imală — noroi — tină. Cel mai vechi termen pentru noțiunea de „boue" trebuie să fi fost *im* (< lat. *limus*), care este atestat numai în Banat—Hunedoara (1582; PO). Întîlnim însă derivate ale acestui cuvînt, răspîndite în diverse regiuni ale țării, dintre care unul este *imală*, atestat în secolul al XVII-lea în Banat și în sud-vestul Transilvaniei (NT; AC). Un alt termen vechi pare a fi *tină* (< v. sl. *tina*), atestat în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (Dosoftei; GCR) și în Hunedoara, în secolul următor (Orăștie, 1765). *Glod* (etimologie nesigură) se întîlnește într-un vast teritoriu: deținem atestări din Banat (1591), nordul Transilvaniei (*Sălaj, 1750; în actuala arie a lui *tină*) și Moldova (1425; 1680, DP). *Noroi* (< bg. *naroj*) apare într-un document muntenesc din 1724 scris în Craiova și într-un text bănățean din secolul al XVII-lea (AC; în forma *năroi*). *Imală* este răspîndit astăzi în Banat și sudul Crișanei. Cea mai mare parte a teritoriului de peste munți cunoaște însă pe *tină*, cu excepția părții sudice, unde circulă deopotrivă, *noroi* și *glod*. Acest din urmă termen este singurul cunoscut în Moldova și nord-estul Transilvaniei, avînd curs și în nordul Dobrogei. *Noroi* este larg răspîndit în sudul țării, precum și în unele graiuri bănățene (ALR II, SN, vol. IV, h. 1220, ALRM II, SN, vol. II, h. 648; NALR—*Olt.*, vol. II, mat. necart., pl. 45, l-a consemnat pe *tină* în circulație locală, în Oltenia).

harbuz „pepene verde". Cuvînt de origine turcească (< *harbuz*), *harbuz* a fost atestat numai în Moldova, în secolul al XVI-lea, într-un toponim și, două secole mai tîrziu, într-un text literar (1705; CH). În zilele noastre

este răspîndit exclusiv în Moldova și, cu determinarea *roșu*, și în unele puncte din Maramureș (vezi ALR II, SN, vol. I, h. 199 și NALR—*Mar.*, vol. II, h. 443).

im v. **glod.**
imală v. **glod.**

înjura — sudui, înjurătură — sudalmă. *Înjura* (< lat. *iniuriare)* și derivatul *înjurătură* au fost înlocuiți în unele regiuni prin termenii de origine maghiară *sudui* (< *szídni*) și *sudalmă* (*szídalom*) (în diferite variante fonetice). În Țara Românească, textele îl înregistrează pe *înjura* (1652, PMB; mănăstirea Arnota — Vîlcea, 1756), în regiunile de peste munți pe *sudui* (Năsăud, 1750; Băsești — Maramureș, 1767) și pe *sudalmă* (Oradea, p. 1700). *Sudui* apare și în Moldova, încă din secolul al XVII-lea (1646, PVL; Iași, 1735; *Bucovina, 1784), ca și *sudalmă*, de altfel (1646; PVL). În zilele noastre, *înjura* și *înjurătură* circulă în sudul Dacoromaniei, în timp ce *sudui* și *sudalmă* apar în nord; izolat, *sudui* a fost înregistrat și în Muntenia (ALR I, mat. necart., chest. nr. 442, ALR II, supliment, h. 19, 20).

lepedeu v. **cearșaf.**

mamcă „doică". Termen de origine ucraineană (< *mamka*), *mamcă* (cu varianta *mancă*) apare în texte în secolul al XVII-lea (1646, PVL; 1698, CD). El circulă astăzi numai în Moldova (cu Bucovina). În prima regiune are forma *mancă*, iar în cea de a doua forma *mamcă*. (ALR I, vol. II, h. 222; vezi și harta publicată de E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 8).

mălai v. **cucuruz.**
mire v. **ginere.**

mîță — pisică. Cu sensul fundamental („chât"), primul termen apare în Moldova (1705; CII), în Banat (sec. XVII; AC) și în sud-estul Transilvaniei (1703; E). Cel de al doilea este propriu graiurilor din Țara Românească (1640, PGv; 1700, FID). Repartiția aceasta este, în general, apropiată de cea actuală (*mîță* se întîlnește și în nordul Transilvaniei, precum și în Oltenia de vest) (ALR II, SN, vol. III, h. 670; vezi și harta publicată de E. Petrovici în LR, IX, 1960, 5, 76). Amîndoi termenii sînt onomatopeici.

nastur(e) v. **bumb.**
noroi v. **glod.**
oeol v. **curte.**
ogradă v. **curte.**

omăt „zăpadă". Termen probabil de origine ucraineană (cf. *obmet*), *omăt* apare în documentele moldovenești încă de la începutul secolului al XVII-lea (o atestare din Cîmpulung), iar în nordul Transilvaniei în a doua jumătate a aceluiași secol (Moisei — Maramureș, p. 1650; Iapa — Maramureș, 1767; Tarna Mare — Satu Mare, 1795). În zilele noastre, *omăt* circulă în Moldova, nord-estul și centrul Transilvaniei (izolat și în Hunedoara, Oltenia și nord-vestul Munteniei) (vezi hărțile răspîndirii cuvîntului la Pușcariu, LR, I, h. 18 și la E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 6 și IX, 1960, 5, 77; vezi și DLR s.v.).

ogheal — plapumă — poplon (cu diverse variante fonetice). *Ogheal* vine din sl. *odejalo*, *plapumă* e neogrecesc (*páploma*), iar *poplon* are origine maghiară (*paplan*). *Ogheal* (*otgheal*) circulă în Moldova încă din secolul al XVI-lea (vezi și alte atestări de după 1600 în DLR s.v.), *plapomă* (cu *-o-*)

în Oltenia (1745) și în sudul Transilvaniei, la Brașov (în forma *paplomă*; 1720) și Sibiu (1817). Prima atestare muntenească a cuvîntului *plapumă* (în forma *plaplomă*) e din 1462—1463. *Poplon* apare într-un document hunedorean din c. 1811. *Plapumă* (în diverse variante fonetice) circulă astăzi în Oltenia, Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei și, izolat, prin Maramureș. În celelalte graiuri ardelenești are curs maghiarismul *poplon* (*plopon* etc.). În sfîrșit, în Moldova se întîlnește *ogheal* (ALR II, p. 137, mat. necart., chest. nr. 3897, NALR — *Mar.*, vol. II, h. 323; vezi și R. Todoran, în LR, V, 1956, 2, 38—50).

os v. **ciolan.**
păpușoi v. **cucuruz.**

perj — prun, perjă — prună. *Perj* (probabil din magh. *perzsa*) a înlocuit în unele graiuri vechiul termen de origine latină *prun* (<*prunus*). *Perj* a fost atestat într-un document moldovenesc din 1792, dar *prun* îl precedă în Moldova în ordine strict cronologică (Tecuci, 1641). De observat că un document slavon scris în Moldova în 1436 consemnează apelativul *prun*, iar altul, din 1609, notează toponimul *Perjul. Prun* a fost atestat în Țara Românească într-un document scris în 1614; cf. și *Pruni*, toponim muntenesc înregistrat într-un document slavo-român din 1547. *Prună* a fost notat și în teritoriile de peste munți (Sibiu, 1817). În zilele noastre, *prun*, *prună* sînt general dacoromânești, cu excepția Moldovei, unde circulă *perj*, *perjă* (CADE, TDRG).

pisică v. **mîță.**

pită „pîine". Judecînd după atestările derivatului *pitar*, cuvîntul (provenind probabil din bg. *pita*) trebuie să fi circulat în secolul al XV-lea în Moldova și Țara Românească (vezi DERS s.v. *pitar*).În secolul următor îl întîlnim în Banat-Hunedoara (1582; PO) și Moldova (Suceava, 1600). Atestările ardelenești sînt mai tîrzii, dar e deasupra oricărei îndoieli că și în această zonă *pită* cunoștea o anumită vechime (Bistrița, 1723; Zarand—Arad, 1816). Cuvîntul e absent în documentele redactate în Țara Românească. Conform ALR, *pită* este răspîndit în întreg teritoriul de peste munți (cu excepția a trei puncte cartografice) și în unele graiuri moldovenești (în special în Bucovina) (ALR I, mat. necart., chest. nr. 765).

plapumă v. **ogheal.**
poplon v. **ogheal.**
porumb v. **cucuruz.**
prăvălie v. **boltă.**
prostire v. **cearșaf.**
prun v **perj.**
prună v. **perjă.**

rărunchi — rinichi. Amîndoi termenii sînt de origine latină, provenind din *ranunculus* și, respectiv, *reniculus* (cf. și explicațiile lui S. Pop din BL, X, 1942, supliment, 5). *Rărunchi* a fost atestat în secolul al XVI-lea în Banat-Hunedoara (1582; PO), iar în cel următor (cu un sens derivat) și în Transilvania de sud-vest (1648; NT) și în Moldova (1680; DP). Din 1745 datează o atestare oltenească a cuvîntului. *Rinichi* (*rînichi*) a fost notat într-un text oltenesc din 1649 (ML), într-altul muntenesc (1688; BB) și într-unul elaborat în sud-estul Transilvaniei (1733; ȘC). *Rărunchi* cunoaște astăzi o răspîndire

mai mare decît *rinichi*, fiind întîlnit în toată Dacoromania, cu excepția Munteniei propriu-zise, a sud-estului Transilvaniei și a sudului Moldovei (ALR I, vol. I, h. 48; vezi și E. Petrovici, în LR, III, 1954, 5, 6 și IX, 1960, 5, 65).

riniehi v. **rărunchi.**
sieriu v. **copîrșeu.**
sudalmă v. **înjurătură.**
sudui v. **înjura.**
taur v. **buhai.**
tenehi v. **cucuruz.**
tină v. **glod.**
varză v. **curechi.**

BCU "LUCIAN BLAGA" CLUJ-NAPOCA UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA A IV-A

REPARTIȚIA GRAIURILOR DACOROMÂNE

Capitolul I

Originea graiurilor dacoromâne

1. Problema constituirii și vechimii unor diviziuni dialectale în cadrul dacoromânei a preocupat de timpuriu pe oamenii de știință români și străini și a continuat să fie dezbătută pînă în zilele noastre. Redusă la esențial, ea ar putea fi rezumată, în cîteva cuvinte, la întrebarea: a cunoscut dacoromâna un stadiu de comunitate lingvistică sau, dimpotrivă, ea a prezentat din cele mai vechi timpuri unele ramificații teritoriale? În funcție de răspunsul dat la această întrebare, cercetătorii pot fi împărțiți în două categorii: 1) unii care au presupus existența unei dacoromâne comune ca o etapă intermediară între româna primitivă (comună) și perioada apariției primelor subdiviziuni teritoriale ale idiomului vorbit la nordul Dunării și 2) alții care au negat, direct sau indirect, existența acestui stadiu, plasînd, așadar, două sau mai multe subunități dialectale dacoromânești în continuarea românei primitive.

2. Cei mai vechi și, totodată, cei mai numeroși sînt lingviștii care presupun că varietatea nord-dunăreană a românei primitive s-a despărțit în mai multe subunități dialectale încă în timpul existenței acestei limbi sau îndată după ce faza de unitate a dialectelor române a luat sfîrșit.

Primul în această ordine este A. Philippide. Savantul ieșean, care plasa în latina populară unele diferențieri dialectale ale dacoromânei, era convins că la începutul secolului al VII-lea se puteau distinge în limitele dialectului dacoromân două arii: una (cuprinzînd Banatul-Hunedoara, Transilvania nordică și Moldova, împreună cu Bucovina) în care se vorbeau graiuri de tip moldovenesc și alta (mărginită la cea mai mare parte a Țării Românești și la sudul Transilvaniei) unde se vorbeau graiuri de tip muntenesc [1].

Tot pînă în epoca latinei populare urcă și Ernst Gamillscheg unele diferențieri dialectale ale dacoromânei. După autor, în evul mediu timpuriu existau trei regiuni-matcă ale dacoromânilor: 1) una în zona Munților Apuseni; 2) alta pe ambele maluri ale Dunării de jos și 3) ultima „la sud de Dunăre, în prelungirea Banatului și a Olteniei". În aceste zone își au originea cele mai vechi diviziuni dialectale ale dacoromânei [2].

Teoria lui Gamillscheg a fost acceptată, în linii mari, de E. Petrovici. El consideră că, după constituirea celor trei regiuni-matcă în evul mediu timpuriu, au luat naștere patru „spätmittel-alterliche dacorumänische Kerngebiete", adică patru „vetre" sau „celule" dialectale. Ele erau situate în regiunea Carpaților Orientali, a Carpaților sudici, a Apusenilor și a munților Banatului, așadar în zone mai ferite, unde se retrăseseră strămoșii dacoromânilor din calea năvălirilor barbare. „După ce furtuna năvălirilor s-a mai potolit",

românii au coborît spre cîmpie, de o parte și de alta a munților, ocupînd teritorii din ce în ce mai întinse[3]. Aceasta ar fi geneza celor patru subdialecte dacoromâne recunoscute de autor: muntean, moldovean, crișean și bănățean.

Elev al lui Philippide, G. Ivănescu consideră, la rîndul lui, că originea unor „opoziții" dialectale dinăuntrul dacoromânei trebuie căutată în latina populară (așa, de exemplu, *acest(a)*, *acel(a)* — *ăst(a)*, *ăla*[4] *derege*, *derept* — *drege*, *drept*[5]) și că româna primitivă cunoștea patru dialecte, dintre care trei se vorbeau (și) pe teritoriul Dacoromaniei. E vorba de dialectele *rotacizant*, *bănățean-crișean-maramureșcan-ardelean* și *moldovean-muntean*[6].

Problema descinderii dialectului dacoromân din româna primitivă (comună) l-a preocupat și pe Em. Vasiliu. După părerea sa, „nu se poate vorbi... de o perioadă de unitate istro-dacoromână. Nu putem vorbi deci de o «română de nord» (din care ar deriva dialectele dacoromâne, pe de o parte, și dialectul istroromân, pe de alta) și nici de o «dacoromână comună», din care ar deriva dialectele actuale ale dacoromânei"[7]. După ce trece în revistă o serie de particularități apărute relativ tîrziu în dacoromână, Em. Vasiliu, bazîndu-se pe rostirile *băşică* și *cămaşe* din graiurile muntenești actuale, ajunge la concluzia că înainte de durificarea labialelor, caracteristică dialectului român luat în totalitate, a avut loc rostirea dură (sau depalatalizarea) șuierătoarelor *ş*, *j*. După aceste consoane, *e*, *i* s-au velarizat în stadiile *ă*, *î*, ceea ce a antrenat o modificare a sistemului vocalic al graiurilor muntenești (a apărut un nou fonem: *î*). Durificarea lui *ş*, *j* și apariția lui *î* separă *ab initio* două grupuri dialectale de tip dacoromân (muntean și moldovean): „Trebuie considerat că, din româna comună, se despart de la început două grupuri dialectale: *grupul sud-estic*, pe care îl vom numi în mod convențional *grupul muntean*, și *grupul nord-vestic*, pe care îl vom numi în mod convențional grupul moldovean"[8]. În concluzie: „Ceeea ce obișnuim să numim «dacoromână» sau «graiuri dacoromâne» nu reprezintă așadar o unitate genealogică, ci o noțiune geografică și un caz de „uniune lingvistică" realizată prin contactul strîns dintre idiomele vorbite pe acest teritoriu"[9].

Schematic, raporturile genetice dintre româna comună, istroromână și dacoromână ar fi, potrivit evoluției sistemului fonologic, următoarele:

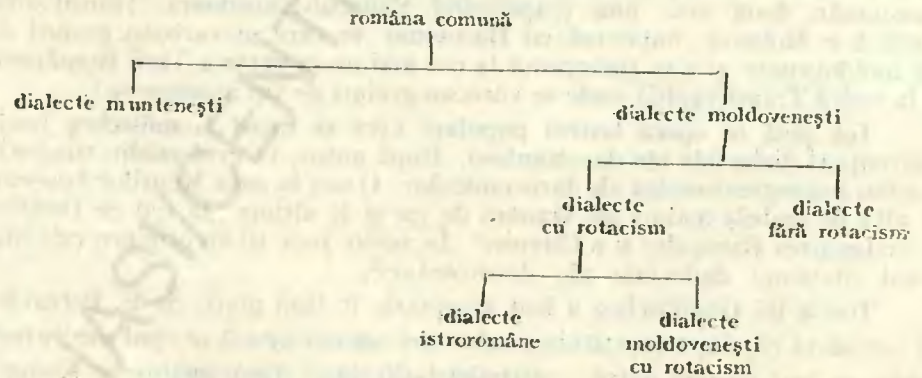

Ultimul care s-a oprit mai pe larg asupra chestiunii, V. Frățilă, merge, în genere, pe urmele lui A. Philippide și G. Ivănescu. Astfel, el consideră că unele fenomene fonetice sau lexicale datează din epoca românei primitive. Așa, de pildă, în Crișana—Maramureș ar fi avut curs rotacismul lui *-n-* în ele-

mentele de origine latină, conservarea lui *r* în *fărină*, *serin* sau termeni de origine latină ca *arină*, *curechi*, *io* (*iuă*), *pîntece* etc., în Banat: grupul consonantic *mn* în *scamn*, *n* în *fănină*, termeni precum *cure*, *cet*, *foale* „burtă", *nea* etc., iar în Muntenia fonetismul *genuchi* și cuvinte ca *gresie*, *varză*, *rinichi*[10].

Ulterior, după secolele al XI-lea — al XII-lea, încep să apară noi deosebiri de ordin fonetic și lexical, care au avut drept consecință formarea a trei graiuri în spațiul intracarpatic: 1) *graiul bănățean*, caracterizat prin durificarea grupului consonantic *st*: *cinstă*, *stărp* (anterioară palatalizării dentalei, plasată, după E. Petrovici, în secolul al XII-lea[11]) și termeni vechi slavi, citați după G. Ivănescu[12], cum ar fi: *crimpi* (*a se* ~), *cloambă*[13], *golumb* (*golimb*), *nedeic* etc.; 2) *graiul din zona Sibiu-Tîrnave*, în care grupul consonantic *st* (+ *e* sau iod) a trecut în *șt*: *ștcag*, *ștele*, labialele sînt palatalizate și apar termeni vechi slavi ca *progade*, *rariță (raliță)*[14], *scoc*[15] etc. și 3) *graiul din nordul Mureșului superior (cu Maramureșul)*, care rotaciza pe *-n-*, nu palataliza dentalele (într-o parte a sa) și cunoștea termeni vechi slavi ca *cumti* (*cunti*) (*a se* ~), *mejdă*, *mladă* etc. Regiunea dintre Someș și Mureș forma o arie de tranziție între graiurile de sub 2) și 3)[16].

3. Dacă nu ne înșelăm, conceptul de dacoromână comună a fost formulat pentru întîia oară de Al. Rosetti în 1931. Se desemna prin acest termen epoca în care istoromâna nu se separase de dacoromână[17]. El a fost reluat, cu o accepție schimbată, prin anii 1960—1965, o dată cu începerea lucrărilor la tratatul *Istoria limbii române* (TILR). S-a pornit, neîndoielnic, de la ideea că, atîta timp cît româna a avut un stadiu de comunitate lingvistică, e firesc ca și dialectele ce s-au desprins din ea să se fi aflat, la început, într-o situație asemănătoare. Cele dintîi mențiuni ale termenului datează, după cîte știm, din 1964, cînd apar lucrările *Schiță a sistemului fonologic al dacoromânei comune* de Gr. Rusu[18] și *Schiță a sistemului conjugării în dacoromâna comună* de E. Petrovici și Gr. Rusu[19]. Autorii numesc „dacoromână comună" limba română vorbită în nordul Dunării în secolele al XI-lea—al XV-lea. Noțiunea de „dacoromână comună" reapare la A. Avram[20], care a întreprins o critică a lucrării lui Gr. Rusu, și la V. Iancu[21], cu același sens ca la predecesorii săi.

O definiție clară a noului sens al conceptului de dacoromână comună, așa cum a fost înțeles în anii 1960, o găsim la Al. Rosetti. Potrivit părerii sale, care a stat și la baza TILR, dacoromâna comună ar reprezenta stadiul „relativ lipsit de particularități regionale al dialectului dacoromân, din care s-au dezvoltat graiurile dacoromâne actuale". Acest stadiu, posterior românei comune, ar dura pînă la apariția primelor texte românești, adică pînă la începutul secolului al XVI-lea[22].

Acceptarea unui stadiu de comunitate dialectală a dacoromânei în secolele al XI-lea—al XV-lea contrazice, pînă la un punct, concepțiile mai vechi ale lui E. Petrovici, formulate prin anii 1941—1943. Trebuie să arătăm că autorul pare a fi renunțat între timp la ideea unor „vetre" sau „celule" dialectale dacoromâne în evul mediu timpuriu. Într-adevăr, în 1954, ocupîndu-se de repartiția graiurilor dacoromâne actuale în patru (sau cinci) subdialecte, el arată că actuala structură dialectală a dacoromânei este relativ recentă[23]. Atît fenomenele fonetice, cît și termenii specifici subdialectelor nu au o vechime prea mare. Deși amintește despre atestarea palatalizării dentalelor în secolul al XV-lea, E. Petrovici consideră că în acest secol „numai în ce pri-

veşte rostirea lui *z(dz)* se poate vorbi de arii dialectale, deoarece documentele din Ţara Românească nu dau forme cu *dz*, ca cele din Moldova, Ardeal şi Banat"[24].

4. Aruncînd o fugară privire critică asupra opiniilor prezentate mai sus, vom spune, ca o observaţie generală, că ele sînt simple ipoteze, insuficient sau deloc întemeiate pe fapte. Nu vom relua aici discuţia despre modul în care s-a stabilit gradul de diversificare teritorială a românei primitive, deoarece ne-am oprit pe larg asupra ei într-o altă parte a lucrării. Ne vom mărgini doar să arătăm că s-a pornit de la realităţile dialectale actuale, fără a opera cu un criteriu de selecţie judicios şi consecvent aplicat. Este de-a dreptul uimitor faptul că un fenomen ca sincopa lui *e* (*i*) în *dreg*e, *drept* să fie plasat în latina populară, cînd în secolul al XVI-lea textele dacoromâne (inclusiv cele muntenești) reflectă *numai* fonetismul cu *e* (*i*), iar sincopa vocalei este atestată *o singură dată* într-un document craiovean din anul 1600[25]. O observaţie similară în legătură cu demonstrativul *ăst(a)*, întîlnit numai de trei ori în anii 1586—1600, în timp ce *acest(a)* este general[26]. Care este temeiul plasării în secolele al XIII-lea — al XV-lea a evoluţiei lui *st* la *şt* în *şteag*, *ştele* etc., cînd fenomenul nu este atestat decît în zilele noastre? Evident, nici unul. *Foale* „burtă" este o evoluţie consemnată pentru prima dată în 1651 (*Psaltirea* din Bălgrad)[27]. În teorie, ea se putea produce la fel de bine în româna primitivă sau în secolul al XVII-lea. E de neînţeles motivul pentru care se dă drept sigură apariţia ei înainte de secolul al XI-lea. *Făină* şi *şerin* caracterizează astăzi graiul de pe Crişuri şi este sigur că aici ele sînt străvechi. Pentru a le socoti caracteristice Crişanei în româna primitivă ar trebui să se dovedească că încă de atunci apăruseră fonetismele evoluate *făinină* (*făină*) şi *şcnin*, ceea ce nu se poate proba în nici un chip. Aceeaşi observaţie în legătură cu *pîntece* (*foale* şi *burtă* apar tîrziu în texte şi istoria lor anterioară e cu neputinţă de reconstituit). Adverbul de origine latină *io* (*iuă*) a fost cu siguranţă general în limbă la un moment dat. Cum să-l socotim specific Crişanei în româna primitivă, cînd el circula în secolul al XVI-lea în diverse zone ale Dacoromaniei, între altele în Banat-Hunedoara şi Ţara Românească (chiar în scrisoarea lui Neacşu)?[28]. Originea veche slavă a unor termeni este un argument incontestabil de vechime, nu însă şi de repartiţie teritorială. Un cuvînt ca *nedeie*[29], de exemplu, putea fi răspîndit în secolele al XIII-lea — al XV-lea şi în alte zone ale ţării decît Banatul, fiind, eventual, general cunoscut (termenul e atestat în secolele al XVIII-lea — al XX-lea şi prin Moldova şi Transilvania)[30]. Ne oprim aici, deşi toate exemplele aduse în discuţie de V. Frăţilă se pretează discuţiei.

5. Nu vom repeta în locul acesta cele spuse în altă parte a lucrării cu privire la maniera în care trebuie să înţelegem aşa-zisa perioadă de comunitate a unor idiomuri (limbi sau dialecte). Se înţelege uşor că din punctul de vedere al comunităţii (adică de fapt al continuităţii teritoriale) „unitatea" iniţială a graiurilor dacoromâne pare probabilă (deşi nu absolut sigură). Dacă ne referim la comunitatea structurală, de sistem, lucrurile se schimbă. Plasată pe plan abstract, demonstraţia lui Em. Vasiliu este impecabilă, deşi are de făcut faţă unor importante dificultăţi de îndată ce e confruntată cu realitatea faptelor. Oricum, ea vine să ne întărească în convingerea că e imposibil ca un idiom vorbit de un număr destul de mare de indivizi şi pe un teritoriu relativ întins să nu prezinte diferenţieri dialectale. Examenul faptelor ne-a dus la convingerea că diversificarea dialectală a Dacoromaniei era certă în secolele al XIV-lea — al XV-lea[31]. Nu e cîtuşi de puţin exclus ca ea să fi

existat, mai redusă, și înainte de 1300, adică îndată după separarea definitivă a celor patru dialecte românești. În mod neîndoios, procesul de diversificare s-a accentuat o dată cu trecerea timpului, de aceea în primele secole de existență a dialectului dacoromân el va fi fost puțin important.

Sînt toate acestea suficiente motive pentru a nu accepta termenul de dacoromână comună (cf. și cele spuse mai sus, p. 37—38). Dacă voim să desemnăm cea mai veche perioadă a istoriei acestui dialect, ni se pare preferabil să vorbim despre dacoromâna primitivă.

NOTE

[1] Philippide, OR, II, p. 404, 405. În prezentarea diverselor opinii privitoare la originea dialectului dacoromân, ne-am servit de studiul lui V. Frățilă, *Considerații asupra vechimii diferențierilor dialectale ale dacoromânei*, în AUT, XI, 1973, p. 9—29.

[2] Vezi *Despre originea românilor*, în RFR, VII, 1940, nr. 8, p. 251—271 (versiunea românească a lucrării *Über die Herkunft der Rumänen*, apărută în „Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wiessenschaften zu Berlin" din același an).

[3] Într-o serie de articole apărute în anii 1941—1943 și mai ales în *Transilvania. vatră lingvistică a românismului nord-dunărean*, în „Transilvania", 72, 1941, nr. 2, p. 102—106, și *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten*, în *Siebenbürgen*, vol. I, București, 1943, p. 309—317.

[4] G. Ivănescu, *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, în SCȘt (Iași), Filologie, XI, 1959, fasc. 1—2, p. 24.

[5] *Ibidem*, p. 22—23; cf., în legătură cu aceste două fenomene, lucrarea noastră *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 121—123.

[6] ILR, p. 323—324; vezi, în legătură cu opiniile autorului, V. Arvinte, *Conceptul de „română primitivă" în Istoria limbii române de G. Ivănescu*, în AUI, serie nouă, secțiunea III.e. Lingvistică, tom. XXVIII—XXIX, 1982/1983, p. 9—12. Tot aici trebuie citat articolul lui G. Ivănescu *Variations régionales de l'influence du vieux slave sur la langue roumaine*, în RS, XVI, 1968, p. 31—42, în care autorul constată unele diferențieri ale dacoromânei în secolele al X-lea și al XI-lea.

[7] Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 123.

[8] *Ibidem*, p. 140—141.

[9] *Ibidem*, p. 194.

[10] V. Frățilă, *op. cit.*, p. 19—20.

[11] E. Petrovici, *Simbioza româno-slavă în Transilvania*, în „Transilvania", 73, 1942, nr. 2—3, p. 149—156; cf. afirmațiile autorului din *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 16.

[12] G. Ivănescu, *Variations régionales de l'influence du vieux slave sur la langue roumaine*, p. 36—37.

[13] DA dă ca etimon al acestui cuvînt săsescul *Klumpen*.

[14] DLR stabilește drept etimon al acestui cuvînt bg. *ralica*.

[15] După DEX, *scoc* derivă din scr. *skok*.

[16] Vezi despre toate acestea studiul citat mai sus la nota 1.

[17] Al. Rosetti, *Asupra repartizării dialectale a istroromânei*, în GS, V, 1931, fasc. 1, p. 7.

[18] În SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 347—356.

[19] În CL, IX, 1964, nr. 2, p. 215—226.

[20] A. Avram, *Cu privire la sistemul fonologic al dacoromânei comune*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 357—364.

[21] V. Iancu, *Palatalizarea dentalelor în limba română*, [Timișoara, 1975], p. 27.

[22] *Tratatul de istorie a limbii române (TILR)*, în SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 9.

[23] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne după Atlasul lingvistic român*, p. 16.

[24] *Ibidem*.

[25] Vezi *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1978, p. 248 (indice, s.v. *acel(a)*).

[28] *Ibidem*, p. 226 (indice, s.v. *ăst(a)*).
[27] Vezi Gheție, BD, p. 312.
[28] *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1978, p. 15.
[29] După însăși opinia lui V. Frățilă, *nedeie* ar putea descinde fie din v. sl. *nedelja*, fie din scr. *nedelja*.
[30] Vezi DLR, s.v. *nedeie*.
[31] Vezi cele spuse mai jos, p. 145 și urm.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul II

Graiurile dacoromâne în secolele al XIII-lea — al XV-lea

Materialul insuficient și discontinuu aflat la dispoziția noastră face imposibilă orice încercare serioasă de a stabili repartiția graiurilor dacoromâne în secolele al XIII-lea — al XV-lea. Într-adevăr, informațiile asupra acestei perioade se reduc la un număr de cîteva sute de cuvinte (în marea lor majoritate toponime și antroponime), recoltate din documentele slavo-române scrise în Moldova și Țara Românească (și numai accidental în Transilvania) și din cele latinești, redactate, de regulă, în Transilvania și Ungaria (uneori și în principatele dunărene). Numărul atestărilor este extrem de redus în secolul al XIII-lea, ceva mai mare în cel următor, pentru a deveni mai important abia în secolul al XV-lea. De aceea, cercetările întreprinse pînă în prezent asupra perioadei de care ne ocupăm s-au întemeiat, într-o proporție covîrșitoare, pe exemple provenind din acest din urmă secol. Fiind vorba, nu o dată, de un material lingvistic extras din documente redactate de persoane a căror limbă maternă nu era româna (constatare valabilă nu numai pentru regiunile de peste munți, ci și pentru Moldova și Țara Românească), interpretarea grafiilor ridică diverse și adesori insurmontabile dificultăți. În fine, trebuie să adăugăm că elementele de referință angajează exclusiv fonetica graiurilor dacoromâne. În domeniul morfologiei și lexicului, datele sînt absolut insuficiente și neconcludente pentru a putea fi utilizate într-o operație atît de complexă cum este stabilirea, fie și foarte aproximativă, a subdiviziunilor dialectale ale unei limbi.

Dacă, în ciuda tuturor acestor obstacole, ne încumetăm să formulăm cîteva păreri în legătură cu repartiția graiurilor dacoromâne în secolele al XIII-lea — al XV-lea, o facem perfect conștienți de caracterul mărginit și provizoriu al afirmațiilor noastre.

Particularitățile fonetice care formau arii în secolele al XIII-lea — al XV-lea (sau, cel puțin, într-un interval al acestei perioade) sînt următoarele [1]:

1) Evoluția lui *e* medial aton la *i* (*ficior, galbin*) a fost notată în Transilvania de nord-vest (încă din secolul al XIII-lea) și în Moldova.

2) Ținînd seama mai puțin de atestări (uneori derutante), cît mai ales de situația din secolul al XVI-lea, se poate presupune, cu destule temeiuri, că înainte de 1500 rostirea (moale sau dură) a labialelor (*merg — mărg, tocmeală — tocmală*) segmenta teritoriul dacoromânesc într-o arie nordică (care durifica consoanele) și alta sudică (care cunoștea pronunțarea lor moale). Prima dintre ele cuprindea o parte a Olteniei, Banatul, Transilvania și Moldova, în timp ce a doua se reducea la Muntenia propriu-zisă și la o parte a Olteniei.

3) Palatalizarea dentalelor *t, d, n* (în stadiile *t', d', ń*), atestată de la începutul secolului al XV-lea, se constată în Banat—Hunedoara, precum și în vestul și nordul Transilvaniei, deci în interiorul ariei actuale de difuzare a fenomenului, avînd, cu certitudine, o răspîndire mai limitată decît astăzi.

4) Rotacismul lui *-n-* (în elementele de origine latină) a fost consemnat numai în Moldova. Întrucît avem a face cu un fonetism străvechi, putem presupune că el avea curs și în zonele unde a fost întîlnit numai după 1500 (adică în nordul și vestul Transilvaniei).

5) Conservarea lui *ń* (în cuvintele de tipul *cuń, pustińe*) se constată înainte de toate în Banat—Hunedoara (cu observația că în ultima dintre aceste regiuni, fenomenul trecerii lui *ń* la *i̯* apare încă în secolul al XV-lea, înainte de 1450). În Moldova, consoana palatală este atestată în diverse rînduri în secolul al XV-lea. Cel mai vechi exemplu cu *ń* > *i̯* datează din 1473. Informațiile privitoare la teritoriul de peste munți sînt cu totul insuficiente, dar ele atestă totuși conservarea lui *ń* în părțile sud-vestice ale Transilvaniei. În Țara Românească, *ń* continuă să circule în unele zone pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea (1484) și chiar după 1500 (în vestul Olteniei), dar evoluția lui la *i̯* este consemnată încă din 1422.

6) Rostirea dură a consoanei *s* (urmată de *e, i*: *Săcară, singur*) se constată numai în Moldova, începînd cu jumătatea secolului al XV-lea.

7) Mai dificil este să ne pronunțăm asupra repartiției pe teren a rostirilor moi și dure ale lui *ș, j* + *e, i*. Dacă acceptăm interpretările lui Tiktin, Philippide și Vasiliu, atunci rostirea dură a acestor consoane a fost generală la un moment dat în Țara Românească înaintea secolului al XVI-lea, ceea ce ar însemna că sudul se opunea nordului, unde consoanele s-au păstrat multă vreme moi. Materialul de limbă ce ne stă la dispoziție nu confirmă însă teoria celor trei savanți în termenii în care a fost formulată. Tot ce se poate spune este că rostirea dură a celor două șuierătoare este o inovație sudică (muntenească) anterioară secolului al XVI-lea, cînd pe teritoriul Țării Românești circulau, întocmai ca azi, în diverse arii, ambele rostiri ale consoanelor în discuție. Opoziția față de nordul conservator al vechilor pronunțări exista, așadar, dar se realiza de o manieră mai puțin tranșantă.

8) O opoziție mai netă separa, pe cît se pare, nordul de sud în privința tratamentului lui *ș* și *j* cînd erau urmați de *ea* în poziție moale (în cuvinte de tipul *grijeaște, șearpe*). Apelînd și de această dată mai mult la reconstituiri decît la atestările documentare, se poate susține că Țara Românească cunoștea înainte de 1500 (mai exact vorbind, în secolul al XV-lea) rostirea dură a lui *ș, j* (*grijaște, șarpe*), pe cînd Transilvania și Moldova conservau rostirea lor moale (*grijeaște, șearpe*). E posibil ca Banatul, care în secolul al XVI-lea rostea dur cele două consoane, să se fi aflat alături de Transilvania și Moldova înainte de 1500 în ceea ce privește tratamentul celor două șuierătoare (observație valabilă și pentru situațiile cînd *ș, j* erau urmați de *e, i*).

9) Cu un procent mai ridicat de certitudine putem susține existența celor două mari arii dacă ne raportăm la păstrarea africatelor *dz* și *ğ* + *o, u* și, respectiv, la evoluția lor la fricativele *z* și *j* (*dzic — zic, ğuca — juca*).

10) Rostirea (moale sau dură) a lui *r* + *e, i* constituia, de asemenea, un posibil criteriu de delimitare a acestor arii: Banatul, Transilvania și Moldova îl mai păstrau (în unele zone) pe *r* moale (*reu, ris*), în timp ce în Țara Românească velarizarea celor două vocale prepalatale era un fapt împlinit în secolul al XV-lea (*rău, rîs*). Opoziția a putut fi mai netă înainte de 1400.

11) Durificarea lui *r'* în cuvintele terminate în *-ar'(u), -tor'(u)* (*argintar'(u), croitor'(u)* > *argintar, croitor*) este o inovație muntenească ale cărei origini urcă pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Restul teritoriului dacoromân (Oltenia, Banatul, Transilvania și Moldova) păstra pe atunci (și continuă să păstreze și astăzi) rostirea moale, etimologică, a lichidei.

12) Consoana palatală *l'* (*l'erta, tel'(u)*) apare consemnată numai în Banat-Hunedoara în intervalul 1426—1491). Ea este atestată și după 1500 în această regiune a Dacoromaniei.

13) Conservarea grupului *cl'* (*cl'eie*) se constată în Banat—Hunedoara (unde s-a menținut sporadic pînă în secolul al XVII-lea) și în Moldova. În această din urmă regiune, *cl'* apare pînă la 1453, dar fonetismul evoluat, *k'*, își face apariția încă din 1428. Întrucît lipsesc exemplele, ca și orice mijloace de reconstituire, pentru Transilvania și Țara Românească, existența a două mari arii (nordică și sudică) poate fi cel mult presupusă, dar nicidecum dovedită.

După cum a reieșit din aceste mult prea sumare constatări, există o serie de indicii care ne permit să presupunem cu oarecare temei că înaintea secolului al XVI-lea teritoriul lingvistic dacoromân cunoștea două mari subdiviziuni, cărora le putem spune subdialecte: unul de tip nordic (înglobînd o parte a Olteniei, Banatul, Transilvania și Moldova) și altul de tip sudic (redus la Muntenia propriu-zisă și la o parte a Olteniei). Repartiția aceasta este (o repetăm) aproximativă și provizorie, constituind mai degrabă o prezumție decît o constatare și are nevoie, în multe privințe, de confirmarea ulterioară a faptelor. Se observă, de altfel, cu ușurință că repartițiile diverselor fenomene, așa incomplete cum sînt, nu au întotdeauna valabilitate pentru aceeași perioadă istorică. În cazul unor fonetisme, divizarea dacoromânei în două subunități se observă abia în secolul al XV-lea, epocă în care rolul altor particularități în structura dialectală a dacoromânei devenise mai puțin important. Iată de ce afirmația noastră mai veche că „în secolul al XV-lea delimitarea dintre cele două subdialecte era mai tranșantă și se realiza prin mai multe trăsături decît am putut să stabilim pentru secolul următor”[2] e prea categorică și se pretează la mai multe amendamente. Continuăm însă să iscălim opinia conform căreia „segmentarea dacoromânei în cele două subdialecte avea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o vechime de cel puțin 200 de ani, datînd deci din secolul al XIV-lea, dacă nu mai devreme”[3].

O altă observație posibilă se referă la coerența celor două mari arii dialectale. În timp ce subdialectul sudic (vorbit pe un teritoriu mai restrîns) pare a se fi caracterizat printr-o relativă unitate, subdialectul nordic prezenta o oarecare discontinuitate teritorială, din care vor rezulta trei graiuri (bănățean-hunedorean, ardelean de nord și moldovean). Originile acestei diversificări dialectale se plasează cu certitudine înainte de secolul al XVI-lea. Ne lipsesc însă suficiente motive pentru a le face să urce dincolo de limita superioară a secolului al XIV-lea[4].

NOTE

[1] Asupra fenomenelor înșirate mai jos, a se vedea capitolele III și IV ale părții a III-a.
[2] Gheție — Mareș, GD, p. 343.
[3] *Ibidem.*
[4] Cf. Gheție — Mareș, GD, p. 346. În legătură cu particularitățile de limbă amintite mai sus, a se vedea, în afară de capitolele II și III ale părții a III-a, Rosetti, ILR², p. 462—474, și Gheție — Mareș, GD, *passim*.

Capitolul III

Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea

1. Dacă penuria de material ilustrativ pune piedici serioase în calea încercării de a stabili repartiția graiurilor dacoromâne în secolele al XIII-lea — al XV-lea, alta este situația cînd avem în vedere secolul al XVI-lea. Într-adevăr, începînd cu anul 1521, numărul textelor românești (literare sau nu) este în continuă creștere. După ultimele date care ne stau la dispoziție, ne aflăm în posesia a 112 texte neliterare (documente, scrisori, însemnări) și a 64 de texte literare (de proporții mai mari sau mai mici, integrale sau fragmentare), alcătuite în intervalul 1521—1600. Este foarte adevărat că aceste aproape 180 de monumente de limbă nu se repartizează uniform nici în timp, nici în spațiu. Astfel, singurul text scris cu certitudine în prima jumătate a secolului este scrisoarea lui Neacșu din 1521. Tot în acest interval a văzut lumina tiparului *Catehismul* de la Sibiu (1544), dar el s-a pierdut, așa că nu poate fi util la stabilirea repartiției graiurilor dacoromâne. *Cîntecul religios*, datat de Alexandra Roman Moraru în intervalul 1535—1555, ar putea fi scris după 1550. Toate celelalte texte românești, indiferent de natura lor, se plasează în a doua jumătate a veacului [1]. Informațiile pe care le deținem se referă, așadar, numai la o anumită perioadă a secolului al XVI-lea, și nu la întregul secol. Redactate în diverse puncte ale teritoriului dacoromân, documentele neliterare se repartizează în cinci regiuni geografico-istorice: Țara Românească (Muntenia și Oltenia), Moldova (cu Bucovina), Transilvania de nord-est (Maramureșul, Bistrița-Năsăud), Transilvania de sud-est (Brașovul) și Transilvania de sud-vest (Bălgrad). Aproximativ aceeași repartiție o cunosc monumentele literare, cu observația că nu ni s-au păstrat texte nord-ardelenești din Maramureș și Bistrița-Năsăud, ci din zona Munților Apuseni (așa-zisele *Texte măhăcene* și *Texte bogomilice* din *Codicele Sturdzan*), și posedăm, în plus, unele texte elaborate în Banat. După cum se observă cu ușurință, nu ne-au parvenit scrieri din cea mai mare parte a Transilvaniei propriu-zise și din întreagă Crișana. Pe o hartă care ar consemna localitățile (eventual și zonele mai întinse) de unde ni s-au transmis mărturii scrise din secolul al XVI-lea, o mare parte a teritoriului de peste munți ar rămîne „albă". Împrejurarea aceasta ne împiedică, între altele, să întocmim niște hărți lingvistice ale diverselor fenomene și, implicit, un atlas lingvistic al dacoromânei în secolul al XVI-lea. Avem totuși posibilitatea ca, în unele cazuri, să reconstituim, fie și aproximativ, situația din zonele „albe", pentru a dobîndi o imagine cît mai veridică a întregului ansamblu dialectal. Cu procentul de incertitudine pe care-l implică orice cercetare istorică, se poate deci afirma că o încercare de a stabili repartiția graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea are șanse de a fi încununată de succes.

2. Cercetarea stadiului atins de aceste graiuri în anii 1501—1600 a constituit obiectul unui studiu monografic elaborat de noi, împreună cu Al. Mareș, cu cîtva timp în urmă [2]. Întemeindu-ne, în general, pe principiile teoretice și metodologice enunțate în prima parte a lucrării de față, am încercat să stabilim structura dialectală a dacoromânei în secolul al XVI-lea. Pentru realizarea acestui scop, au fost luate în considerație un număr de 62 de fenomene fonetice (dintre care 18 socotite fundamentale), 27 de fenomene morfologice și 77 de cuvinte [3]. Metoda de lucru se găsește rezumată mai sus, p. 28 și urm., de aceea nu o vom relua aici nici în ansamblu și cu atît mai puțin în amănunt. Ne vom mulțumi să prezentăm rezultatele finale ale investigației [4], nu înainte de a face cîteva indispensabile precizări. Vom arăta, astfel, că lucrarea s-a întemeiat în exclusivitate pe materialul lingvistic extras din textele neliterare, cărora li s-au adăugat faptele de limbă atestate în paginile *Paliei de la Orăștie*, scriere alcătuită de patru oameni de carte originari din Banat și Hunedoara și reprezentativă, așadar, pentru graiurile vorbite în colțul sud-vestic al teritoriului de peste munți [5]. E necesar apoi să menționăm că din numărul relativ mare de fenomene reținute pentru *a delimita* graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea nu apar pentru *caracterizarea* acestor graiuri decît o parte a lor, și anume acelea socotite a fi mai reprezentative. În sfîrșit, trebuie să avertizăm cititorul că textele literare cuprind o serie de termeni avînd o circulație dialectală precisă, care n-au fost însă luați în considerație, deoarece localizarea monumentelor respective nu s-a putut face în mod satisfăcător.

3. Investigația noastră a pus în lumină faptul că, din punctul de vedere al foneticii și, în bună măsură, și al morfologiei, graiurile dacoromâne din secolul al XVI-lea se repartizează în două subdialecte: unul nordic [6], cuprinzînd Moldova, Transilvania de nord și Banatul—Hunedoara, iar celălalt sudic, înglobînd teritoriul Munteniei și o parte a Olteniei. Între aceste două subdialecte se plasează o serie de graiuri de tranziție, manifestînd, de la un caz la altul, afinități mai numeroase cu unul dintre cele două subdialecte. Principalele zone de tranziție sînt Oltenia de vest și de nord, Transilvania de sud-est și Transilvania de sud-vest.

În ceea ce privește trăsăturile caracteristice celor două mari subdiviziuni ale dacoromânei, au fost reținute fenomenele ce prezintă tratamente (variante) diferite în cele cinci arii principale luate în considerație pentru stabilirea structurii dialectale a Dacoromaniei, adică Țara Românească, Moldova, Transilvania de sud, Transilvania de nord și Banatul—Hunedoara. (Într-o serie de cazuri, particularitățile unui subdialect se pot întîlni și în graiurile de tranziție mai sus amintite.) Din rîndul lor au fost excluse particularitățile ce ne oferă un aspect complicat, mai greu de utilizat pentru stabilirea tabloului dialectal al dacoromânei. Din punctul de vedere al capacității pe care o au de a opune unul altuia cele două subdialecte, fenomenele reținute au fost împărțite în trei categorii:

a) Fenomenele reprezentînd realizări tranșante între cele două arii. Așa avem, de exemplu, *z* (*zice*) răspîndit în Muntenia și Transilvania de sud-est (precum și în cea mai mare parte a Olteniei), care se opune lui *dz*, singurul folosit în nord.

b) Fenomenele răspîndite în toate cele trei arii nordice, alături de rostirea sau forma sudică, dar în arii difuze, greu de delimitat; de exemplu, închiderea lui *-èá* la *e* (*ę*), notată în nord, alături de rostirea cu *-ęá* care e singura întîlnită în sud. Tot în această categorie au fost incluse și situațiile cînd nordul prezintă pe toată întinderea teritoriului un anumit fonetism

sau formă, în timp ce în sud apare un fonetism sau o altă formă circulînd în arii difuze, mai greu de delimitat, alături de fonetismul sau forma răspîndite în nord; de exemplu, *-r'* notat în cele trei arii nordice, în timp ce în sud *-r* circulă în arii difuze alături de *-r'*.

c) Fenomenele care se întîlnesc în circulație restrînsă în toate cele trei sau cel puțin în două din cele trei arii nordice, alături de fenomenul sudic, care cunoaște o difuzare (destul de) mare; de exemplu, păstrarea lui *i* după un *r* rostit moale în unele graiuri nordice, fenomen ce se opune rostirii dure, de tip sudic, a lui *r*, consemnată curent în Transilvania de nord, în Moldova și în Banat—Hunedoara.

În cazul fiecărei categorii, fenomenele sînt înșirate în următoarea ordine: particularități fonetice fundamentale, particularități fonetice secundare, particularități morfologice, particularități lexicale.

4. Iată acum care sînt principalele trăsături ale *subdialectului nordic*:

(a) 1) *dz*: *dzi*;
2) *ğ*: *ğura*;
3) *ă*: *năroc*;
4) *î*: *cîne*, *pîne*;
5) *b* moale: *beșică*;
6) pl. *mînule*;
7) adv. *acmu (amu)*;

(b) 8) *-i-*: *oamini*;
9) *-ę*: *mę*;
10) *-r'*: *argintar'(u)*, *croitor'(u)*;
11—14) *s*, *dz*, *z*, *ț* duri: *dzîc*, *săc*, *țapă*, *zîd*;
15) *î*: *îmbla*;
16) *u*: *curund*;
17) *m*: *frîmt*, *sîmt*;
18) *d* moale; *de*, *din*;
19) *ğ*: *gice*;
20) art. hot. *lui*;
21) art. pos. *a* invariabil;
22—23) formele verbale *sem*, *seți*;
24) forma verbală *ști*;
25) aux. *au*;
26) cuvîntul *bumb*;

(c) 27) *r* moale: *riu*;
28) *ń*: *cuń*;
29) *r̄*: *rumpe*.

Într-o serie de cazuri, opoziția dintre nord și sud se realizează numai între două dintre ariile nordice, luate împreună, și subdialectul sudic. Se disting trei situații:

I Moldova și Transilvania de nord ↔ subdialectul sudic:

(a) 1) labiale dure: *iubăsc*, *tocmală*;
2—3) *ș*, *j* moi: *grijc̯aște (grijęște)*, *șc̯apte (șępte)*;
4) *r* moale: *urc̯aște (ureşte)*;

(b) 5) *-r-*: *mîră*;
6) *u̯*: *Molduu̯a*;
7) pron. și adj. dem. *aiesta*.

II Transilvania de nord și Banatul—Hunedoara ↔ subdialectul sudic:

(a) 1—3) *t'*, *d'*, *ń*: *t'em*, *d'int'e*, *ńam*;

(b) 4) *e (i)*: *derege (direge)*, *derept (dirept)*;

5) *u*: *preut.*

III Moldova și Banatul—Hunedoara ↔ subdialectul sudic:

(b) 1) *a*: *barbat*;

2) *-i*: *cini.*

În funcție, înainte de toate, de felul cum se grupează ariile între ele, subdialectul nordic se împarte în trei graiuri: *moldovean*, *nord-ardelean* și *bănățean-hunedorean*. Fiecare dintre aceste graiuri posedă unele particularități, cărora le putem spune specifice, cu observația că în anumite cazuri prezența acestor fenomene și în alte arii decît cea unde au fost atestate nu este cîtuși de puțin exclusă. S-au consemnat, astfel, în graiurile moldovenești trecerea lui *ă* la *e* în *nedejde*, a lui *e* la *ă* în *Dumnădzău*, *ă* analogic în loc de *e* în *dător*, *i* > *o* în *mărtorosi*, *o* > *u* în *cucon*, palatalizarea lui *p* în stadiul *k'* și a lui *m* în stadiul *mn'*, fricativizarea lui *ĕ* și a lui *ğ* în stadiile *ŝ* și, respectiv, *ẑ* și auxiliarul *a* la viitor pers. 3 sg. Graiul moldovenesc cunoaște și unele cuvinte specifice, dintre care vom aminti pe *buhai*, *buor*, *ciobotă*, *deseatnic* „slujbaș care strînge deseatina", *harbuz*, *jerebie* „bucată de pămînt lungă și îngustă", *ogheal*, *pilotă* „plapumă de puf", *prisacă* „stup", *trătadz* „teanc", *uric* „act de proprietate, de donație, de moștenire", *uricar* „scriitor de urice" [7].

În Banat—Hunedoara au fost atestate fenomenele: *ă* > *i* în *privi*, *ă* > *o* în *zăbovi*, *e* > *i* în *striin*, *u* > *v* în *luva*, *p* în *îndărăpt*, *n* dur în *nătare*, *ń* în pluralul *ań*, *ș* > *s* în *deschide*, *l'*: *tel'*, *cl'*, *gl'*: *cl'eie*, *ungl'u*, formele *mînc*, *ploia* și *scria*, precum și unele adverbe, prepoziții și conjuncții. Din rîndul elementelor lexicale citățm pe: *aldovăni* „a se jertfi, a se sacrifica", *alcaneș* „dușman", *aveni* „a se dospi", *beadă* „lipsă", *buduślău* „fugar, pribeag", *budușlui* „a pribegi, a rătăci", *im*, *leatnic* „zăbavnic", *nișlotă* „nevoie".

Nu au fost înregistrate fonetisme sau forme avînd curs exclusiv în Transilvania de nord. Dintre cuvinte putem aminti numai pe: *alegădaș* „mulțumire", *alegădui* „a mulțumi", *somsid* „vecin", *șogor* „cumnat".

După cum se poate observa, în marea majoritate a cazurilor (avem în vedere particularitățile fonetice), ne găsim în fața unor fonetisme aflate în prima fază a dezvoltării lor și, în consecință, răspîndite în arii (foarte) restrînse. Rolul pe care îl joacă aceste trăsături în individualizarea celor trei graiuri este, cel mai adesea, puțin însemnat. Sînt de amintit aici și cazurile cînd, în lipsa unor atestări mai numeroase, circulația unui anumit fenomen dincolo de granițele regiunii unde a fost notat devine posibilă, uneori chiar probabilă, ceea ce ne îndeamnă să privim cu rezervă „specificitatea" lui. În fine, numărul foarte redus de particularități proprii Transilvaniei de nord se explică prin informațiile în genere sărace pe care le-am putut dobîndi asupra graiurilor din această regiune. Ele s-ar fi înmulțit, desigur, dacă am fi deținut mai multe documente nord-ardelenești din secolul al XVI-lea. Nu este totuși exclus ca nordul Transilvaniei să fi fost mai unitar din punct de vedere lingvistic decît celelalte două arii nordice.

5. *Subdialectul sudic* se caracterizează în secolul al XVI-lea prin următoarele particularități mai importante:

(a) 1) *z*: *zi*;

2) *j*: *jura*;

3) *o* în *noroc*;

4) *îi*: *cîine*, *pîine*;

5) *b* dur: *băsică*;

6) pl. *mî(i)ni*;

7) adv. *acum*;

(b) 8) *-e-*: *oameni*;
9) *-eá*: *mea*;
10) *-r*: *argintar, croitor*;
11—13) *s, z, ț* moi: *sec, țeapă, zic, zid*;
14) *u*: *umblă*;
15) *î*: *cărînd*;
16) *n*: *frînt, sînt*;
17) *d* dur: *dă, dîn*;
18) *z*: *zice*;
19) art. hot. *lu*;
20) art. pos. variabil;
21—22) formele verbale *sîntem, sînteți*;
23) forma verbală *știe*;
24) aux. *a*;
25) cuvîntul *nastur*;
(c) 26) *r* dur: *rîu*;
27) *ț*: *cuț*;
28) *r*: *rupe*.

Într-o serie de cazuri, subdialectul sudic se opune la două din ariile nordice (adică celei mai mari părți a subdialectului nordic). Iată opozițiile care se realizează în această privință:

I Subdialectul sudic ↔ Moldova și Transilvania de nord:
(a) 1) labiale moi: *merg, tocmeală*;
2—3) *ș, j* duri: *grijește, șapte*;
4) *r* dur: *urăște*;
(b) 5) *-n-*: *mînă*;
6) *v*: *Moldova*;
7) pron. și adj. dem.: *ăsta*.

II Subdialectul sudic ↔ Transilvania de nord și Banatul—Hunedoara:
(b) 1—3) *t, d, n* nepalatalizați: *des, nepot, tine*;
4) zero: *drege, drept*;
5) *o*: *preot*;

III Subdialectul sudic ↔ Moldova și Banatul—Hunedoara:
(b) 1) *ă*: *bărbat*;
2) *-e*: *cine*.

6. Dintre zonele de tranziție amintite mai sus, mica arie sud-est ardeleană merge, dacă ne raportăm la totalitatea fenomenelor luate în considerație, atît cu Țara Românească, cît și cu Transilvania de nord (opunîndu-se Moldovei și avînd o situație nedecisă în raport cu Banatul—Hunedoara), ceea ce ne-ar da dreptul s-o considerăm o zonă de tranziție între nord și sud (mai exact între Țara Românească și Transilvania de nord). În cazul că ținem seama numai de trăsăturile fundamentale (vezi mai sus, p. 150—151), atunci sud-estul Transilvaniei merge cu Țara Românească și se opune ariilor nordice. În această situație sîntem îndreptățiți să considerăm Transilvania de sud-est drept o arie de tranziție, cu o coloratură muntenească destul de puternică.

Destul de greu este să decidem și în privința Olteniei (mai exact vorbind, a Olteniei de vest și de nord). Acest teritoriu ar trebui socotit ca o componentă a ariei muntenești, avînd unele afinități cu graiurile nordice, deoarece dintr-un număr de 60 de particularități fonetice, 41 le are comune cu Muntenia și numai 19 cu nordul. Dintre cele 18 trăsături fundamentale însă Oltenia (de vest și de nord) are 11 comune cu nordul și numai 7 cu Muntenia. Se poate spune totuși că și în cazul Olteniei avem a face cu o arie de tranzi-

ție, prezentînd, în ansamblu, o coloratură muntenească mai puternică decît Transilvania de sud-est.

În ceea ce privește Transilvania de sud-vest, ea se orientează în genere atît spre nordul, cît și spre sudul țării, avînd un caracter muntenesc mai puțin pronunțat decît Transilvania de sud-est și apropiindu-se într-o măsură mai mare de graiurile nordice decît aceasta [8].

7. Repartiția prezentată în paginile precedente a fost obținută, așa cum spuneam, pe baza datelor furnizate de textele neliterare din secolul al XVI-lea. Ea nu se modifică, în principiu, dacă ne adresăm materialului de limbă recoltat din monumentele literare. Este adevărat că o bună parte a acestui material nu poate fi pusă la contribuție din cauza caracterului „mixt" al textelor în cauză (originale traduse într-o zonă dialectală și copiate în alta, uneori printr-un intermediar). Scrierile literare ne dau un număr de informații suplimentare asupra repartiției lexicului, adică asupra unui domeniu insuficient pus în valoare de documente. Au fost atestate astfel cuvinte răspîndite, după toate probabilitățile, în întreg subdialectul nordic, cum ar fi *mire* (TS, PH) sau *scrîșca (scîrcica)* „a scrîșni" (TS, PV). Dintre acestea, primul se opune termenului sudic corespunzător, de asemenea atestat, *ginere* (CC²). *Ciupi* (CC²), *coșciug* (CC²), *zăpadă* (CT) circulau, în secolul al XVI-lea, ca și astăzi, în sud, în timp ce *colb* „praf" (GB) și *omăt* (dedus dintr-un verb *omeți*, atestat în CP²) [9] aveau curs, pe cît se pare, în Moldova.

8. Dacă vom încerca să distingem cele mai importante tendințe ce se manifestă în cadrul graiurilor dacoromâne din secolul al XVI-lea și care au determinat aspectul particular al repartiției acestor graiuri, va trebui să ne oprim la patru dintre acestea (toate se referă la fonetică):

a) În domeniul vocalismului, vom remarca tendința de închidere a unor vocale atunci cînd se găsesc în poziție atonă. Este vorba despre o tendință specifică subdialectului nordic, unde am notat închiderea lui *-e-* la *i* și reducerea diftongului *-ea* la *e* în toate cele trei arii ale sale (și prin Oltenia), precum și închiderea lui *-e* la *i* în Moldova și Banat—Hunedoara (și prin Oltenia).

b) Tendința de palatalizare a unor consoane se întîlnește, de asemenea, în nord, fără a fi generală (palatalizarea dentalelor în Banat—Hunedoara și Transilvania de nord, palatalizarea labionazalei *m* și a labialei *p* în Moldova, iar palatalizarea labiodentalei *f* în această regiune, ca și în Hunedoara).

c) Durificarea unor consoane avînd drept consecință velarizarea lui *e* și a lui *i* și reducerea lui *ea* la *a*. Tendința se realizează în mod mult mai consecvent în nord (inclusiv unele graiuri oltenești) decît în sud.

d) În fine, trebuie amintită tendința de trecere a unor africate la fricative, care se manifestă în subdialectul sudic: *dz* > *z* și *ǧ* > *j*. De remarcat că o tendință similară se constată, deocamdată foarte timid, în Moldova, unde *č* > *š* și *ǧ* > *ž*.

9. Privirea pe care am aruncat-o asupra tabloului dialectal al dacoromânei în secolul al XVI-lea ne-a permis să observăm o tendință (pentru moment nu prea marcată) de expansiune spre nord a unor inovații sudice. Această „muntenizare" a unor graiuri de tip nordic este indiscutabilă în cazul Olteniei. Am avut prilejul să remarcăm că, în anumite privințe, Oltenia „nordică" era mai extinsă decît astăzi, cuprinzînd și zone ce merg în zilele noastre cu Muntenia (de exemplu, județul Vîlcea). S-a constatat, de altfel, și în epoca noastră că rostirea cu *îi* (*cîine*) se extinde treptat asupra Olteniei venind dinspre Muntenia. Oltenia (cel puțin o însemnată parte a ei)

nu trebuie socotită a fi un teritoriu sudic asupra căruia s-au revărsat graiurile de nord, ci, tocmai invers, un teritoriu nordic cucerit de graiurile sudice. Observația pare a fi valabilă și în ceea ce privește Transilvania de sud (-est). Cu o expansiune a graiurilor sudice avem a face, uneori, și în sudul Moldovei.

10. Structura dialectală a graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea, ca și expansiunea graiurilor sudice au fost determinate de unele circumstanțe istorice. Oltenia a făcut parte, de la fundare, din principatul Țării Românești, alături de Muntenia. Tot Oltenia (zona vestică) s-a aflat politicește, la un moment dat, alături de Banat, în cadrul Banatului de Severin. Relațiile (politice) dintre nordul Olteniei și sudul Hunedoarei, în cursul istoriei medievale, au fost destul de strînse. Legăturile dintre Banat—Hunedoara și Oltenia au continuat să fie apropiate de-a lungul timpului, așa încît anumite inovații muntenești acceptate de olteni au fost transmise bănățenilor și hunedorenilor. Între Țara Românească și sudul Transilvaniei au existat, de asemenea, relații continue (de amintit că Făgărașul și Amlașul s-au aflat un timp sub suzeranitatea domnilor munteni). În sfîrșit, sudul Moldovei a fost posesiune muntenească pînă în vremea lui Ștefan cel Mare.

Comunitatea dintre graiurile vorbite în Banat—Hunedoara, Transilvania de la nord de Mureș și Tîrnave și Moldova se sprijină pe relațiile strînse dintre populația românească din aceste provincii. Conform unor păreri autorizate, moldovenii sînt, la origine, nord-ardeleni care au trecut Carpații cu mult înaintea întemeierii statului moldovenesc la jumătatea veacului al XIV-lea [10]. Un schimb reciproc de valori materiale și spirituale a avut loc permanent între cele două versante ale Carpaților. Integrați în același stat, ardelenii și bănățenii au făcut parte din cele mai vechi timpuri dintr-o comunitate neîntreruptă, teritorială și de populație. Fărîmițarea subdialectului nordic se datorează, pînă la un punct, apartenenței vorbitorilor lui la trei formațiuni politice diferite (deși aparținînd regatului maghiar, ca și Ardealul, Banatul nu a fost niciodată parte integrantă a voievodatului transilvănean).

NOTE

[1] *Psaltirea Hurmuzaki*, copiată în mod cert înainte de 1600, nu a fost datată pînă în prezent în mod corespunzător.

[2] *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974.

[3] Dintre aceste particularități lingvistice, o serie nu figurează în listele consemnate mai sus, în capitolele II—V ale părții a III-a.

[4] Gheție — Mareș, GD, p. 317—350.

[5] Nu au fost luate, desigur, în considerație cele cîteva particularități de limbă datorate tipografilor munteni ai cărții, Șerban Coresi și Marien Diacul.

[6] Termenul „nordic" nu trebuie luat în sens strict geografic (Banatul și Hunedoara nu sînt situate în nordul Dacoromaniei). Mai corect ar fi fost poate să se spună *subdialectul nordic și vestic*. A fost preferată prima formulare, care are avantajul simplității. *Subdialectul nordic* este, așadar, un subdialect *de tip nordic*.

[7] Termenii discutați în partea a III-a a lucrării de față nu au fost glosați.

[8] Deși cunoaște unele muntenisme, graiul din sudul Moldovei nu este unul de tranziție.

[9] Vezi lucrarea noastră *Considerații filologice și lingvistice asupra* **Psaltirii slavo-române** *atribuite lui Șerban Coresi*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 279—280.

[10] Vezi, de exemplu, D. Onciul, *Opere complete*. Vol. I. *Originile principatelor române*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 64—65, 291—292; Philippide, OR, II, p. 393—407 (în special, p. 403—404 și 405); cf. și I. Coteanu — I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica și filologia românească. Probleme. Bibliografie*, București, 1970, p. 245.

Graiurile dacoromâne în secolele al XVII-lea — al XIX-lea (—1850)

1. Luînd drept punct de plecare repartiția graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea, stabilită în capitolul precedent, vom urmări evoluțiile semnificative suferite de principalele subdiviziuni ale dialectului nord-dunărean al limbii române pînă la jumătatea secolului al XIX-lea. Dintre fenomenele socotite a fi caracteristice subdialectelor de nord și de sud, am trecut peste cele a căror realizare sudică a cîștigat un important teren în cursul secolului al XVI-lea, obligînd corespondentele lor din părțile de nord ale țării la o circulație restrînsă în cele trei graiuri. E vorba, de fapt, de trei particularități fonetice, menționate în cele de mai sus (p. 150, sub c): rostirea moale sau dură a lui *r* (*riu — rîu*), păstrarea lui *ă* sau evoluția lui la *î* (*cuă — cui*) și păstrarea lui *r̄* sau reducerea lui la *r* (*rumpe — rupe*). Avem a face cu particularități ce devin nesemnificative pentru caracterizarea pe mai departe a celor mai mari subunități dialectale ale dacoromânei. Lor li se adaugă formele verbale *sîntem, sînteți*, care devin generale după 1600, scoțînd din uz formele concurente, de tip nordic, *sem, seți*. Pe de altă parte, am luat în discuție unele fenomene atestate în secolul al XVI-lea, care n-au fost reținute pentru caracterizarea graiurilor dacoromâne din acest secol fie pentru că nu erau suficient de relevante, fie pentru că se întîlneau în texte literare fără o localizare precisă și nu li se putea stabili, cu exactitate, răspîndirea teritorială. În sfîrșit, să arătăm că aici, ca și în capitolul precedent, am ținut seama și de unele particularități de limbă pe care nu le-am înregistrat în capitolele părții a III-a[1].

2. Dacă examinăm îndeaproape cele 24 de particularități caracteristice *subdialectului nordic* în secolul al XVI-lea, observăm că 13 dintre ele continuă să se afle în uz în toate cele trei graiuri nordice, fiind răspîndite pe același teritoriu ca înainte de 1600. Ne referim la următoarele fenomene fonetice, morfologice și lexicale: 1) *-e- > i*: *oamini, vini*; 2) *-eă > e*: *be, re*; 3) *î* „nediftongat": *cînc, pînc*; 4) *b* moale în *beșică*; 5—8) *s, dz, ț, z* duri: *dzîc, săc, țapă, zîd*; 9) *-r'* păstrat în *argintar'(u), croitor'(u)*; 10) art. hot. proc. *lui*; 11) art. pos. *a* invariabil; 12) aux. *au (o)* la ind. perf. comp. pers. 3 sg.; 13) cuvîntul *bumb*. În alte 7 cazuri fenomenele rămîn cunoscute în toate cele trei graiuri nordice, dar pe suprafețe mai restrînse decît înainte de 1600. Avem în vedere particularitățile ce urmează, toate fonetice: 1) *î* păstrat în *îmbla*; 2) *î > u* în *curînd*; 3) *dz* păstrat: *cădzut, dzice*; 4) *dz > ğ* în *ğice*; 5) *ğ* conservat: *ğos, ğudecă*; 6) *n > m*: *frîmt, simt*; 7) adv. *acmu*. În 4 situații, particularitățile cîndva general nordice nu mai au curs decît într-unul sau două dintre cele trei graiuri: 1) *ă* păstrat în *năroc*; 2) *d* moale în *de, din*; 3) pluralul *mînule*; 4) forma de ind. prez. pers. 3 sg. *ști*.

Rezultatul acestui sumar examen statistic este elocvent și el subliniază în mod limpede că, în marea lor majoritate, trăsăturile caracteristice ale subdialectului nordic se mențin și în secolele al XVII-lea — al XIX-lea, chiar dacă pe teritorii mai restrînse. În rîndul particularităților comune păstrate în cursul perioadei de care ne ocupăm, se numără o serie de fenomene „repetabile", ceea ce contribuie fără îndoială la conservarea notei specifice a mesajelor formulate de vorbitorii graiurilor din Banat, Transilvania de nord și Moldova.

3. Dacă examinăm trăsăturile particulare ale fiecărui grai nordic în parte, observăm că dintre fenomenele fonetice specific moldovenești [2] continuă să aibă o circulație mărginită la Moldova numai două (*e* > *ă* în *Dumnădzău* și *o* > *u* în *cucon, cucoș*). În alte două cazuri (*č* > *š* în *cruše* și *ǧ* > *ž* în *žoc, traže*), fenomenele apar extinse asupra unei zone vecine din Transilvania, de aceea ele pot fi socotite în continuare drept caracteristice Moldovei. Continuă a fi folosiți, de asemenea, termeni cum ar fi *buhai, ciobotă, harbuz* etc. Abia 2 dintre particularitățile (fonetice și morfologice) bănățene-hunedorene [3] s-au menținut în limitele ariei respective după 1640 (forma verbală *a scria* și adverbul *de-a fete*). În rest, avem a face fie cu fenomene extinse și în alte zone ale teritoriului dacoromân, fie cu fapte de limbă ieșite din circulație sau atestate sporadic. Nici unul din termenii considerați specifici Banatului—Hunedoarei nu a fost întîlnit după 1600 exclusiv în graiul bănățean. Cele 4 cuvinte caracteristice Transilvaniei de nord în secolul al XVI-lea, *alegădaș, alegădui, somsid* și *șogor*, nu au fost atestate în perioada 1600—1850 [4].

4. Luînd în considerație fenomenele fonetice apărute după 1600 sau pe cele mai vechi, dar nereținute, din diferite motive, pentru caracterizarea graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea, am consemnat un număr de alte 7 particularități care circulă în toate cele trei graiuri de tip nordic (în totalitate sau numai în cîte o parte a lor): 1) *u* > *o* în *poronci*; 2) *r* (moale și, respectiv, dur) *hotărește* (*hotărăște*); 3) *t* dur: *aștaptă, blăstăm(a), stînge*; 4) *m* păstrat în *rumpe*; 5) propagarea lui *n* în *genunchi*; 6) căderea lui *r* prin disimilare totală în *fereastă*; 7) *h* > *f* > *v*: *vrav, vîrv*.

Numărul fenomenelor comune nordului sporește după 1600 datorită apariției unor inovații în sud. În majoritatea cazurilor, în asemenea situații, nordul rămîne unitar. Înșirăm mai jos 10 particularități comune graiurilor nordice, prin care ele se opun în bloc subdialectului sudic: 1) *ă* păstrat în *păhar*; 2) *ă* păstrat în *blăstem(a)* (*blăstăm(a)*), *năcaz, spăria*; 3) *ă* păstrat în *năsip*; 4) *ă* păstrat în *tovarăș*; 5) *ă* păstrat în *mulțămi*; 6) *u* păstrat în *cuprinde*; 7) epenteza lui *i* nu s-a produs în *ochi, păduchi*; 8) *v* păstrat în *vreun*; 9) *r* păstrat în *tuturor*; 10) *h* păstrat în *haide, hoț*.

Pe lîngă aceste particularități, care reunesc într-o singură unitate cele trei graiuri nordice, se întîlnesc altele, mai puțin numeroase, comune la cîte două din cele trei graiuri. Am numărat 11 asemenea fenomene răspîndite în Moldova și în Transilvania de nord: 1) *a* > *ă*: *bălaur, căzac*; 2) *ă* > *e* în *nedejde*; 3) *e* > *ă* în *străin*; 4) *d* moale: *de, din*; 5—9) labiale dure; 10) *o* > *ă* în *tăt*; 11) *ja* > *je*: *băiet, tăiet*, 2 cunoscute deopotrivă Banatului și Transilvaniei de nord: 1) sincopa lui *u* în *usc*; 2) palatalizarea lui *n*: *ńam, ńimică*, și nici unul comun Banatului și Moldovei. Nu lipsesc printre ele,

cum se observă, particularităţile avînd caracter de lege fonetică (de pildă, rostirea dură a labialelor, rostirea moale a lui *d* sau palatalizarea lui *n*).

Alte 3 trăsături caracteristice numără în anii 1600—1850 graiul moldovenesc: 1) *e* > *ă* în *(o)dănăoară*; 2) *(i)e* în *mieru*; 3) *e* > *i*: *crier, trier*, 4, cel bănăţean: 1) *t'* > *ć*: *mă ćem*; 2) *d* > *đ*: *đes*; 3) *k'* > *ć*: *oć*; 4) *ń*: *cuń, pustiińe* şi 6, cel nord-ardelean: 1) *i* > *î* în *tinereţe*; 2) *ǫa* > *ǫ*: *morte, sore*; 3) *t* > *t'*: *mă t'em*; 4) *d* > *d'*: *d'es*; 5) *k'* > *t'*: *ot'*; 6) căderea lui *r* în *nost, vost*. Printre aceste particularităţi se întîlnesc mai rar fenomene avînd caracter de lege fonetică şi mai des fonetismele izolate sau avînd un grad limitat de reproducere.

Totalizînd particularităţile înşirate mai sus, vom spune că subdialectul nordic se caracterizează în anii 1600—1850 prin 32 de fenomene fonetice, în timp ce graiurile moldovean, bănăţean şi nord-ardelean numai prin cîte 7, 4 şi, respectiv, 6 asemenea trăsături distinctive.

5. În domeniul morfologiei am înregistrat 4 particularităţi general nordice apărute după 1600 sau anterioare acestei date, dar nereţinute pentru caracterizarea graiurilor dacoromâne în secolul al XVI-lea[5]: 1) pronumele negativ *nime*; 2) pronumele negativ *nimică*; 3) formele refăcute de ind. şi conj. prez. ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu radical în *d, n, t*: *(să) cad, (să) pun, să trimită*; 4) conj. prez. pers. 3 sg. şi pl. *să bete, să dete*. Acestora trebuie să li se adauge alte 10 fenomene devenite caracteristice întregului subdialect nordic ca urmare a apariţiei unor inovaţii în morfologia subdialectului sudic: 1) ind. prez. în *-ur*: *înconjur, măsur, strecur*; 2-4) ind. prez., perf. comp. şi viitor pers. 3 pl. ei *rîd*, ei *au rîs*, ei *vor rîde*,; 5) ind. imperf. pers. 1 sg. *cînta*; 6) ind. perf. simplu pers. 1 şi 2 pl. *cîntăm, cîntat*; 7) conj. perf. cu aux. *fi* variabil *să fiu cîntat*; 8) prep. *către*; 9) prep. *după*; 10) loc. prep. *de pe*.

Unele dintre aceste 14 particularităţi reprezintă arhaisme care au avut curs pe întreg teritoriul nordic numai în prima parte a intervalului ce ne interesează. Altele au fost comune cu sudul pînă în secolul al XVIII-lea. Chiar fără ele, rămîn suficiente fenomene care contribuie la unitatea, pe plan morfologic, a subdialectului nordic. Se observă că printre ele se găsesc nu numai forme izolate, ci şi fenomene care au un grad înalt de repetabilitate.

Demonstrativul *aiesta* are curs în Transilvania de nord şi în Moldova întocmai ca în secolul al XVI-lea. Nu am consemnat trăsături morfologice comune Banatului şi Transilvaniei de nord sau Banatului şi Moldovei.

Nu se constată inovaţii specifice în morfologia graiului moldovean după 1600. Transilvania prezintă forma de plural *mînuri*, iar Banatul formele de ind. imperf. pers. 3 pl. în *-u* (*cîntau*) şi pe cele de conj. prez. 3 sg. şi pl. *să pună, să vină* (întîlnite, sporadic, încă în secolul al XVI-lea); cf. şi *a scria* şi *de-a fete*, amintite mai sus.

Recapitulînd observaţiile făcute mai sus, vom spune că subdialectul nordic prezintă în perioada 1600—1850 un număr destul de mare de particularităţi morfologice comune celor trei graiuri (18), în timp ce graiul moldovean nu are nici o trăsătură specifică, iar graiurile din Transilvania de nord şi Banat ne oferă 1 şi, respectiv, 4 trăsături distinctive.

6. Pentru a avea o imagine măcar în parte exactă a repartiţiei graiurilor din Banat, Transilvania de nord şi Moldova în ceea ce priveşte lexicul, am luat în consideraţie un număr de peste 60 de termeni a căror răspîndire a putut fi stabilită cu un grad fie şi aproximativ de probabilitate, ţinîndu-se seama de atestările din anii 1600—1850, coroborate uneori cu datele oferite

nouă de cercetarea graiurilor dacoromâne contemporane[6]: *agud* „dud" (Moldova), *aldui* „a binecuvînta" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *bahmă* „mocirlă" (Moldova), *bănui* (*a-și ~*) „a-i părea rău, a regreta", *bețit* „bețiv" (Banat-Hunedoara), *bintelui* „a face rău, a vătăma" (Banat-Hunedoara), *botă* „bîtă" (Transilvania de nord), *buhai* (Moldova), *casap* „măcelar" (Banat-Hunedoara, Moldova), *celui* „a înșela" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *chischincu* „năframă" (Transilvania de nord), *ciolan* (Moldova), *ciont* (Banat-Hunedoara), *ciubotă* (*ciobotă*) (Moldova), *ciurdă* „cireadă" (Transilvania de nord), *copîrșcu* (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *crîșmă* (*cîrșmă, cîrjmă, cîrcimă, crijmă*), *curechi, dugheană* (Moldova), *făt* „paracliser" (Transilvania de nord), *feredeu* „baie" (Banat-Hunedoara, Moldova), *foale* „burtă" (Banat-Hunedoara), *frăgar* (Banat-Hunedoara), *gheb* (*ghib*) „cocoașă" (Moldova), *giurui* „a promite solemn" (Moldova), *glod* (Moldova), *golîmb* „porumbel" (Banat-Hunedoara), *harbuz* (Moldova), *horn* „coș" (Moldova), *imală* (Banat-Hunedoara), *îmă* „mamă" (Moldova), *leică* „pîlnie" (Moldova), *lepedcu* (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *lubeniță* „pepene verde" (Banat-Hunedoara), *mai* „ficat" (Banat-Hunedoara, Moldova), *mamcă* „doică" (Moldova), *mirc, mîță, nari* „nas" (Banat-Hunedoara), *nea* (Banat-Hunedoara), *ocă* „cauză, pricină" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *ogheal* (Moldova), *ogradă* (Banat-Hunedoara. Moldova), *omăt* (Transilvania de nord, Moldova), *păpușoi* (Moldova), *perj(ă)* (Moldova), *pită* „pîine", *poroboc* „copil" (Banat-Hunedoara), *prostire* (Moldova), *răruncbi săcriu* (*secriu*) (Banat-Hunedoara, Moldova), *scrîșca* „a scrișni", *sudalmă* (*sidalmă*), *sudui, șagă* „glumă" (Moldova), *șugui* „a glumi" (Moldova), *tenchi,* (Transilvania de nord), *tureatcă* „carîmb", *țintirim* „cimitir" (Trasilvania de nord, Moldova), *videre* „găleată" (Transilvania de nord), *vorovi* „a vorbi", *zălud* „prost" (Moldova), *zăuita* „a uita" (Banat-Hunedoara)[7].

Din aceste 63 de cuvinte, 11 circulă în toate cele trei graiuri, pe teritorii mai mult sau mai puțin întinse, 2 sînt comune Transilvaniei de nord și Moldovei, 5 Transilvaniei de nord și Banatului-Hunedoarei și 5 Banatului-Hunedoarei și Moldovei. În afara acestor termeni, circulînd în cîte două graiuri de tip nordic, am mai întîlnit 21 de elemente atestate numai în Moldova, 12 numai în Banat-Hunedoara și 6 în Transilvania de nord.

Se observă că numărul elementelor lexicale care reunesc cele trei graiuri într-o singură arie este sensibil mai mic decît al celor care, într-un fel sau altul, le separă. În plus, un grai cum este cel moldovenesc se caracterizează printr-un număr mai mare de trăsături individuale decît totalitatea fenomenelor care-l apropie de fiecare din celelalte două graiuri sau de amîndouă luate împreună. Observațiile noastre pun în lumină, neîndoielnic, tendințele centrifuge ce se manifestă, sub raport lexical, în interiorul subdialectului nordic. Evident, o asemenea concluzie nu va trebui dusă pînă la extrema ei consecință, adică pînă la a susține că, în ceea ce privește lexicul, subdialectul nordic a încetat să existe, scindîndu-se în trei graiuri de sine stătătoare. O afirmație ca aceasta ar putea fi rostită numai în urma unei cercetări speciale, cît se poate de amănunțite. La capătul unei astfel de investigații, lista particularităților comune celor trei graiuri ar putea apărea sensibil mai bogată. Un termen cum este *cute*, de origine latină, trebuie să fi circulat în secolele al XVII-lea — al XIX-lea pe teritorii cel puțin la fel de întinse ca astăzi, adică în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova, și nu numai în ultima din aceste regiuni, cum ne spun atestările. Într-o situație similară se vor găsi desigur și alți termeni de aceeași origine. Nu mai puțin elocventă este, în acest sens, situația unor cuvinte de origine maghiară ca *mai* și *feredeu*.

Amîndouă au fost atestate în Banat-Hunedoara și Moldova, nu și în Transilvania de nord, unde circulă astăzi și unde, ținînd seama de originea lor, trebuie să fi fost cunoscute din timpuri îndepărtate.

Pentru a cunoaște mai exact gradul de individualizare, sub raport lexical, al celor trei graiuri nordice, precum și al subdialectului muntean, am întreprins o cercetare statistică pornind de la situația existentă în domeniul dacoromân în zilele noastre. Am stabilit că numărul total de particularități lexicale aduse în discuție în anii din urmă pentru a caracteriza cele patru (sau cinci) graiuri dacoromâne[8] recunoscute de majoritatea specialiștilor este de 202. Dintre acestea, numai aproximativ 25%, adică 52, sînt atestate în perioada de care ne ocupăm. Restul de 150 nu pot fi utilizate pentru a stabili repartiția graiurilor daco-române în anii 1601—1850. De fapt, numărul termenilor specifici celor patru (sau cinci) graiuri dacoromâne este mai mic, 18 dintre cele 52 de cuvinte circulînd în secolele al XVII-lea — al XIX-lea (și) în alte zone decît cele unde au fost întîlnite astăzi (*besadă, beteag, casap, chefe, ciont, cocon, (frate) dulce, ficat, fie, goz, măcelar, naș, nari, omăt, pișca, pîntece, poamă, sicriu*). Din cele numai 34 de cuvinte rămase, 14 sînt muntenești, 6 bănățenești-hunedorene, 12 moldovenești, 2 nord-ardelenești și nici unul maramureșean. După cum se vede, în raport cu situația actuală, gradul de individualizare a graiurilor dacoromâne ne apare mai scăzut. Observația aceasta ne interesează înainte de toate în ceea ce privește cele trei graiuri care fac parte din subdialectul nordic.

7. Din cele 22 de trăsături caracteristice subdialectului sudic în secolul al XVI-lea (15 fonetice, 6 morfologice și 1 lexical)[9], 11 continuă să fie atestate în perioada 1600—1850 în limitele subdialectului sudic: 1) *-e-*: *oameni, vêni*; 2) *b* dur în *băsică*; 3—5) *s, z, ț* moi: *sec, țeapă, zic, zid*; 6) *-ea*: *mea*; 7) *îi* în *cîine, pîine*; *mîine* 8) *-r*: *argintar, croitor*; 9) art. pos. *al, a, ai, ale*; 10) aux. de perf. comp. 3 sg. *a*: *a cîntat*; 11) cuvîntul *nasture*. Alte 10 s-au răspîndit și asupra unor teritorii nordice, uneori destul de întinse, fără ca totuși rostirea sau forma sudică să fi devenit singura cunoscută în vreunul din cele trei graiuri nordice: 1) *î* > *u* în *umbla*; 2) *î* în *curînd*; 3) *z*: *căzut, zice*; 4) *z*, nu *ğ* în *zice*; 5) *j* în *joi, judeca*; 6) *n* în *frînt, sînt*; 7) pl. *mî(i)ni*; 8) art. hot. procl. *lu*; 9) forma verbală de ind. prez. 3 sg. *știe*; 10) adv. *acum*. În sfîrșit, în două situații (*ă* > *o* în *noroc* și *d* dur în *dă*), fenomenul sudic caracterizează deopotrivă și unul din graiurile nordice, încetînd astfel de a mai fi specific, în sens strict, subdialectului sudic.

Rezultă din toate acestea că subdialectul sudic continuă să-și păstreze și în secolele al XVII-lea — al XIX-lea o bună parte din trăsăturile caracteristice, în condițiile în care, într-o serie de cazuri, aceste particularități s-au extins și asupra unor zone (învecinate) ale subdialectului nordic. De observat că dintre cele 11 fenomene din prima categorie 9 fac parte din rîndul particularităților fonetice și morfologice „repetabile" într-un număr mai mare sau mai mic de cuvinte, dovedindu-și, prin frecventa lor întrebuințare, calitatea de a individualiza într-un grad înalt un mesaj lingvistic (și, desigur, și o anumită ramificație dialectală a limbii).

8. Dacă ne vom referi la particularitățile fonetice apărute după 1600 sau nereținute, din diverse motive, pentru delimitarea și caracterizarea subdialectelor dacoromâne în secolul al XVI-lea, vom observa că 13 dintre ele sînt caracteristice subdialectului muntean: 1) *ă* > *a* în *pahar*; 2) *ă* > *e* în *blestema, necaz, speria*; 3) *ă* > *i* în *nisip, ridica, risipi*; 4) *ă* > *o* în *tovaroș*; 5) *ă* > *u* în *mulțumi*; 6) *-e-* > *i* în *citi, niște*; 7) *u* > *o* în *coprinde*; 8) epenteza lui *i* în cuvinte de tipul *oichi, păduichi*; 9) *v* > *f* în *freun*; 10) *n* nu s-a propagat

în *genuchi*; 11) *r* dur în *hotărăște, urăște*; 12) *r* > *l* în *tutulor*; 13) căderea lui *h* în *aide, oț*. Numărul fenomenelor specifice sudului sporește după 1600 în urma apariției unor fenomene în nord comune celor trei graiuri: 1) *f* nu a evoluat la *v* în *vătaf, vîrf, vraf*; 2) *t* moale în *așteaptă, blestem(a), stinge*; 3) *r* păstrat în *fereastră*.

În afara acestor particularități, care au calitatea de a opune sudul nordului (luat în totalitate), vom remarca prezența unor fenomene care stabilesc o opoziție între subdialectul sudic, pe de o parte, și două dintre graiurile nordice, pe de alta (în asemenea situații, sudul merge uneori împreună cu cel de al treilea grai nordic). Majoritatea acestor fenomene opun subdialectul sudic graiurilor moldovene și ardelene de nord luate împreună: 1) *ă* conservat în *nădejde*; 2) *o* în *tot*; 3) *ia*: *băiat, tăiat*; 4) labiale moi: *iubesc, tocmeală*; 5) *d* dur: *dă, dîn*; 6) pron. și adj. dem. *ăsta* și altele. Mai puține sînt particularitățile prin care subdialectul sudic se opune graiurilor bănățean-hunedorean și ardelean (amintim în special păstrarea nepalatalizată a dentalelor, cu observația că în Banat-Hunedoara fenomenul începe să se manifeste în forme specifice).

9. Trăsăturilor fonetice consemnate mai sus li se adaugă alte 14, morfologice: 1) pronumele negativ *nimeni*; 2) pronumele negativ *nimic*; 3) formele iotacizate de ind. și conj. prez. ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radical în *d, n, t*: *(să) caz, (să) pui, (să) trimit*; 4) ind. prez. în *-or*: *înconjor, măsor, strecor*; 5—7) ind. prez., perf. comp. și viitor pers. 3. pl.: ei *rîde*, ei *a rîs*, ei *va rîde*; 8) ind. imperf. pers. 1 sg.: *cîntam*; 9) ind. perf. simplu pers. 1 și 2 pl.: *cîntarăm, cîntarăți*; 10) conj. prez. pers. 3 sg. și pl.: *să bea, să dea*; 11) conj. perf. *să fi cîntat*; 12) prep. *către*; 13) prep. *dupe*; 14) prep. *după* (*dupe*) „de pe"; cf. și fenomenele consemnate mai sus, p. 155.

10. Referitor la fenomenele fonetice și morfologice, vom remarca că unele dintre ele, strict muntenești la începutul perioadei, tind să se răspîndească spre nord cu cît ne apropiem de sfîrșitul ei. În marea lor majoritate (e vorba îndeosebi de particularitățile morfologice), fenomenele luate în discuție rămîn însă limitate la o circulație sudică (cu observația că unele dintre ele, aflate în prima fază a expansiunii lor, nu s-au difuzat încă pe întreaga întindere a acestui teritoriu). O altă constatare care se impune este prezența printre faptele de limbă relevate a fenomenelor repetabile, pe lîngă un număr destul de mare de fenomene fonetice și morfologice cu caracter izolat.

11. În domeniul lexicului, am consemnat peste 20 de termeni a căror apartenență la subdialectul sudic are un grad ridicat de probabilitate: *barză, cearșaf, ciupi, cîrciumă, coșciug, gingere* „mire", *gresie, înjura, înjurătură, măcelar, noroi, pisică* (Muntenia), *plapumă porumb, prăvălie, rănichi(rînichi)* (Muntenia), *tron* „sicriu", *varză, zăpadă*. Ele se adaugă lui *nasture*, atestat în secolul al XVI-lea și luat în considerație pentru delimitarea și caracterizarea graiurilor dacoromâne din această perioadă. După cum se vede, sub raport lexical, aria sudică este unitară.

12. Observațiile făcute în cele de mai sus ne întăresc în convingerea că aria dialectală sudică nu numai că își conservă individualitatea deținută în secolul al XVI-lea, dar și-o și sporește și încă în mod considerabil. Ea rămîne în continuare omogenă, cu toate că graiurile oltenești își păstrează unele relații dialectale cu nordul, moștenite din perioada precedentă, și își creează altele noi. Pot fi amintite în acest sens tendința de a rosti dur consoanele *s*,

z, *ţ*, propagarea lui *n* în *genunchi*, formele verbale cu *n* refăcut (*pun*) sau cuvinte ca *mîţă* sau *rărunchi*. Alte exemple pot fi adăugate acestora, cu observaţia că, luate în totalitate, trăsăturile de tip nordic ale graiurilor oltenești nu pun cituși de puțin sub semnul întrebării apartenenţa lor la subdialectul sudic. Particularităţile comune Munteniei și Olteniei copleșesc ca număr fenomenele caracteristice numai uneia dintre cele două regiuni sudice.

13. Concluzia necesară a tuturor observaţiilor făcute în paginile anterioare este că, sub raport fonetic și morfologic, dacă nu și sub raport lexical, dacoromâna continuă să fie divizată în două subdialecte: sudic și nordic. Faptul este confirmat de constatările privitoare la direcţiile în care acţionează principalele tendinţe fonetice și morfologice, precum și de cele referitoare la semnificaţiile modificării ariilor dialectale.

14. Între cele două principale subunităţi astfel delimitate există arii de tranziţie. Fără a fi întreprins o cercetare specială în acest sens, considerăm că asemenea zone de interferenţă dialectală existau în Oltenia de nord-vest, în jumătatea de sud a Transilvaniei (pe un teritoriu mai vast ca înainte de 1600) și în părţile de miazăzi ale Moldovei. Dintre zonele similare existente între cele trei graiuri de tip nordic, vom atrage atenţia asupra părţii răsăritene a Transilvaniei, unde au pătruns fenomene fonetice și lexicale moldovenești. Ea aparţine, de fapt, în 1600—1780, ca și astăzi, Transilvaniei de nord, dar prezintă unele particularităţi caracteristice zonelor de tranziţie.

NOTE

[1] În legătură cu ele, a se vedea Gheţie, BD, *passim*.

[2] Vezi Gheţie — Mareș, GD, p. 339—340.

[3] *Ibidem*, p. 340.

[4] *Ibidem*.

[5] Evoluţia aux. *au* de la ind. perf. comp. pers. 3 sg. la *o* e un fapt strict fonetic, care nu schimbă, pe plan morfologic, raportul dintre cele două subdialecte.

[6] Cînd nu am avut la dispoziţie texte neliterare, circulaţia termenilor a fost stabilită după atestările din lucrările consacrate istoriei limbii literare (și în special din Gheţie, BD), precum și din dicţionarele limbii române (DA, DLR, TDRG, CADE, DLRC).

[7] Nu au fost glosaţi termenii discutaţi în capitolul al III-lea al lucrării, precum și termenii pătrunși în limba literară.

[8] Au fost avute în vedere lucrările: E. Petrovici, *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 5—18; I. Pătruţ, *Influenţe maghiare în limba română*, în SCL, IV, 1953, p. 213—221, *Contribuţii slave și maghiare la formarea subdialectelor dacoromâne*, în CL, III, 1958, p. 63—74; R. Todoran, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1957, nr. 2, p. 38—51, *Noi particularităţi ale subdialectelor dacoromâne*, în CL, VI, 1961, nr. 1, p. 43—75.

[9] În legătură cu numărul acestor particularităţi, a se vedea cele spuse mai sus.

Capitolul V

Graiurile dacoromâne în secolul al XX-lea

1. După o opinie împărtășită astăzi de numeroși lingviști români, dialectul dacoromân se împarte în cinci subdialecte: muntean sau sudic, moldovean sau estic, bănățean sau sud-vestic, crișean sau nord-vestic și maramureșean sau nordic. Stabilită în linii mari de lingviștii din școala dialectologică din Cluj, repartiția dacoromânei în cinci subunități dialectale are origini mai îndepărtate. Într-un articol publicat în „Convorbiri literare" din 1908 și apoi în prefața la atlasul lingvistic apărut anul următor, G. Weigand a examinat structura dialectală a dacoromânei. Pe baza unui material de limbă destul de bogat, el a stabilit existența a trei mari grupări dialectale: subdialectul muntean, subdialectul moldovean și subdialectul bănățean. După lingvistul german, Transilvania nu avea un subdialect propriu. Teritoriul de peste munți se fărîmița într-o serie de graiuri locale, dintre care unele mergeau cu Muntenia, altele cu Moldova, iar altele cu Banatul. Totodată, Weigand observa că graiurile vorbite pe Crișuri și, îndeosebi, cele vorbite în Maramureș prezentau unele particularități capabile să le confere o anumită individualitate în raport cu graiurile învecinate. Ele nu se delimitau totuși cu suficientă precizie pentru a fi trecute pe aceeași treaptă ierarhică cu cele trei subdialecte mai sus amintite[1].

Cîteva decenii mai tîrziu, într-un articol publicat în „Transilvania" și apoi într-o contribuție consacrată repartiției graiurilor dacoromâne[2], E. Petrovici a susținut existența unui al patrulea subdialect, cel nord-vestic sau crișean. Graiurile vorbite în regiunea Crișurilor, a Barcăului și a Someșului, arăta el, se individualizează într-o măsură suficient de mare pe plan fonetic și lexical pentru ca să se poată vorbi nu de trei, ci de patru subdialecte dacoromâne. În privința graiului din Maramureș, autorul manifesta unele rezerve: „Cred că pe baza materialului «Atlasului lingvistic român» putem împărți dialectul dacoromân în patru (sau cinci) subdialecte: cel muntean, cel moldovean, cel bănățean și cel crișean (și poate și cel maramureșean)"[3]. Nu peste mult timp, R. Todoran găsea astfel de rezerve neîntemeiate și ajungea la concluzia că „Maramureșul prezintă o arie dialectală independentă și, ca atare, putem vorbi cu certitudine de un subdialect maramureșean, cel de al cincilea subdialect dacoromân"[4]. Afirmată pentru prima oară în mod categoric de R. Todoran, repartiția graiurilor dacoromâne în cinci mari subunități teritoriale a fost acceptată ulterior de către I. Pătruț[5], I. Coteanu[6], Șt. Gîosu[7] și alții.

După cum rezultă din cele de mai sus, o notă comună reunește o bună parte dintre lucrările consacrate problemei care ne interesează. Acceptînd concluziile formulate în lucrările anterioare, cercetătorii au căutat ca prin contribuții personale să ridice un grai sau altul la rangul de subdialect. S-a urmărit, așadar, înainte de toate să se identifice noi subdialecte dacoromâne și,

în mult mai mică măsură, să se examineze critic rezultatele la care ajunseseră cercetătorii precedenți. Trei la Weigand, subdialectele au ajuns în număr de cinci și e locul să arătăm că în ultimii ani a fost pus în discuție statutul de subdialect al graiurilor din Oltenia[8], Transilvania[9] și Oaș[10].

2. Așa cum am avut prilejul să arătăm mai de mult, încercările de a demonstra existența unor (noi) subdialecte în teritoriul lingvistic dacoromân sînt lipsite de o bază metodologică sigură, avînd un caracter empiric marcat[11]. Este citabil, în acest sens, modul în care a procedat E. Petrovici. Intuind că în Moldova se vorbește un grai aparte, el a proiectat pe hartă un număr de 9 particularități lexicale (*pîntece, moș* „unchi", *ciolan, omăt, hulub, cori, mancă, popușoi, chelbos*), care „delimitează o arie în estul țării"[12]. În același fel au fost izolate subdialectele crișean, bănățean și muntean. La sfîrșit, autorul aduce în discuție și cîteva fenomene fonetice. Pentru subdialectul moldovean se citează, de pildă, închiderea lui *-e* la *i*, precum și evoluția africatelor *ĉ* și *ĝ* la fricativele *ŝ* și *ẑ*, pentru subdialectul crișean trecerea lui *o-* la *uă* și evoluția fricativei *ĝ* la *j* și așa mai departe.

Cel puțin două obiecții se pot aduce repartiției dialectale propuse de E. Petrovici, care, în ciuda caracterului ei sumar, a fost acceptată de aproape toți dialectologii români. Întîi de toate, ea se întemeiază pe un material insuficient și inegal, luat la întîmplare, în special din domeniul lexicului, deși autorul știe că „pentru stabilirea granițelor dintre dialecte sînt... mai indicate ariile fonetice"[13]. Mulțumindu-ne să cităm 10—15 cuvinte specifice unor arii și, eventual, 2—3 particularități fonetice, nu ne va fi greu să delimităm subdialecte și în alte zone ale domeniului dacoromân. Încercările din ultima vreme ale unor dialectologi români sînt grăitoare în acest sens. În al doilea rînd, repartiția propusă de E. Petrovici nu încearcă să stabilească nici o ierarhie între subunitățile delimitate, luînd în considerație, în acest scop, și trăsăturile ce le apropie pe una de cealaltă. În principiu, ținînd seama de relațiile reciproce dintre diferitele ramificații teritoriale ale dacoromânei, graiul crișean, de exemplu, ar putea fi un grai făcînd parte dintr-un subdialect nordic sau un subdialect subordonat unui grup dialectal alcătuit din graiurile vorbite în Transilvania de nord și Moldova.

3. Două căi pot fi urmate pentru a stabili care sînt subunitățile teritoriale ale unei limbi. Procedînd deductiv, vom hotărî mai întîi care sînt cele mai mari subdiviziuni ale unei limbi (dialectele), pentru a afla apoi, pe baza unor criterii asemănătoare, ramificațiile teritoriale mai mărunte ale acestora (subdialecte, graiuri). Acceptînd un principiu inductiv, vom porni de la cele mai mici subunități locale ale unei limbi și vom urmări modul cum ele se reunesc în subdialecte, subdialectele în dialecte, iar acestea, la rîndul lor, într-o anumită limbă.

Dificultăți de tot felul stau în calea fiecăreia dintre metodele schițate mai sus. Mergînd de la particular spre general riscăm în mai mică măsură să cădem în arbitrar. În teorie, pentru a cunoaște cele mai mărunte subdiviziuni ale unei limbi, ar trebui să proiectăm, pe o hartă uriașă, toate particularitățile lingvistice care prezintă tratamente, dublete sau variante diferite în teritoriul dat și să identificăm micile unități delimitate prin jocul liniilor de izoglosă. Operația este, din motive ușor de imaginat, imposibil de întreprins. Sîntem siliți, deci, să procedăm la o selecție a fenomenelor în funcție de un anumit criteriu, capabil să delimiteze faptele importante de cele lipsite

de semnificație sau avînd un rol secundar în repartiția dialectală a graiurilor unei limbi.

Un asemenea criteriu este cel al *frecvenței*. Repetîndu-se curent, anumite fenomene asigură un colorit specific vorbirii dintr-o zonă oarecare și chiar mesajului unui singur vorbitor. Este limpede că, de pildă, *ș* (*șer, șine* etc.) individualizează mai pregnant vorbirea moldovenească în raport cu cea din nord-vestul Transilvaniei (unde se rostește *ĉ*: *ĉer, ĉine* etc.) decît, bunăoară, rostirea *l* din *colîndă* în raport cu *r* din același cuvînt (care în Crișana prezintă forma *corîndă*). Lucrurile sînt simple în acest sens în privința foneticii, unde vor fi reținute faptele cu caracter de lege, repetabile în zeci și sute de cuvinte, și chiar în privința morfologiei, unde putem lua în considerație anumite desinențe sau forme ale verbelor auxiliare, frecvent întrebuințate datorită rolului funcțional jucat în sistemul morfologic al limbii. Mult mai complicată este situația lexicului. Într-adevăr, cuvintele pot fi comparate cu fonetismele izolate. Asemenea acestora, ele sînt exemple unice, „nerepetabile". Am putea totuși reține termenii desemnînd noțiuni primordiale ale vieții materiale și spirituale, care apar mai frecvent în vorbirea curentă (avem în vedere așa-numitul fond principal de cuvinte sau, cel puțin, o parte a lui). Maniera în care urmează a fi pus la contribuție lexicul pentru stabilirea structurii dialectale a limbii rămîne a fi hotărîtă de acum înainte.

Proiectînd pe hartă un număr relativ mare de fonetisme și forme, vom observa că teritoriul lingvistic se fărîmițează într-o serie de arii mai întinse sau mai mărunte, pe care izoglosele le reunesc adesea în unități mai întinse. Pentru a ști care sînt dialectele limbii în discuție, va trebui să cercetăm felul aparte în care ariile se grupează în unități din ce în ce mai mari, pînă ajungem să stabilim cele mai întinse grupe teritoriale posibile. Acestea trebuie să se individualizeze într-un grad înalt și să se opună cu suficientă consecvență una alteia.

Să luăm, de pildă, două arii dialectale învecinate, A și B. Fiecare dintre ele va prezenta un număr de trăsături distinctive (să zicem 4), proprii ariei respective sau existente și în alte arii, dar nu în cele învecinate. Acest fapt le conferă o anumită individualitate. Pentru a cunoaște cu exactitate raporturile dintre cele două arii, va trebui să luăm în considerație nu numai deosebirile, ci și asemănările dintre ele. Dacă, de exemplu, între ariile A și B există 6 sau 8 trăsături comune, atunci vom fi nevoiți să admitem că, opunîndu-se una alteia în limitele diferențelor constatate, ele se îmbină într-o unitate de grad superior. Convenind că ariile A și B sînt graiuri, atunci unitatea AB care le înglobează e un subdialect. La fel vom proceda cu ariile B și C și chiar cu ariile A și C (care pot să nu fie învecinate), trăgînd concluziile ce se impun. Există posibilitatea ca o anumită arie să meargă într-o măsură mai mare sau mai mică cu două (sau mai multe) arii între care se găsește plasată, ceea ce ne poate duce la încheierea că, în cazul în speță, avem a face cu un grai de tranziție. Cînd două sau mai multe grupări teritoriale nu pot fi reunite într-o unitate mai mare înseamnă că am delimitat cele mai mari subunități teritoriale ale unei limbi, dialectele. Ele vor trebui, prin forța lucrurilor, să se situeze (fie și cu aproximație) la același nivel de individualizare unele în raport cu altele [11].

4. Încercînd să aplicăm în practică aceste criterii, observăm îndată că din numărul destul de mare al trăsăturilor distinctive invocate pentru a delimita (și caracteriza) subdialectele dacoromâne o serie se elimină de la sine ca nerelevante. Astfel, ca să ne rezumăm numai la dialectul nord-

vestic sau crișean, din cele 46 de fenomene socotite drept caracteristice de E. Petrovici, R. Todoran și I. Pătruț nu am reținut decît 18, dintre care 6 fonetice: 1) *ĝ* > *j*: *jem*; 2) *t* > *t'*: *mă t'em*; 3) *d* > *d'*: *d'es*; 4) *ea* > *e*: *morte*; 5) epenteza lui *e* în *sclab*; 6) *-ea* > *e*: *lume*, 1 morfologic: *și* „semn al conjunctivului", și 11 lexicale: 1) *bolînd* (*bolund*) „nebun", 2) *brîncă* „mînă", 3) *chefe* „perie"; 4) *ciont* „os"; 5) *cîtîngan* „încetișor"; 6) *goz* „gunoi"; 7) *hori* „a cînta"; 8) *iagă* „sticlă"; 9) *nari* „nas"; 10) *piţiga* „a ciupi"; 11) *prunc* „copil". La rezultate asemănătoare ajungem examinînd, după aceleași criterii, particularitățile celorlalte subdialecte dacoromâne [15].

5. Dacă trecem în revistă fenomenele care reunesc într-o singură arie graiurile vorbite în Moldova, Transilvania de nord și, adesea, în Banat, observăm că numărul lor este sensibil mai mare decît al particularităților ce le separă. Iată în continuare o listă, care nu e exhaustivă, a principalelor trăsături comune graiurilor vorbite în nordul și vestul teritoriului dacoromân precum și corespondentele lor sudice.

a) În domeniul f o n e t i c i i remarcăm următoarele fenomene:

1) Lui *e* accentuat din graiurile muntenești, aflat în poziție moale, îi corespunde *ę*: *lęmne*, *socotęște*. Spre deosebire de Banat și Transilvania, în Moldova vocala apare, pe alocuri, ușor trecută spre *e*. În unele puncte ea a fost notată $\frac{e}{ę}$ sau $\frac{ę}{e}$ (în sudul provinciei, *ę* a trecut, în anumite graiuri, la *e*, ca în Muntenia).

2) Lui *ea* final accentuat din Muntenia și, în general, din graiurile de tip sudic îi corespunde, de asemenea, un *ę*: *avę*, *vergę*.

3) Diftongul *ią*, în poziție moale, a evoluat la *ię*: *grăięște*, *ięle*, în timp ce în sud s-a ajuns la *ię*: *grăięște*, *ięle*.

4) Același diftong, aflat însă în poziție tare, a trecut la *ię(ie)*: *băięt* (*băiet*), *tăięt* (*tăiet*), dar s-a păstrat în sud.

5—9) Marea arie nordică palatalizează, în diverse stadii, labialele *p*, *b*, labiodentalele *f*, *v* și labionazala *m*; în sud, labialele s-au păstrat, în genere, intacte.

10—14) Pronunțarea dură a consoanelor labiale, după care, în poziție tare, *e* a evoluat la *ă*, iar *ea* a fost redus la *a*: *albaţă*, *mărg*. Sudul prezintă rostirile moi: *albeaţă*, *merg*.

15—17) Rostirea dură a consoanelor *s*, *z* (*dz*) și *ţ*. După aceste consoane, *e* > *ă*, *i* > *î*, *ea* > *a*, iar *i* final asilabic „amuțește": *sară*, *ţăs*, *toţ*, *zîd*. Durificarea acestor consoane se petrece cu cea mai mare consecvență în Moldova; în unele regiuni ale teritoriului de peste munți, consoanele *s*, *z* (*dz*), *ţ* nu modifică timbrul vocalei *e* (*ę*), cînd aceasta e în poziție moale: *păzęște*, *sęte*. Graiurile din Muntenia nu cunosc această evoluție fonetică.

18) *r* se pronunță moale în cuvintele formate cu suf. *-ar* și *-tor*, precum și în cuvinte moștenite din latină sau de alte origini, cum ar fi *ajutor*, *cer*, *spor*: *argintar'*, *croitor'*, pe cînd în Muntenia *-r'* a fost rostit dur: *argintar*, *croitor*.

19) *ĝ* (< *g* + *e*, *i* latin și din cuvinte de alte origini) a evoluat la o fricativă: *źem—źem—jem*, *ruźină—ruźină—rujină*). În graiurile muntenești, *ĝ* s-a păstrat ca atare.

20) Graiurile din Moldova, Transilvania de nord și Banat confundă pe descendenții lui *g* + *e*, *i* latin și pe cei ai lui *j* + *o*, *u* latin: *źem*, *źem*, *jem* *źoc*, *źoc*, *joc*, în timp ce în sud se face distincție între cele două sunete: *ĝem*, *joc*.

Dintre aceste fenomene, cele de sub numerele 5—9 nu au curs în Banat, iar cele de sub 4 și 10—14 se întîlnesc numai în unele părți ale acestei regiuni. Fenomenele de sub numerele 15—17 și 18 circulă și în Oltenia.

La lista de mai sus, adăugăm cîteva particularități de limbă de mai mică însemnătate, care subliniază apartenența la aceeași unitate mai mare a graiurilor vorbite în cuprinsul ei:

1) Păstrarea lui *ă* etimologic în *păreche, părete, năsip, rădica* (*rîdica*), *răsipi* (*rîsipi*), *mulțămi*; în sud: *pereche, perete, nisip, ridica, risipi, mulțumi.*

2) Fonetismul originar, fără *i̯* epentetic: *cîne, mîne, mîni, pîne*; în sud: *cîine, mîine* etc.

3) Rostirile *doauă* (*duăuă*), *noauă* (*nuăuă*) (adj., pron. și num.), față de realizările sudice cu *o*: *doauă, noauă.*

4) Propagarea lui *n* în *genunchi, mănunchi*; în sud: *genuchi, mănuchi.*

5) Fonetisme izolate: *tăt, tulbura, fercastă* etc.; în sud: *tot, turbura, fereastră.*

b) Dintre faptele de morfologie, citățm:

1) Articolul posesiv este invariabil, în forma *a*; în sud a fost conservată seria variabilă a articolului: *al, a, ai, ale.*

2—3) Verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radicalul terminat în *d* și *t* au la prezent indicativ și conjunctiv pers. 1 sg. și la prezent conjunctiv pers. 3 sg. și pl. forme cu dentala refăcută: *(să) aud, să audă, (să) trimit, să trimită*; sudul cunoaște formele iotacizate: *(să) auz, să auză* etc.

4) Persoana 3 pl. a verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a nu este identică cu persoana 3 sg.: el *aude*, ei *aud*. Graiurile sudice (din Muntenia) nu fac această distincție: el, ei *aude.*

5) La perfectul compus pers. 3 sg. auxiliarul are în Moldova, Transilvania de nord și Banat forma *o*: *o cîntat*, iar în sud forma *a*: *a cîntat.*

6) La viitorul indicativului pers. 3 sg. auxiliarul are forma *a*: *a cînta.* În sud se folosește auxiliarul *o*: *o cînta.*

Fenomenul de sub numărul 6 (*a*) nu circulă în Banat.

Iată și cîteva fenomene de mai mică însemnătate:

1) Verbele *măsura, împresura, înconjura, înfășura, strecura* au la prez. ind. și conj. formele *(să) împresur, (să) împresuri, împresură, să împresure* etc.; în sud: *(să) împresor* etc.

2) Verbele *bea, da, lua, sta, vrea* au la conj. prez. pers. 3 sg. și pl. formele *să beie, să deie* etc.; în sud: *să bea, să dea* etc.

3) Verbele *aduce* și *veni* prezintă la imperativ forme în *-ă*: *adă, vină*; în sud: *adu (ado), vino.*

4) Verbul *ploua* are la prez. ind. și conj. forma *(să) ploaie*; în sud: *(să) plouă.*

5) Verbul *fi* are forma „scurtă" a pers. 3 sg. la indicativul prezent *îi*; în sud are curs forma *e.*

c) În privința lexicului, așa cum a remarcat E. Petrovici, izoglosele „mergînd de la est spre vest" (și segmentînd teritoriul dacoromân în două mari arii) „sînt foarte frecvente" [16]. Mărginindu-ne la volumele publicate ale ALRM, am consemnat următoarele „perechi" lexicale care delimitează două arii, una sudică, iar alta nordică (primul termen circulă în nord, celălalt în sud): 1) *(a) sudoare — nădușeală;* 2) *arin — anin*; 3) *bate — lătra*; 4) *ciubăr — hîrdău*; 5) *cocostîrc — barză*; 6) *colb — praf*; 7) *coteț* (pentru porci) *— cocină*; 8) *curechi — varză*; 9) *dobă — tobă*; 10) *fluier — caval*; 11) *grea — borțoasă*; 12) *înconjura — ocoli*; 13) *sudui — înjura*;

14) *sudalmă—înjurătură*; 15) *jugăni — scopi*; 16) *mai — ficat*; 17) *mire — ginere*; 18) *mîță — pisică*; 19) *nănaș — naș*; 20) *nănașă — nașă*; 21) *neam — rudă*; 22) *nigel (negel) — neg*; 23) *oloi — ulei*; 24) *plămîn — bojoc*; 25) *rade — bărbieri*; 26) *rărunchi — rinichi*; 27) *rînză — pipotă*; 28) *schimba (a se ~) — primeni (a se ~)*; 29) *sfadă — ceartă*; 30) *spinare — șira (șirul) spinării*; 31) *turea(t)c(ă) — carîmb*.

Dintre cei 31 de termeni nordici, 8 (*bate, colb, dobă, înconjura, jugăni, mai, mire, plămîn*) nu se întîlnesc în totalitatea sau numai într-o parte a Banatului, 2 (*mîță* și *rărunchi*) circulă și în Oltenia. De observat că o bună parte a cuvintelor desemnează noțiuni importante ale vieții materiale și spirituale, făcînd parte din fondul lexical fundamental.

6. Materialul prezentat mai sus dovedește, în mod elocvent, că graiurile vorbite în Banat, Transilvania de nord și Moldova continuă să posede un număr mare de trăsături care le apropie unul de altul, în ciuda particularităților distinctive în temeiul cărora fiecare dintre ele a dobîndit o individualitate aparte. Faptul că Banatul se deosebește, în unele privințe, de Transilvania de nord și de Moldova, în fonetică, morfologie și lexic, nu infirmă acest punct de vedere. Într-adevăr, în majoritatea zdrobitoare a cazurilor, depărtîndu-se de celelalte două graiuri de tip nordic, Banatul merge cu Muntenia. Or, este în afara oricărei îndoieli că, în ansamblu, Banatul se deosebește în mai multe privințe de graiurile sudice decît se apropie de ele. Este însă indiscutabil că el a fost supus în cursul timpului acțiunii centrifuge în mai mare măsură decît Transilvania de nord și Moldova.

Nu ni se pare de aceea exagerat să susținem, pe baza materialului de limbă examinat, că segmentarea Dacoromaniei în două mari arii (nordică și sudică) continuă să se păstreze și astăzi. Pînă ce se va întreprinde o cercetare temeinică, bazată pe criterii metodologice riguroase, asupra repartiției graiurilor dacoromâne în secolul al XX-lea, ne socotim îndreptățiți să dăm credit opiniei lui A. Philippide [17], împărtășită și de Iorgu Iordan [18], conform căreia dialectul dacoromân cunoaște, în momentul de față, două mari subdiviziuni dialectale. După cum am văzut în capitolele precedente, nu numai informațiile furnizate nouă de cercetările actuale, ci și evoluția graiurilor dacoromâne din ultimele sute de ani vine să pledeze în favoarea acestei opinii.

NOTE

[1] G. Weigand, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, introducere, 9—11; la aceleași concluzii ajunsese lingvistul german, un an mai devreme, în articolul *Despre dialectele românești*, în „Convorbiri literare", XLII, 1908, nr. 4, p. 441—448.

[2] E. Petrovici, *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș*, în „Transilvania", 72, 1941, nr. 4, p. 441—448.

[3] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III, 1954, nr. 5, p. 17.

[4] R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, nr. 2, p. 56.

[5] I. Pătruț, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, în „Romanoslavica", I, 1958, p. 31, 34—35.

[6] I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961, p. 66—113.

[7] Șt. Giosu, *Subdialectul din Maramureș*, în SCȘt (Iași), XIII, 1963, fasc. 1, p. 91—110.

[8] Gr. Brâncuș, *Graiul din Oltenia*, în LR, XI, 1962, nr. 3, p. 248—260.

[9] V. Frățilă, *Probleme speciale de dialectologie. Graiul de pe valea inferioară a Târnavelor*, Timișoara, 1982, p. 266—269. Autorul vorbește de *grupul graiurilor transilvănene*, dar acesta e pus pe același plan ierarhic cu subdialectele muntean, moldovean, bănățean. El are în componența sa patru subunități: *graiurile crișene, graiurile maramureșene, graiurile din Transilvania de nord-est* și *graiurile din Transilvania de centru și sud*.

[10] Dorin Uriței escu, *Pe marginea repartiției dialectale a dacoromânei. Graiul din Țara Oașului*, în MCD, II, p. 389—413.

[11] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, p. 9.

[12] *Ibidem*, p. 13.

[13] Vezi despre toate acestea, pe larg, lucrarea noastră *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 321—333.

[14] *Ibidem*, p. 333—342.

[15] *Ibidem*, p. 342—346.

[16] E. Petrovici, *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, p. 9.

[17] Vezi G. Istrate, *Dialectele limbii române în concepția lui Alexandru Philippide*, în LR, VIII, 1959, nr. 3, p. 12—14.

[18] Iorgu Iordan, *Graiul pulnean*, în „Ethnos", I, 1941, fasc. 1, p. 90 și urm.

ABREVIERI

AAF = *Anuarul Arhivei de Folclor*, Cluj, Bucureşti, I (1932) ş.u.
AAR = *Analele Academiei Române*, Bucureşti, I (1867) ş.u.
AC = *Dictionarium Valachico-latinum (Anonymus Caransebesiensis)*.
ACC = *Cartea de cîntece*, copiată de Gergely Sándor Agyagfalvi la Haţeg în 1642.
ALIL = *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, Iaşi, I (1950) ş.u.
ALR I=*Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj. Partea I (ALR I) de S. Pop, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu — Leipzig, 1942.
ALR II=*Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române. Partea II (ALR II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu — Leipzig, 1940.
ALR II, SN=*Atlasul lingvistic român*, serie nouă, Bucureşti, vol. I—II, 1956, vol. III, 1961, vol. IV, 1965, vol. V, 1966, vol. VI, 1969, vol. VII, 1972.
ALRM I=*Micul Atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj. Partea I (ALRM I) de S. Pop. vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu — Leipzig, 1942.
ALRM II=*Micul Atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române. Partea II (ALRM II) de E. Petrovici, vol. I, Sibiu — Leipzig, 1940.
ALRM II, SN=*Micul Atlas lingvistic român*, serie nouă, Bucureşti, vol. I, 1956, vol. II, 1967, vol. III, 1967.
ALRT=E. Petrovici, *Texte dialectale*, suplement la *Atlasul lingvistic român II*, Sibiu —Leipzig, 1943.
Atanasov, *Meglenoromâna*=P. Atanasov, *Meglenoromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 476—550.
AUI=*Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi* (serie nouă), Secţiunea II. c. Lingvistică, Iaşi, I (1957), ş.u.
AUT=*Analele Universităţii din Timişoara*, seria ştiinţe filologice, Timişoara, I (1963) ş.u.
Avram, *Contribuţii*=A. Avram, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti*, Bucureşti, 1964 (extras din SCL, XV, 1964, nr. 1—5).
Bărbulescu, CC=I. Bărbulescu, *Curentele culturale la români în perioada slavonismului cultural*, Bucureşti, 1928.
Bărbulescu, FAC=I. Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI şi XVII în legătură cu monumentele palco-sîrbo-, bulgaro- ruso- şi româno-slave*, Bucureşti, 1904.
BB=*Biblia, adecă dumnezeiască Scriptură*, Bucureşti, 1688.
BIFR=*Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide"*, Iaşi, I (1934) ş.u.
BL=*Bulletin linguistique*. Bucureşti, I (1933) ş.u.
CADE=I.-A. Candrea şi Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"*, Bucureşti, 1931.
Candrea, O=I.-A. Candrea, *Graiul din Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1907.
Candrea, PS=*Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*. Ediţiune critică de I.-A. Candrea, vol. I—II, Bucureşti, 1916.
CAT=*Ceaslov* şi *Anghilesť*, copiate de popa Pătru din Tinăud — Bihor în 1685 (ms. rom. BAR 714).
CC=*Kintyéts kimpenyesty ku glazurj rumunyesty*, [Cluj], 1768.
CC²=Coresi, popa Ianc, popa Mihai, *Evanghelie cu învăţătură*, Braşov, 1581.
CD=D. Cantemir, *Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul*, Iaşi, 1698.
CDDE=I.-A. Candrea şi O. Densusianu, *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine (A — Putea)*, Bucureşti, 1914.

CDM=D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, 1715.
CF=*Ceaslov*, copiat de popa Florea din Crișteleс — Sălaj în 1669 (ms. rom. BAR 206).
CI=D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, 1705.
CL=*Cercetări de lingvistică*, Cluj, I (1956) ș.u.
CLet=M. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei, de la Aron-Vodă încoace*, 1675.
CodP=*Codicele de la Petrova*, copiat la Petrova — Maramureș în 1672.
CP=*Cazania* și *Molitvenicul*, copiate de diacul Ioan din Pocioveliște — Bihor în c. 1641.
CP²=Șerban Coresi, *Psaltire slavo-română*, [Brașov, 1589].
CS=*Codicele Sturdzan*, 1579—1619 (ms. rom. BAR 447).
CT=Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov, 1561.
DA=*Dicționarul limbii române*, tom. I (părțile I—III) —II (părțile I—III), București, 1913—1949 [Academia Română].
Densusianu, HLR, I, II=O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tome premier, *Les origines*, Paris, 1901, tome second, *Le seizième siècle*, Paris, 1938.
Densusianu, ȚH=O. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
DERS=*Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române*, București, 1981 [Institutul de Lingvistică din București].
DLR=*Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, București, tom. VI, 1965—1968, tom. VII, 1971, 1969, tom. VIII, 1972, 1974, 1977, 1980, 1984, IX, 1975, XI, 1978, 1982, 1983.
DM=Dosoftei, *Molitvănic de înțăles*, Iași, 1681.
DP=Dosoftei, *Psaltire de înțăles*, Iași, 1680.
DPV=Dosoftei, *Psaltire în versuri*, Uniev, 1673.
DR=*Dacoromania*, Cluj, I (1920—1921) ș.u.
Drăganu, RTO=N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933.
DVS=Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*, Iași, 1682—1686.
E=*Esopia*, copiată de Costea Dascălul la Brașov în c. 1693—1703 (ms. rom. BAR 1436).
Erot.=*Istoria lui Erotocrit cu Aretusa*, copiată de Ioniță Tăutul în 1785 (ms. rom. BAR 158).
FC=Șt. Fogarasi, *Catechismus*, Alba Iulia, 1648.
FD=*Fonetică și dialectologie*, București, I (1956) ș.u.
FID=*Floarea darurilor*, Snagov, 1700.
GB=*Glosele Bogdan*, sec. XVI.
GCR=M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I—II, Leipzig — București, 1891.
Gheție, BD=I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
Gheție — Mareș, GD=I. Gheție și Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974.
Gheție—Mareș, OS=I. Gheție și Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
GS=*Grai și suflet*, București, I (1923) ș.u.
HEM=B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, tom. I—III, București, 1887—1893.
IC=[P. Iorgovici], *Calendariu la anul de la nașterea lui Hristos 1794*, Viena, 1794.
ILR, II=*Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969 [Academia Republicii Socialiste România].
Ivănescu, ILR=G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
Ivănescu, PC=G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947 (extras din BIFR, XI—XII, 1944—1945).
Jb=*Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, I (1894) ș.u.
LB=*Sfînta și dumnezeiasca Liturghie*, București, 1680.
LH=*Liturghier*, copiat de popa Petre la Hereclean — Sălaj în 1743 (ms. rom. BAR 4918).
LM=*Lexicon latinum, valachicum et ungaricum (Lexicon Marsilianum)*.
LP=Fr. Lovas, *Predică*, 1608.
LPr=Lucaci, *Pravilă*, Putna, 1581 (ms. sl. BAR 692).
LR=*Limba română*, București, I (1952) ș.u.
M=Ș. și R. Greceanu, *Mărgăritare adecă cuvinte de multe feluri*, București, 1691.
Macrea, PF=D. Macrea, *Probleme de fonetică*, [București], 1953.
MC=Moxa, *Cronograf*, 1620.
MCD=*Materiale și cercetări dialectale*, vol. I, [București], 1960, vol. II, Cluj-Napoca, 1983.
MIR=P. Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812.
ML=Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român*, Cozia, 1649 (ms. rom. BAR 450).
MU=*Molitvenic*, copiat do popa Ursu în Cotiglet — Bihor în 1676 (ms. rom. BAR 4641).
NALR—*Ban.*=*Noul Atlas lingvistic pe regiuni. Banat*, vol. I, București, 1980.
NALR—*Mar.*=*Noul Atlas lingvistic pe regiuni. Maramureș*, București, vol. I, 1969, vol. II, 1971, vol. III, 1973.
NALR—*Olt.*=*Noul Atlas lingvistic pe regiuni. Oltenia*. București, vol. I, 1967, vol. II, 1970, vol. III, 1974, vol. IV, 1980.

Nandris, PhHR=O. Nandris, *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963.
NL=I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, sec. XVIII.
NT=*Noul Testament*, Bălgrad, 1648.
OG=*Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa*, c. 1778.
Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*=Ruxandra Pană-Boroianu, *Dialectologia istorică*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 41—57.
Papahagi, A=T. Papahagi, *Cercetări în Munţii Apuseni*, Bucureşti, 1925.
Papahagi, M=T. Papahagi, *Graiul şi folclorul Maramureşului*, Bucureşti, 1925.
PB=*Psaltire*, Bălgrad, 1651.
PG=*Penticostar*, copiat de popa Gheorghe la Giurtelec — Sălaj în 1771 (ms. rom. BAR 2393).
PGal=*Pătimirea Galaţilor*, copiată în 1795 (ms. rom. BAR 1344).
PGv=Moxa, *Pravilă*, Govora, 1640.
PH=*Psaltirea Hurmuzaki* (ms. rom. BAR 3077).
Philippide, OR=A. Philippide, *Originea românilor*, vol. I—II, Iaşi, 1923—1928.
PMB=*Îndreptarea legii*, Târgovişte, 1652.
PO=*Palia*, Orăştie, 1592.
Puşcariu, LR=S. Puşcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, Bucureşti, 1940, vol. II, *Rostirea*, Bucureşti, 1959.
PV=*Psaltirea Voroneţeană* (ms. rom. BAR 693).
PVL=*Carte românească de învăţătură de la pravilele împărăteşti şi de la alte giudeţe*, Iaşi, 1646.
RH=*Halima*, copiată de Rafail la mănăstirea Hurezu în 1583 (ms. rom. BAR 2583).
RFR=*Revista Fundaţiilor Regale*, Bucureşti, I (1934) ş.u.
Rosetti, ER=Al. Rosetti, *Études sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924.
Rosetti, ILR²=Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. I. *De la origini pînă în secolul al XVI-lea*, ed. II, [Bucureşti], 1978.
Rosetti, R=Al. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Bucureşti, 1926.
RRL=*Revue roumaine de linguistique*, Bucureşti, I (1956) ş.u.
RS=*Romanoslavica*, Bucureşti, I (1958) ş.u.
SA *Sfîntul de aur. Carte de propovedanie la morţi*, Sas — Sebeş, 1683.
Sala, CPh=M. Sala, *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976.
SCL=*Studii şi cercetări lingvistice*, Bucureşti, I (1950) ş.u.
SLLF=*Studii de limbă literară şi filologie*, Bucureşti, vol. I, 1969, vol. II, 1972, vol. III, 1974.
ŞC=[Petcu Şoanul], *Calendar*, Braşov, 1723.
ŞT=Eustratie Logofătul, *Şepte taine*, Iaşi, 1644.
TDRG=H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I—II, Bucureşti, 1903—1924.
Teaha, CN=T. Teaha, *Graiul din Valea Crişului Negru*, [Bucureşti, 1961].
TS=*Tetraevanghelul slavo-român*, [Sibiu, 1551—1553].
ŢF=D. Ţichindeal, *Filosofeşti şi politiceşti prin fabule moralnice învăţături*, Buda, 1814.
VC=Varlaam, *Cazania*, Iaşi, 1643.
VCC=*Cartea de cîntece şi Psaltirea versificată*, copiate de Ioan Viski la Sîntămăria-Orlea şi la Geoagiul de Jos în 1697.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

SUMAR

CUVÎNT ÎNAINTE 5
INTRODUCERE 7

Partea I

CHESTIUNI GENERALE

CAPITOLUL I. SCURT ISTORIC AL PREOCUPĂRILOR DE DIALECTOLOGIE ISTORICĂ ROMÂNEASCĂ 11
CAPITOLUL II. CONSIDERAȚII TEORETICE ȘI METODOLOGICE 17

Partea a II-a

ORIGINEA DIALECTELOR ROMÂNE

CAPITOLUL I. ROMÂNA PRIMITIVĂ 35
CAPITOLUL II. DIFERENȚIERI DIALECTALE ÎN ROMÂNA PRIMITIVĂ . . . 47
CAPITOLUL III. ORIGINEA DIALECTELOR ROMÂNE 53

Partea a III-a

DIALECTUL DACOROMÂN. PARTICULARITĂȚI FUNDAMENTALE

CAPITOLUL I. CONSIDERAȚII GENERALE 65
CAPITOLUL II. FONETICA. VOCALISM 70
CAPITOLUL III. FONETICA. CONSOXANTISM 85
CAPITOLUL IV. MORFOLOGIA 115
CAPITOLUL V. LEXICUL 132

Partea a IV-a

REPARTIȚIA GRAIURILOR DACOROMÂNE

CAPITOLUL I. ORIGINEA GRAIURILOR DACOROMÂNE 139
CAPITOLUL II. GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN SECOLELE AL XIII-LEA — AL XV-LEA 145
CAPITOLUL III. GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA . . . 148
CAPITOLUL IV. GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN SECOLELE AL XVII-LEA — AL XIX-LEA (—1850) 155
CAPITOLUL V. GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN SECOLUL AL XX-LEA 162

ABREVIERI 169

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Redactor: VERONICA GANĂ
Tehnoredactor: MARIANA CHIRILĂ

Bun de tipar: 27 VII 1994
Coli de tipar: 11
Format 16/70 × 100
C.z. pt. biblioteci mari: 459.0(.) «...»: 19
C.z. pt. biblioteci mici: 459

S.C. „Universul" S.A.—c. 638

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

L 322594

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ISBN 973-27-0405-5

Lei 1800